

00
I 30
4 33

БІБЛІОТЕКА ПЕДАГОГІЧНИХ ТВОРІВ Ч. 1.

Др. ПАВЛЬ НАТОРП
проф. унів. в Марбурзі.

НАРОДНЯ КУЛЬТУРА
Й
КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ

ШІСТЬ ВИКЛАДІВ

З німецької мови переклав
М. ГАЛУЩИНСЬКИЙ

ЛЬВІВ, 1921.

ВІДКЛАДОМ ТОВАРИСТВА „ВЗАІМНА ПОМІЧ ГАЛИЦЬКИХ
— — І БУКОВИНСЬКИХ УЧИТЕЛІВ І УЧИТЕЛЬОК“. — —

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Фс
Шифр Е 30 Н 33 Инв. № 2419202

Автор Натеро Я.

Назва Народна кривитурка і кривитурка особистості: шість великих.

Місце, рік видання Львів 1921.

Кіл-ть стор. XV [1] 105, [2] 6.

-//- окр. листів _____

-//- ілюстрацій _____

-//- карт _____

-//- схем _____

Том _____ частина _____ вип. _____

Конволют _____

Примітка:

19.02.02.

Решет

2005

25.X - 4287 H

Киево-Святоши

Б303 Д44

БІБЛІОТЕКА ПЕДАГОГІЧНИХ ТВОРІВ ч. 1.

Др. ПАВЛЬ НАТОРП
проф. унів. в Марбурзі.

НАРОДНЯ КУЛЬТУРА
Й
КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ

ШІСТЬ ВИКЛАДІВ

З німецької мови переклав
М. ГАЛУЩИНСЬКИЙ

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

ЛЬВІВ, 1921.

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА „ВЗАІМНА ПОМІЧ ГАЛИЦЬКИХ
— — І БУКОВИНСЬКИХ УЧИТЕЛІВ І УЧИТЕЛЬОК“. — —

12719802к

П. Наторп а „Суспільна педагогія“.

При всій убогости нашої педагогічної і освітньої літератури давалася дуже відчувати недостача твору, якийби із ширшого становища подавав докази про вагу й освітлював всесторонно значіння народньої освіти. Розглядаючи відповідну літературу прийшов я до переконання, що найбільше пригожими для тої ціли будуть виклади Наторпа, які він виголосив в р. 1910 з приводу „академії“ уладженої „Ренсько-Майнським Союзом для народньої освіти“. Наторп належить до круга філософів-педагогів, котрі безнастанно вказують на те, що народня освіта не дасться подумати як щось окреме від шкільної і позашкільної освіти, але що вона у всіх своїх ступнях і формах становить органічну єдність. Виховання дитини в крузі родини і передшкільне виховання в діточих садках, шкільне виховання і шкільна наука в заведеннях всіх категорій, позашкільне виховання молоді обох полів, а далі всі установи, що торкаються освіти дорослих і старших людей — все те одна безпереривна цілість, яку треба оживити одним і тим самим духом, удуховити одною ідеєю.

Отся так гарно й влучно зясована засада не так легка до переведення. Де розходиться про єдність і безпереривну цілість якоїсь справи або якогось діла, мусить провід, або бодай вплив на провід спочивати в одних руках. Нехай це буде інституція установлена державою, або незалежна від держави установа, їй одній прислугуватиме право забирати голос і рішати в справах народньої освіти. Вона тільки зможе ставити завдання, вона одна начеркне шляхи, а тоді що їй сповниться жадання в напрямі органічної єдності й безпереривної цілоти виховуючих завдань. А тимчасом домашнє виховання залежить вповні від родини; тут рішають самі батьки. Школа це знову державна інституція, що має служити тільки цілям держави. Держава признає ріжнородні права всім тим, що покінчили школу, або в ній якийсь час перебували. Позашкільна освіта молоді не обнята наразі ніякою установою, стає, як це учить досвід, полем для діяльності ріжних політичних сторонництв в імя приповідки: до кого належить молодь, до того належить будучність. Те все знову, що ми досі розуміємо під „народньою освітою“, а саме поширювання знання між найширшими кругами народу, взяли в свої руки ріжнородні просвітні організації і виповняють

IV

отсе завдання по своєму розумінні, а властиво відповідно до доброї волі одиниць, які ведуть провід в названих організаціях. Вже те саме, що стільки чинників впливає на народню освіту, спричинює, що й бесіди не може бути про одного духа, одну ідею, які оживлялиби і удуховлялиби цілість народньої освіти і давали нам образ єдності. Іще одну обставину треба узгляднити. Домашнє виховання вважається загально приватною річю. Цей погляд зроджує з одної сторони легковаження цього обов'язку зі сторони батьків, з другої повну байдужність до домашнього виховання, яка посувається так далеко, що ніхто не вважає навіть себе в праві виступити з домаганнями супроти таких родин, котрі цього обов'язку не сповняють. Крім того велика скількість родин не в силі сповнити його при найліпшій волі, бо не дозволяє на це праця для удержання родини, яка відриває батьків від дітей, яка каже навіть дітей посилати на заробітки. А знову держава, яка устами своїх представників і урядовців застерігається проти всякої „політики“ у вихованню, є в дійсності тільки виразом переконань тих стороництв, що становлять в данім моменті фактичну більшість через захоплення матеріальної й економічної переваги, або тільки чисельну більшість через введення до законодавчих тіл більшого числа представників наслідком сильнішої власної внутрішньої організації. Кожде з політичних стороництв хоче й старається бути у кермі держави. Тим самим хоче заволодіти й інституціями, що мають вплив на виховання і навчання. А тоді в національних державах головна увага звернена на підсичування клясової ненависти й ворожнечі, в державах мішаних під національним оглядом, долучується ще й момент національного шовінізму. Одно й друге впливає тільки на інстинкти мас, не образує духових сил із нутра людини. Замість того, щоби дорогою освітньої праці виховувати ціле громадянство на людей, йдуть змагання про те, хто або котре стороництво має здобути перевагу, хто або котре стороництво має накинути свою волю усьому загалови без огляду на те, чи програма стороництва або даної особи мила тому загалови, чи ні. В новітніх державах іще один чинник виступає із своїми домаганнями до впливу на виховання. Тим чинником — церквою. Вона, як уповажнений відпоручник релігійного світогляду, шляхом власної організації, а також шляхом створених і піддержуваних нею установ, здобула безперечний вплив на хід офіційного й неофіційного виховання. А що це не по нутру тих стороництв і тих людей, що хотять з одної сторони звести нінащо вплив церкви на всіх полях національного, суспільного й політичного життя народу, або в ім'я негативного становища до церкви й об'явленої релігії бажають повного знищення цієї інституції, зроджується завзята боротьба на життя і смерть між поодинокими політичними стороництвами а церквою. Хвилювання цієї боротьби досягають родинних зв'язків; сама боротьба ведеться на арені дійсного життя нації, потрясає державами й народами, викликає пристрасти, захоплює всі установи, що мають на цілі народню освіту; ведеться явна й потайна робота в напрямі заволодіння цими установами. Через те не в силі названі установи стати на якімсь строго об'єктивнім становищі. І хочби як нас запевнювали поодинокі

провідники сторонництва, що народня освіта — це справа понадпартійна, це поле, що повинно й мусить зєдинити всі змагання в однім напрямі і зібрати всіх для праці коло одного діла, то дійсність учить нас чого иншого.

Невідрадность такого становища всі відчувають. Розв'язати отсей проблем старалися і стараються найвизначніші педагогічні уми. Відповідно до свого світопогляду подають ріжні способи, якби уладити справу виховання і народньої освіти, щоби їхній вислід приніс успіх і добро для кожної людини й для цілого людства.

До таких умів належить професор марбурзького університету Павль Наторп*), один з представників і творців т. зв. суспільної педагогії.

Під впливом з одної сторони Руссо, а з другої сторони Пестальоцці набирає справа виховання більшого значіння. Набирає тому такого значіння, бо у вихованню розходиться про людину, найбільше й одиноке добро, яке знаходиться на світі. Для Руссо важна людина як осібник і добро осібника вважає він найбільшим добром. Для Пестальоцці людина не є тільки одиницею, бо як одиниця відірвана від других людей не могла би існувати. Її виховання належить провадити так, щоби вона могла як найгарніше уложити собі своє життя серед спільноти з другими людьми, щоби могла погодити свої індивідуальні потреби з потребами загалу людей. Ціль отже виховання впливати на витворення як найбільшого числа суспільних чеснот. Тому названо науку педагогії, яка займається засадами такого виховання, суспільною педагогією, в противенстві до індивідуальної педагогії, котра змагає до повного освобождения осібника від товариської сполуки і заступає необмежену самостійність осібника супроти маси.

Суспільна педагогія виказує два напрями. Перший називають позитивістичним, головним представником якого уважають французького

*) Уродився в р. 1854. Від р. 1881 проф. університету в Марбурзі. Один з представників т. зв. Марбурзької Школи філософічної, якої основником являється Герман Коген, а найвизначнішими представниками П. Наторп і Ернст Кассіпер. Характеристична їх риса — це нова інтерпретація Канта. Найважніші твори Наторпа: *Einleitung in die Psychologie nach kritischer Methode*, Freiburg 1888. — *Religion innerhalb der Grenzen der Humanität. Ein Kapitel zur Grundlegung der Sozialpädagogik*. 2 Aufl. (Tübingen, Mohr) 1908. — *Gesammelte Abhandlungen zur Sozialpädagogik*. (Abt. 1. „Pestalozzis Ideen über Arbeiterbildung und soziale Frage“; „Pestalozzi und die Frauenbildung“). (Stuttgart, Frommann). — *Platos Staat und die Idee der Sozialpädagogik*, Tübingen, 1895. — *Grundlinien einer Theorie der Willensbildung*, Archiv f. syst. Phil. 1895—1897. — *Herbart, Pestalozzi und die heutigen Aufgaben der Erziehungslehre*, Stuttgart 1899. — *Sozialpädagogik. Theorie der Willensbildung auf der Grundlage der Gemeinschaft*. 3 Aufl. (Stuttgart, Frommann) 1909. — *Platos Ideenlehre. Eine Einführung in den Idealismus*. Leipzig, 1903. — *Philosophische Propädeutik in Leitsätzen zu akademischen Vorlesungen*, Marburg, 4 Aufl. 1914. — *Logik*, ebd. 2. Aufl. 1910. — *Allgemeine Pädagogik*, ebd. 2. Aufl., 1913. — *Allg. Psychologie*, ebd. 2. Aufl., 1910. — *Philosophie und Pädagogik. Untersuchungen auf ihrem Grenzgebiet*. Marburg, 1909. — *Pestalozzi. Sein Leben und seine Ideen*. (Aus Natur und Geisteswelt. Leipzig, Teubner, том 250) 1909. — *Religion? Ein Zwiegespräch*. (Berlin, Reichl) 1911. — *Johann Heinrich Pestalozzi*, (Langensalza, Gressler) 1910. — *Über eine mögliche Umbildung der Familienerziehung in den arbeitenden Klassen*. (Zeitschrift für Jugendwohlfahrt 1910, Heft. 5. Leipzig, Teubner). — *Volk und Schule Preussens vor hundert Jahren und heute*. (Giessen, Töpelmann) 1908. — *Über volkstümliche Universitätskurse. „Universitätsausdehnung“*. (Akad. Revue II, München 1896. — *Soziale Erziehung*, (Volksbildungs-Archiv Bd I, Berlin, Heymann). 1909. — *Hoffnungen und Gefahren unserer Jugendbewegung*. Jena, 1914.

філософа Конт (Comte). Створена ним система виховуюча відкидає все, що виказує якийнебудь зв'язок з теологією і метафізикою, і опирається тільки на біологію і соціологію. Поодинокий чоловік не має жадного значіння; його вартість йде тільки так далеко, о скільки він позитивний для суспільства. Право індивідуальності не існує зовсім. Свобідну волю признає він о стільки, о скільки більше зложена й спеціальна природа інтелектуальних і моральних явищ допускає значніші модифікації у виборі поодиноких складових чинників цих явищ. Сам вибір не відбувається під безумовно-незмінним примусом. За те вибрані чинники вже підпадають незмінним законам. Німецький представник позитивістичної суспільної педагогії П. Бергман (P. Bergmann) заявляє отверто, що він не знає зовсім, чи життя має взагалі яку ціль, або що є цілю життя; він не знає також, чому властиво існує світ. Належить отже кинути в кут всяку фантастику, а стояти твердо на основі дійсності. Чоловік вступаючи в життя, має мати тільки повну свідомість своїх сил, має стати до праці на властивім собі місці і приступати до завдань життя без ідеалів з світа уяви. З під руки вихователя вийде він „як здоровий діяльний чоловік, що буде уздібнений і готовий забратися з радістю до спільної праці з другими над розв'язкою культурних завдань свого народу в кождочасній сучасності. Він стане добрим громадянином своєї національної держави і корисним членом людського суспільства. Його господарські й політичні погляди, його правні погляди, мораль, релігійність і смак будуть взагалі годитися з наукою і переконаннями найкращих і найблагородніших духів його народу. Його пізнання буде зазнавати всесторонньої піддержки“.

Другий напрям, котрого головним представником є Наторп, назовемо ідеалістичним. Позитивістична суспільна педагогія побудована на досвіді, ідеалістична Наторпа на ідеї. Перша обертається тільки довкруги того, що є (існує), друга ставить собі завданням те, що повинно бути. Етика Наторпа, яка лягла в основу його педагогії, це заразом логіка того, що повинно бути. На його думку, існує ідеально подуманий образ суспільности, далекий від того стану, у якому живемо. До нього змагаємо, як до ідеї, при помочи свободної волі, цего виразника практичного пізнання чоловіка. У тім змаганню нема жадного розділу між осібником і спільнотою. Такого розділу не може бути, бо людина стає щойно через спільноту людиною. Спільнота це тільки абстракція, конкретним є осібник, одначе лише тоді, коли виступає, ділає й живе серед спільноти. Ідея повстає й зроджується в осібникови, а саме в його самосвідомости. Це парадоксальне твердження поясняє нам Наторп в цей спосіб, що самосвідомість осібника є впливом взаїмовідносин свідомости й свідомости, які можуть мати місце тільки в спільноті. Йдучи далі в тім напрямі признає Наторп й те, що не тільки існують суспільні чесноти, але й індивідуальні, які є впливом моралі осібника, бо „ніхто не може хотіти чогось замість мене, нічий моральний розум не може про мене видавати осуду, а тільки мій власний“. На його гадку „мораль має своє життя і находити свій початок тільки в осібникови“. Тим способом старається Наторп

погодити між собою права й потреби спільноти з правами й потребами особника.

Тому що ідея являється впливом практичного пізнання, а практичне пізнання довершується шляхом свобідної волі, Наторп жадає, щоби у вихованню класти головну вагу на образування волі. До цього мають змагати всі покликані до виховування чинники, а саме дім, школа і життя, себто зорганізована спільнота. У шкільнім вихованню ставить Наторп навчання, як один з найважливіших засобів для образування волі. При навчанню не жадає одначе інтелектуальної освіти самої для себе. Знання ані не скріпляє волі, ані не робить особника моральним. Навчання має також виховувати, а виховує тоді, коли учить хотіти думати так, як цього слушність вимагає.

Навчання і образування волі обіймають лише природу й мораль. Тимчасом в обсягу свідомости находяться ще мистецтво й релігія. За обома останніми чинниками признає Наторп визначну участь в образуванні волі. Мистецтву приписує він велику силу в уладженню життя особника і спільноти. Найкращі твори мистецтва воплочують в собі ідею подуманої спільноти, до котрої маємо наближати себе.

Що до релігії стоїть Наторп на становищі, вповні противнім до трансцендентальної релігії. У нього релігія покривається з людяністю (гуманністю). Він не добачує жерела релігії в понадчасовім порядку річий, але тільки в почуванні людини. Релігія не звязує чоловіка з якимсь неіснуючим невидимим світом, але має своє місце тільки в людському крузі. Для Наторпа це вистарчаюча розв'язка, і можливо, що він найде повне заспокоєння своєї духової істоти, коли признасть тільки існування релігії праці, чоловіколюбне діло. Згадуючи про це, не входимо одначе в те, чи така розв'язка вичерпує справу.

* * *

Розглядаючи в цей спосіб головні засади суспільної педагогії Наторпа, і подаючи переклад його твору про народню освіту, не маю зовсім на думці того, щоби ми могли всі ті засади й засоби перенести на наш ґрунт. Вже хочби ця обставина, що як Пестальюцці так і Наторп мають на увазі промислові осередки, більші міста, зродить певні сумніви, чи можливе таке перенесення засад і засобів на зовсім відмінний ґрунт, на освітню працю над сільським населенням, або над дрібно-міщанським в містах і місточках, або над нечисленним робітничим населенням в промислових центрах більших міст. Для нас важні будуть ті сторони виложених думок, котрі підходитимуть до наших обставин і зрозуміння котрих піднесе на правду зміст нашого життя.

Безпереривність, єдність і цілість народньої освіти — це така самозрозуміла справа, а як тяжко приходиться знайти її переведеною у дійснім життю. Коли нам залежить одначе на культурнім піднесенню найдальших шарів нашого народу, коли нам залежить, щоби наш нарід устоявся в гігантських змаганнях з іншими народами і серед інших народів, так мусить перед нами стати й те з повною свідомістю,

що воно може статися тільки тоді, коли кожда одиниця великої народньої спільноти буде певно означеною духовою величиною. Не витвориться це само із себе, ні доривочною роботою, яка без пляну захопить то один то другий бік народнього життя, вирве із нього то один гурт людей, то тільки один простір рідної землі. При нечисленних силах добра й така праця, але тільки тоді, коли відбувається у тій свідомості, що при найблищій нагоді і при помочи нових засобів її поширити — й поглиблювати- мемо. Розумний і правдивий розвиток шкільного виховання немислимий, коли школою не буде заінтересований дім і спільнота; школа не вдіє багато, як занедбаємо домашнє виховання дітей. Домашнє виховання не повстане само із себе, як відповідно зорганізовані установи не вглянуть в цю справу, не провірять, чи серед даних обставин домашнє виховання можливе, чи ні. Зв'язок з батьками й порозуміння з ними дасть нам образ того, що є, і поучить нас, що ще потреба зробити, аби батьків заінтересувати цею справою, що потреба зробити, аби в разі недостачі або неможливості домашнього виховання заступити його иншим засобом. Особливо під теперішню пору заходить конечність призадуматися над новими засобами. Воєнне лихоліття, яке вже семий рік налягло своїм тягарем на нашу землю, спричинило великий занепад на полі домашнього виховання. Тисячі сиріт тиняються без притулку й опіки. Нам потрібне плянове розроблення передшкільного виховання, яке почнеться від П о р а д н і м а т е р е й і зорганізує в послідовнім ланцюгу захисти й захоронки, діточі садки, фреблівські шкільки. Не буду на цім місці згадувати про викликання як найбільшого зацікавлення школою, бо його находимо вже по часті. Тут буде важне, поглибити й поширити інтерес громадянства. Громадянство знову мусить своїм інтересом до шкільних справ, до шкільного навчання і виховання вплинути на учительські круги, аби вони увесь свій хист, всі свої сили, своє знання віддали школі й шкільному вихованню. Мимо тяжких умов, серед яких животіє наша школа, наше учительство мусить змагати до цього, аби школа була по духови українська. Оправданя нема жадного. Система системою; але систему треба валити. Український учитель перший покликаний до сього, і сього домагається від нього усе, ціла теперішність кличе до нього, просить у його помочі, і він не сміє відказати цієї помочі, коли не хоче відповідати за занедбаня цього обовязку. Та сама школа не вистарчить. Найзначніща частина нашої молоді кінчить сільську школу, а в містах і місточках народню або виділову школу. Звичайно з 14-им роком життя переходить або до звання, або береться за сільську господарську роботу. З тою хвилею наступає велика прогалина у вихованню аж до часу, доки старші літа молоді обох полів не дозволять їй стати членами ріжних корисних організацій і товариств. Прогалина має такі наслідки, що сліди шкільної науки затираються зовсім, наступає повна байдужність до справ загального, народнього характеру, затрачується суспільний інтерес. Тільки невеличка скількість недобитків виходить ціло із того небезпечного періоду. Вона горнеться вправді до існуючих організацій, але безсильна наслідком своєї нечисельности, не може викликати

перевороту в думках всіх інших громадян. Не видно такого поступу, свідками якого ми повинні бути, судячи по змаганням і вкладам в нашу національну роботу до сеї пори. Щоби цьому зарадити, треба нам обдуманої на широкі розміри організації, що заняласяб молодим поколінням обох полів від 14—18 року життя. Вона навязувалаби до школи і шкільного виховання, виповняла недостачі знання шляхом добування сил із самої молоді в напрямі самоосвіти. При тій нагоді необхідна поміч у виборі звання. Таку поміч мусять зорганізувати всі наші просвітні інституції від громадських починаючи а на краєвих кінчачи.

З 18 р. життя стобять отвором для нашої молоді всякого рода товариства й інституції. Ми певні, що приготована в цей спосіб, як вище подано, наша молодь, стане в повнім числі членами всіх існуючих стоваришень і союзів. Таким чином не буде майже одиниці, яка стоялаби поза скобками народнього життя. Народне життя, котре находить свій вираз у своїх організаціях, матиме відповідний розгін, бо за його проявами стане свідомо зорганізована спільнота. Та народня освіта не знає закінчення. Щойно тепер приходить пора пояснити приготованим і вихованим таким рбом майбутнім громадянам цілу відповідальність, яка вложена на них за дальший хід цілости народнього життя. До цієї ціли мусимо використати всі засоби, а саме вищі народні школи, виклади, бібліотеки, мистецтво й релігійне виховання. В парі з тим мусять йти змагання в напрямі особистого уладження життя, взагалі все те, щоби надати нашому народньому життю образ людського життя. Нам треба людей, свідомих своїх завдань. Бо вже найвища пора, щоби ми самі нашими власними силами збудували своє життя, найвища пора вирватися із всякої опіки наших прошених і непрощених опікунів, опіки, що нас понижає, бє в лице, опіки, що наче той галапас на живім організмі, виснажує сили тогож організму.

Вонож все таке ясне й очевидне. І що ми вже від давного часу розуміємо потребу того рода заходів і праці, найліпшим доказом — велика скількість ріжнородних просвітно-культурних товариств, що поставили своєю цілю працю над народньою освітою й вихованням у всіх формах і на всіх ступнях. Значить, що майже усе з малими виімками обняте в зорганізовані форми. А мимо сього не можемо ще говорити про єдність, безпереривність і цілість народньої освіти. Між поодинокими організаціями нема внутрішнього звязку. Цей необхідний звязок належить як найшвидше сотворити, звязок, який обєднювавби змагання і ціли, вглядав в працю поодиноких організацій, додавав духа ініціативи, придумував способи оживлення хвилево занепавших організацій, не позволив організаціям заостеніти на однім становищі, обновлював їх живими людьми, вводив нові засоби, примінювався до кождочасних вимог життя, був одним словом регулятором, серцем і мозком всіх областей народнього життя.

Зі сказаного виходить далі як безумовний наслідок зєдинення всіх духових сил в народі до праці над народньою

Х

освітою. Фактом є, що вже й досі багато інтелігентних сил уважало своїм обов'язком віддати себе на послугу народній освіті. Можливо, що й тими силами досягнули б ми поважні висліди у нашій праці. А мимо цього висліди в порівнанню до вкладу матеріальних і моральних засобів, рішучо незначні і за малі. Одна причина в невідповідності до того рода праці, в доривочности, непослідовности. Розкинена по наших селах інтелігентна громада забирається до народньої освіти з великим запалом, та ще швидше зневірюється. А тимчасом треба з легким гумором брати всякі неповодження на полі народньої освіти й всякого рода виховання. Поводження це явища, які стало товаришати виховуючій діяльності. І коли б більше знання на тім полі, більше підготовання, тоді не було б місця для зневіри. Знання і підготовання нам треба, бо ми ще всюди оремо деревляним плугом. Деревляним плугом орють наші просвітні інституції, бо й в них працюють люде доброї волі, щирих намірів; одначе тут ні добра воля, ні щирі наміри не вистарчають. Не домагання і невдачі на ріжних полях народнього життя кричать на всі голоси, домагаються невідклично реформи, домагаються свідомої своєї цілі праці. Щоби це зараз наступило, мусимо розрізнити поміж такими працівниками, які тільки можуть посвятити вільний час на народню освіту, і такими, яких би ми заангажували тільки до праці над народньою освітою і які тільки жили би нею і для неї.

З повищим вяжеться домагання повної свободности й незалежности просвітної праці. Такою засадою, яку поставлено у всіх культурних народів до народньої просвіти, усуваємо з дороги одну з найбільших, на думку декого, перешкод. Звичайно водиться таке, що не один повірив би в можливість здійснення народньої освіти, як би ми мали свою власну державу. Тоді цею справою вона занялася би, дала би засоби, поставила відповідних людей і діло йшло би наперед. Та на це можемо сказати, що воно не обхідне для правильного життя нації своя власна держава, але держава ні не твориться сама, ні не спадає з неба. Державу треба створити собі, треба сильного, нестримного бажання мати й посідати державу. Треба людей, спільноти, котра з повною свідомістю у всіх своїх одиницях бачила би своє завершення у національній державі. Але й тоді народня освіта повинна оставати на строго незалежнім становищі. Вона має впливати на дальший розвиток державно політичних і суспільних форм, в котрих має проявлятися цілість життя народу. Тому не можна оправдувати нашого занедбування справи народньої освіти тим, що ми ще не маємо своєї держави. До неї власне дійдемо тільки шляхом праці над народньою освітою.

Всеж таки потрібно нам відповідних засобів до цього, щоби таку працю провадити. Без матеріальних засобів немислиме зведення такої будівлі, яку ми задумуємо поставити в найшвидшій часі. В першій мірі треба створити основу для культурної, освітньої праці. Тут мусить прийти в поміч економічне життя нації. Нашим змаганням мусить бути, аби культурне й просвітне життя оперлося на відповідно зорганізованих кооперативах. Початки цього що йно бачимо. Але це тільки початки. Деякий яснійший образ маємо під тим оглядом на Наддніпрянщині. У нас розвиток кооперативного життя

не пішов широким руслом, бо заспокоюючи егоїстичний інтерес членів, не розвинув у них того розуміння, що їхнім обов'язком буде після заспокоєння власних потреб, пекучих, особистих, матеріяльних потреб, дбати про культурні потреби, власні й народні. Другим способом — се жертвенність одиниць і загалу на культурні цілі. Правду кажучи, ми не можемо ще досі похвалитися бодай одною поважною фундацією на цілі народньої освіти. Не рахуючи Наук. Тов. ім. Шевченка, яке й так повстало більше матеріяльними й моральними засобами Наддніпрянської України, у нас крім кількох земельних маєтків, нема ще й досі фундації, великої, на відповідні розміри задля народньої освіти. Поодинокі інституції, що опиралися досі на невеличких членських вкладках, що привикли діставати що року незначні субвенції, опинилися нараз в часах воєнного лихоліття у таким положенню, що прямо сором бере за нас самих, коли поважно задумаємося над таким станом річей. Тепер показується, що всякі стипендійні фундації, які повстали при деяких інституціях, які й так не давали значної підмоги наділим, в порі обезвартнення гроша стали смішними установами. За всяку ціну старатися нам власними силами, силами наших маєтніщих людей створювати міліонові фундації на цілі народньої освіти, бо незалежна, свободна народня освіта зможе існувати тільки цею дорогою. Так є у всіх народів, так мусить бути і у нас. Цей стан мусить існувати й тоді, коли будемо мати власну державу.

Народня освіта мусить розвиватися на ґрунті повної свободи, мусить виховувати до свободи. Розуміння свободи в народній освіті найдемо в викладах Наторпа. Тут прийдеться зазначити, що тільки на таким ґрунті можливе зєдинення всіх духових працівників на цім полі. Народна освіта піднесе вартість людини. Вартість людини одначе не означає те, що інші з неї зроблять, але які цінності людина має в собі, і який ужиток робить із тих цінностей. Отже самодіяльність і самотійність у всіх напрямках. Спроби під цим оглядом виказали у всіх народів добрі наслідки. Коли їх поширяться взагалі, коли до народньої освіти, в родині, школі, і у всіх установах впровадимо засаду самодіяльності і самотійности, створимо що йно народнього духа, який поставить державу в одній хвилині. Шляхом суспільного виховання, плекання суспільних чеснот надамо партійній боротьбі риси культурних змагань на основі правди, котра може бути тільки подумана як безнастанний розвиток річей до ідеї. Така боротьба ублагороднить людство, бо се буде боротьба засад, а не шал пристрастей, що опоганюють все те, що гарне, високе і благородне.

У народів побитих війною бачимо тепер поворот до плекання духової культури. Зматеріялізовання цілого людства не дало відповідної духової сили устоятися в хвилях невдач і довело до упадку народи, яких технічна культура здавалася непобідимою. І вони повернули цілєю силою до створення нових цінностей, нової опори, яку добачують в відповіднім поставленню питання народньої освіти.

З тим більшою konieczністю забратися й нам до плянкової, доцільної і послідовної праці на тім полі. Пускаючи в світ цей переклад, не стаю на

становищі, наче всі засади поставлені Наторпѳом одиноко спасенні, начеб їх вводити нам у себе в цілій повні. Моїм наміром було тільки переконати, яке серйозне діло народня просвіта, якого домагається вона високого розуміння. Тут нема місця для ділетантства, „доброї волі“, тут треба серйозности праці й змагань, треба передумання й пережиття того, що передумалося. Тут ходить про те, щоби кожду одиницю виховати на людину, поодиноких людей звязати у спільноту в найблагородніщій формі, і цій спільноті надати всі риси, які характеризують націю. З тою хвилиною повстає наша держава на сильній, тривкій підставі.

У Львові, дня 11. серпня 1920.

М. Галущинський.

Передмова.

Народня культура й культура особистости: багатьом видаються ці річи так далекі й ріжні як небо й земля. Найкращі одиниці нашого часу змагають або до одного, або до другого. В понищих викладах заступаю погляд, що обі річи взаїмно від себе залежать; що свобода й спільнота, в дальшій наслідку плекання особистости й плекання народности належать до себе безумовно; що правдива свобода особи може процвітати тільки в глибоко й сильно уґрунтованій спільноті, правдива спільнота тільки в свобіднім розвитку особистої освіти.

На народню культуру кладу вправді тим разом, головну вагу; цьому питанню присвячую перші п'ять викладів. Народню культуру розумію одначе як свобідну спільноту; вона уґрунтовує мені взагалі щойно поняття „народ“. Як умовою чистого вражіння музичної гармонії являється чистота й самостійність поодиноких тонів, з яких вона має повставати, так і умовою внутрішнього згармонізування багатьох людей, котре з них створює щойно нарід, являється самостійність особистої культури, а далі й кожної одиниці. Останній виклад змагає до того, щоби виказати значіння особистої сторони освітнього питання що до його питомих прикмет. Таким чином, хоч останній виклад не вяжеться тісно з попередніми, мимо сього задержує своє істотне й внутрішнє відношення до тамтих.

Перші п'ять викладів повстали з приводу, який вже сам собою заслужив на літературний пам'ятник. Славно відомий Ренсько-Майнський Союз для народньої освіти урядив осіню 1910 р. в місті Вецлярі одну з своїх „народніх академій“. Це — періодичні сходини, не присвячені безпосередно практичній освітній праці, але взаїмній свобідній виміні гадок і теоретичному та практичному обучанню всіх тих, котрі беруть участь в освітній праці над народом, не допускають у ній застою, а тільки хотять все далі й далі поступати. Тим разом зібрався гурток з 60 до 80 учасників в дорогім кождому Німцеви задля спогадів найблагороднішого рода, промисловім місточку. Всі вони сходилися разом по більшій часті протягом цілого часу, в яким відбувалася „академія“ (10 днів), а деякі бодай протягом кількох днів, і проводили враз час від ранка до пізнього вечера. На сходинах не тільки вислухували цілий ряд викладів із всіх

областей свобідної освітньої праці над народом, але обговорювали їх спільно як найточніше. Ми жили протягом тих днів зовсім разом; ми сходилися знову вечорами беручи участь в мистецьких і наукових продукціях, котрі служили як пробні приміри. А як не було продукцій, ми продовжали наші недокінчені переді і пополудневі розговори, аби потім розійтися рідко коли перед настанням півночі. Теоретичну підставу для докладних всесторонніх дискусій над всіми про-явами свобідної освітньої праці мали становити виклади, котрі я подаю нині ширшому колу читачів в незміннім виді, хиба що з деякими самозрозумілими стилістичними поправками. Їхнє завдання: опираючи ся на практичній діяльності й засадах Пестальоцці створити щось в роді системи цілої народньої освіти від коліски аж до гробової дошки; спровадити розгалужену в ріжновидний спосіб працю до строгої внутрішньої єдності; усвідомити самим працюючим найвищі й найдалші цілі цієї праці.

Не буде мене дивувати, як що читач отсих викладів, не обзнайомлений з практичною освітньою працею або як обзнакомлений, то тільки з деякими її сторонами, назве змальований тут ідеал як цілість нездійснимим, а навіть утопійним. Я сам познайомлений з тими справами — правда — від давна, та тільки теоретично, а не практично; тому й мені не чужий такий скептичний погляд. Власне тому одначе було це для мене неоцінене добро, що я міг тим разом предложити мої думки у їх безгляднім ідеалізмі зборови, зложеному майже без виїмку з самих досвідчених практичних діячів. Ті думки я вже давно ховав, я їх теоретично безнастанно розсліджував. Наукова критика ледви чи в одній точці оспорювала їх поважно. Всеж таки треба признати, що вони повстали з далека від пануючої практики. Я мав отже нагоду в часі дискусії з згідних або противних голосів пізнати, о скільки мої думки можуть видержати практичну пробу. Можу сказати, що мої думки видержали надсподівано отсю пробу. На мою радість я набирав щоденно, а навіть що години переконання не тільки з дискусії над викладами, але також з практичних рефератів учасників, що головна частина того, що я жадав, зовсім або майже зовсім стверджена на многих місцях самостійно, тільки самими практичними пробами. Проби повелися, а осягнені висліди не далекі від того, що я начеркнув. Одним словом, ті всі, що через щоденний досвід обзнайомлені із практичними труднощами, признали мої думки без застереження можливими й обіцяючими поважний вислід. Ні що до одної точки не почув я так улюбленого слова у приятелів застою: „Неможливо!“ Правда, в тім цілім гуртку мужчин і жінок ріжного стану й звання, ріжного суспільного, політичного й релігійного переконання, від священника і директора семінара аж до звичайного робітника, панувала подиву гідна єдність основного настрою. Я бачив у них безмежний, готовий до діла ідеалізм, я бачив такий запал, котрий не міг задовольнитися ніодною досі вибореною цілю, я бачив змагання йти все далі й далі наперед. Я мав вражіння, що в кружку тих людей вимазане зовсім зі словника слово: „Неможливо!“ На ділі, ніщо не є неможливе, коли тільки поважно хочу. Отся сильна воля пробудилася в багатьох, і про це дізналися ми на нашу превелику радість в тих нам незабутних днях. Ця сильна воля показала ся впрост непоборимою силою всюди там, де приступлено до діла бадьоро й відважно. Нехай отсе оголошення

друком викладів оживить на ново пам'ять перебутих днів. Роблю це не тільки на спомин достойної спільноти праці, котра має перше право до сього, а також в тій цілі, щоби допомогти будити подібно чесну рішучу волю в як найширших кругах, проложити руку до цього безконечно високого і також безконечно тяжкого діла; а як місцями інші завдання не дозволять посвятити усього часу й сил, так бодай подати помічну руку, о скільки це кожному буде можливе.

Останній виклад (виголошений в Марбургу 22. червня а в Мюнхені 22. жовтня 1910) розглядає питання нинішного культурного розвитку з точки настрою тих людей (о скільки я міг перенестися в їхній настрій), котрі відчують несказані труднощі сучасного положення перше всього у своїй власній незадоволеній духовій істоті, і хотілиби розпочати поправу від себе самих. Коби мені удалося переконати, що питома вартість особистости розвивається найкраще в звичайній самовідреченій посвяті для справи, а саме для справи спільноти. Нехай змагання освободити особистість, допровадить кожду індивідуальність до участі в суспільній праці, котра в своїм найвищім розумінні має бути завсіди суспільною освітньою працею!

Хто однак бажавби ще глибшого теоретичного уґрунтування і переведення виложених тут гадок, нехай загляне до інших творів автора, в котрих зовсім природно найдеться не одно питання, яке обговорюється в цих викладах в більших або менчих розмірах.

Марбург, в грудни 1910.

Автор.

Суспільна педагогія Пестальоцці.

З Вецляром так тісно в'яжеться спомин про Гете. Наше завдання знову звертає нашу увагу на другого Великого тогож часу: на Пестальоцці. Гете й Пестальоцці — сеж діти того самого часу й духа. У мно- гому вони неначе братя; зв'язують їх замітні родинні риси. Позад обох стоїть Русо́, біля них, а навіть поміж ними Гердер.

Спільне їм усім — велике, щире, первісне, безпосереднє тепло до людини, до чистої людяности, чистого образування людини. У цьому випереджує нас Гете уже своїм життям. Гердер перетворює це у все-обіймаючу, постійно відчуту науку. Але Пестальоцці береться безпосередно за діло: формувати людину в людині.

Той нахил є у них усіх передовсім індивідуалістичний; він звер- тається до властивости поодинокого чоловіка. Але він змагає одночасно до загально людяного, не обмежується ні станом, ні класом. Всі три годяться замітно в одному: входять без упередження в істоту найчистішої народ- ности, мають глибоке розуміння первісности, безпосередности, сили й правди, яка проявляється многократно в національности. До того розуміння спону- кав їх Русо́. Він тільки запалив його в них; бо змагання до первісности й безпосередности, яке звано „природою“, було спільне їм усім, вони винесли його з дому і воно в них жило. Як раз тою рисою визначаються попри багаті інші прикмети „Терпіння Вертера“, твір Гете, що його нагадує нам перше всього Вецляр. В тім творі постать молодого Гете є усім нам особливо дорога.

Гете й Пестальоцці мимо особистих зносин не притягалися взаїмно. І се в сути річі зрозуміле. Бо при великій схожості є між ними велика різниця. Гете остає кінець кінців завжди самим собою. Його дух і серце є досить великі і широко одчинені для всякої людської судьби і кожної людської істоти, отже і для простого люду. У ньому відчуває він, як впро- чім і в дитині, первісність і близькість горячо улюбленої, пожаданої при- роди. Та се тільки один з тих безмежно багатьох моментів, що ворущають його. Пестальоцці вкладає цілу свою душу у той один момент. Він бачить і відчуває несказане знехтування і занедбання святих сил, що дримають в народі. Як це пізнав, зараз постановляє допомогти, бо це для нього одно й те саме. Діяльність Пестальоцці під тим оглядом нагадує нам роботу чо- ловіка, який забирається допомогти смертельно раненому, що лежить на шляху. Він не розпитує довго і не роздумує, чи і як тут допомогти, чи він покли- каний нести поміч. Він біжить і глядає помічі і бере її звідти, де її тільки найде. Тим чином попадає, може, зовсім несвідомо на властиву пораду під вагою положення і натиском хвилі. У безпосередности спочування того

майже материнського інстинкту любови бачимо щось жіноче. „Усе другим, собі нічого“, так написано на його надгробнім камені. Дійсно слова, які може є ще за великі для найбільших з поміж нас земних дітей. Та з поміж тих нечисленних, про яких можна важитися те сказати, ледви чи знайдеться хто, якому відповідалиби ті слова більше, як йому.

Це, здається, вияснює може певного рода легкий розріз поміж ним і Гете. Пестальоцці напевно кривдить його, коли називає Гете в однім творі другим Вольтером, себто князем, що правда, в царині духа, одначе той князь „готов пожертвувати народнім добром мільонів для державного блиску“. Перші хвилі ваймарського побуту Гете можуть на всякий випадок викликати таке вражіння. А прецінь находимо у Гете без порівнання більше тепла, більше глибокої любови до людей як у високо духово стоячого глузівника. Але й сей глумливець — Вольтер не був зовсім нелюдським, що не спочував людям, він був може тільки непривітливим, а радше гордив людьми. Та вже саме порівнання характеризує достоту почування, з яким відносився Пестальоцці до Гете. Воно правда, що Гете бере перше всього щастя і горе людства на свою душу, щоби тим робом її поширити. Як поет він мав до сього право. Сеж і було його ділом для людства, бо він віддавав як вірне зеркало, іще чистішим і яснішим усе, що прийняв душею, і довершував сього, переливаючи прийняте у свою поезію серед болю і труду. Звання Пестальоцці зовсім инше: звання безпосередної праці над вихованням народу і вихованням до виховування народу. Йому посвятив ціле своє довге життя, повне гарячого й мовольного змагання і боротьби. Поважний зміст того борикання впровадив його і в теоретичні міркування, бо йому залежало на угрунтованій правді, а вона не дістається чоловікови без глибокої надуми. Він цінить високо силу поетичного зображення, і виказує у тім напрямі багаті дарування, а у своїх найліпших моментах наближається навіть до Гете. Все те одначе підпорядковане одному, сильному, моральному завданню, котре вибрало його своїм особливим знаряддям: завданню виховуючої, національно виховуючої творчости і діяльности. Також в його глибокій і щирій релігійности не вбачаємо, щоби горою була особиста потреба спасення; релігія є для нього останнім піднесенням і освяченням тогож людсько-морального завдання. Його релігія — се релігія чистої любови до людей; чоловік олюбне діло — тільки се є для нього божеське, а більш нічого.

Тільки такий мусить він стати для нас особливо цінним, взірцем у многому. Правда, увесь зовнішній і внутрішній стан виховання народу є сьогондй инший навіть в дрібницях, які йому сприяють або його спинюють. Але що Пестальоцці сходить до глибин людської природи, тим то й легко нам завсіди до нього навязати. Суворий в потребі шукання правди він сягає до таких основ образування людини, що не залежать ні від часу, ні від умовин. Ті основи находить в „природі“ чоловіка. Одначе кожде таке глибоке розважання впливає у нього з чину й досвіду, з безпосередности життя в його ділі, а не із міркування, яке є чуже життю. Перше місце займає у нього безпосередна поглядовість, інтуїція. Він „чуттям ловив ідеї“, сказав хтось про нього. За тим йде спроба розяснити справу умово. Під тим оглядом не завсіди осягає свою ціль і тому се борикання та шукання відбивається на його мові понятъ. Але саме та незакінченість, те безпереривне слідження далі і далі, те змагання дійти до правди, є для кожного, хто може слідкувати за ним, особливо поучаюче і заохочуюче. А йдучи за ним, не грозить нам бодай небезпека, застрягнути на якій догмі. Він нам постійно пригадує, що треба думати далі, що треба справу ще раз перевірити, що перш усього треба безумовно перейти до діла і в ділі шукати закріплення.

А що його теоретичні міркування виростають із самої праці, тому треба насамперед вивести перед очі історію його праці над вихованням народу. Ідемо у тім здебільшого за ходом його життя, не запускаючися надто глибоко у життєписний бік, хоч і як він принадний.

Гайнріх Пестальюцці родом Швайцарець з Цюриху. Італійська форма імени походить звідси, що один з його предків завандрував до Цюриху із околиць озера Кома в часі реформації, переслідований ізза своєї віри. Він став родоначальником поважаної ще й сьогодні там родини патриціїв. Сімя, з котрої походив Пестальюцці, була одначе менше заможним відлємком великого роду. Батько умер рано і полишив удові троє дітей. А вдова — се проста, благородна жінка, якій помагала звичайна служниця і спільно двигала у зворушливій вірності тягар удержання дому і виховання дітей. Так зростав хлопчина в скромних, майже невідрадних умовинах, зростав як дитя люду.

Поминаю його шкільну науку. Але вже у парубкові прокинулася велика цікавість до життя. Епохові твори Русо щойно недавно появилися; вони счинили пожар у цілому світі і найшли в Цюриху найбільш придатний ґрунт, бо тут уже здавна проповідував Бодмер поворот до „природи“ не тільки в літературі, але й політичних, суспільних, а також і народо-виховуючих питаннях. Бодмер не був звичайним педагогом; він змагав до безпосередности у навчанню молодежи, Тому, що було в нім найкращого, усе віддавав своїм учням в особистих зносинах, в часі проходів або в товариському гуртку. Під його проводом створила млодіж вільну громаду, Гельветське Товариство в Жерві (Gerwe), а Пестальюцці був одним з найдіяльніщих членів. Русо вказував головно на Плютарха; члени громади черпали з їх обох повними пригорщами і захоплювалися стоїчним самовихованням, старинним і старошвайцарським републиканським громадським способом думання. А від цього був — за показом Русо — найкращий перехід до народности взагалі і до громадянської свободи й рівности. Пестальюцці, як може ніхто инший, підійшов з більшою повагою до того усього. Його твір ранньої молодости п. н. „Агіс“ — виявляє нам 21-літнього юнака з майже революційним настроєм. Появився безіменно в Ліндавер-журналі і малює пламенною реторикою замітну суспільну реформу спартанського короля Агіса (3-тій вік пер. Хр.). Якийсь час було його мрією стати народнім трибуном, і в тім намірі посвятився правничим наукам. Насильне розв'язання громади і в звязку з тим доволі невинне судове переслухання зробило кінець його мріям тим більше, що сам зрозумів свою особисту нездатність до такої ролі.

Тепер захопив його инший ідеал Русо: ідеал сільського звання. Із самого початку звязував він із ним намір студіювати народ і способи, як піднести народне господарство й виховання народу. І сей нахил відповідав також зовсім духови часу; але ніхто инший не брав цього так поважно, як Пестальюцці. Він не йде в народ, як фотограф із своїм апаратом, щоби зробити кілька захоплюючих знімок і потім їх зужиткувати будь літературним, будь поетичним ладом; він бере на власні плечі увесь тягар і труд своєї праці. А що сам не був добрим господарем, попав скоро в дуже скрутне становище і пізнав на власній шкірі, що мусить діятися в умі простого чоловіка, що його болить, звідки і як належить прийти йому з помочю.

Та найбільше клопоту і то вже дуже рано справляли йому недостачі у вихованню народу. Уже в парубочім віці часто зауважав він в часі побуту у діда, пароха в Генг (Höngg) біля Цюриху, як подвійна недоля, що спливала із школи й фабрики, нівечила первісну силу й свіжість сільської дитини. Тепер, коли він жив між народом, як рівний з рівними, коли вже

Й сам мав синка, вихованню котрого віддався з посвятою, зайняло його здвоєною силою ганебне занедбання молодіжи з народу. Він відчував, що їй не дається саме того виховання, якого вона найнеобхідніше потребує, виховання до праці — пільної і фабричної. І здавалося йому, що зовсім ясно бачить, як тут допомогти; спонуканий власним клопітливим становищем постановив перестроїти свій маєток Найгофі (Neuhof) у виховуюче заведення для убогих сільських дітей. Вступні заходи випали щасливо. В найближчій окруженню найшов спочуття і піддержку для свого пляну. Тому взявся відважно за діло. Шість літ видержав серед найтяжчої боротьби, а далі мусів залишити діло. Зовнішні і внутрішні труднощі стали з часом непоборні. Сама спроба одначе показала йому, що справу можна перевести.

Його основною думкою було: о середньою точкою виховання молодежи від самого зарання зробити працю, зовсім звичайну зарібну працю, а все инше до неї навязувати; праця одначе мусить найти захист в теплому, сердешному, домашньому життю. Чому? Бо всяка поміч, яку можна подати народови, щоби його подвигнути, може бути тільки помічю до самопомочи. Виховання господарської самостійности видавалося йому найконечнішим. Сеж було нове становище народу, котре викликало нові способи народнього виховання. Похід промислу на села трівожив своїм розкладовим процесом. Повернути справу назад було неможливо, — бо розвиток промислу був внутрішньою конечностю; тільки треба виховання приложити до нових відносин. Убогий мав досі тільки шкоду від промислу, треба отже довести до того, щоби він дістав належний йому уділ в його добродійстві. Працю в промислі можна погодити з повним людським образуванням „голови, серця і руки“; вона містить в собі знамениті способи гармонійного дозрівання духа й ума; тільки не вільно обнизити мети, не вільно звести людини до стану простого знаряддя, а знаряддя, себто зарібної праці, в тім випадку промислової праці не вільно підносити до ступня всевладної мети. Праця не сміє служити тільки зискови підприємця, але мусить стати на послуги вищій меті людського образування. Чиж маємо посилати діти убогих до найближчих фабрик, де їх будуть уживати як машини серед нездорового повітря, де вони ні словечка не почують про обовязок і мораль, де зараз придавлять їх голову, їх серце, їх тіло, або що найменше їх не розвинуть і не вироблять? „Хорони мене Боже від того... — Ні! ми більше винні, на правду, божому образю в наших братах. Яка мала, яка незначна різниця між могутним паном і жебраком по дорозі життя, як істотно вони до себе подібні! Чому ми про те більше не знаємо? Чи так все було? Чи може наше століття з його вічно відокремляючими кругами, те століття, що вічно підносить нас в гору аж до затрати почувань, завинило більше як всі століття, що наше серце помертвіло, і ми вже не бачимо, не відчуваємо душі, яка живе в синові нашого наймита і прагне враз з нами повного заспокоєння свойого людства? Ні, син нуждаря, опущеного, нещасливого не на те живе, щоби тільки пускати в рух колі, котрого розгін підносить в гору гордого буржуа“. Пестальюці є того погляду, що в зарібній професійній праці можна осягнути остаточні моральні цілі, як і в інших виховуючих заведеннях. — „Чоловік є однаково здатний при всяких умовинах і у всяких роботах, щоби його провадити до доброго. Недостача моралі робітників в фабриках, котрих одинокою остаточною метою і одинокою точкою погляду є зиск, не дає ще права робити загального виводу. Поставмо раз тільки трівкою і першою найвищою цілю фабричного заведення — виховуючі і етичні цілі, а осягнемо їх так само, як в кождім иншій заведенню. Істотною річю є — намір, стала, поважна кінцева мета. Тільки серцем можна серце провадити... Прядення і сінокоси, ткацтво і оранка не можуть робити ні

моральним, ні неморальним“. Упорядкована діяльність, ошадність, послух, тишина, мирна, спокійна радість при праці, одним словом всі моральні прикмети, якіб повинно розвивати у своїх вихованків того рода заведення, піднесуть певно й зиск з праці; але зиск не сміє бути остаточною цілю, тільки засобом до осягнення правдивої остаточної ціли моралі, проводу, образування сердець до всього доброго.

Благородний соціяліст Р о б е р т О в е н перепровадив в життя о один людський вік пізніше подібну спробу відповідніщими засобами з гарним вислідом протягом доволі довгого часу. В Швайцарії повстали школи — В е р л і, посередно під впливом Пестальоцці. Та Пестальоцці кинув свідомо й самопевно гасло виховання до праці, котре вже не могло більше замовкнути. Воно вийшло далеко поза обмежену мету, яку він поставив до школи для убогих. В наших часах відновив те гасло головно К е р ш е н ш т а й н е р у Мюнхені. Він голосить зовсім у дусі Пестальоцці: образування в званню і в праці стоїть на порозі до образування людини. У тім опирається він не тільки на Пестальоцці, але також на Гете, Шілері, Вільгельмі Гумбольдті, на Канті, Фіхте, Карлейлі, на мистецькій вартости праці, і тут сходиться він з Мійє, Меніє, Сегантіні і багатьми іншими. Та до того питання ще повернемо. Тепер тільки зазначимо одно: Пестальоцці жадає підпорядкування образування в званню образуванню людини. Тимчасом часто й недвозначно висловлюється зовсім протилежний погляд. Чейже всяке слово с не образування мусить безперечно підпорядкуватися річевому образуванню; правдиве річеве образування є знов образуванням при помочі чину, на безпосередному ділі, у творчій праці. З неї щойно добуваємо правдиве пізнання, а з пізнання родиться слово; це нагадує нам Фавста, який хотів замінити слова: „На початку було слово“, іншими „На початку був чин“. Чому? Бо в чині є безпосередне життя, сповнена дійсність; слово — се тільки його тінь, воно оживає доперва у відношенню до чину. Дійсно, в творчій праці — так пізніше розвиває Пестальоцці теоретично свою думку — вяжуться сили пізнання і волі; бо нема основного пізнавання, нема правдивого, доцільного хотіння, якеби не виростало з роботи і творення і не тягнуло звідти своєї найліпшої сили. Праця, се пожива духа; наука, моральний, релігійний, мистецький настрій, який не випробовує себе завсіди на ново у живому чині, тратить соки і є безсилим, вяне і усихає, як недоживлений, стає неправдивою річю. Виховання мусить отже перше всього пильнувати й кріпити ту корінну силу всякого людського образування — а тимчасом воно жадає часто цвіту й овочів і не журиться про здоровий ґрунт, в котрім може існувати корінь.

Спроба Пестальоцці не повелася. Та зостався увесь його добуток, себто те багатство ідей, які він нам згодом дуже всесторонно виложив у багатій письменській діяльності протягом 18 літ. Бо сталося, що він мусів проти власної волі залишити безпосередну виховуючу діяльність.

Перший овоч, що дозрів у тому часі, була „В е ч і р н я г о д и н а п у с т е л ь н и к а“. Це перша спроба розяснити основу людського образування. Провідні думки багатого змістом твору такі: Людське образування є первісне, і через те загальне (первісна основа спільна кождому). Образування в званню треба безумовно підпорядкувати образуванню людини і рівночасно необхідно його приложити до становища і умов кождого поодинокого чоловіка, до його „найближчих відносин“ і тим робом до життя і чину. Те все має відбуватися в людській спільноті, основною формою і коренем якої є родинна спільнота. На ній щойно спочиває громадянський звязок, одна велика родина родин. Виразом того є та найвища, ідеальна спільнота людських поколінь мовби дітей одного батька, вічні символи котрої бачимо в релігії; вони не є нічим іншим, як тільки останнім, най-

вищим поширенням того самого відношення спільноти, а родина є і останим їх природно найближчою, а тим самим життєво найправдивішою і життєво наймогутнішою формою.

Тільки се думки, — „відчуті ідеї“, які родяться в душі і вилітають з неї в мові, що шукає свого виразу. Злітають по часті у високопоетичній мові, якою говоримо довіреній особі до уха в тихій нічній годині. Зовсім инакше мусіло викликати вражіння, коли ті самі ідеї приодягалися у живу подію. Це мусіла бути подія взята безпосередно із народнього життя, яку він сам пережив або в якій він виступав, в зовсім певно означеному, швайцарському оточенні, у відносинах, що панували в його часі і крузі. Так повстав роман „Лієнгард і Гертруда“, що вийшов зразу маленьким томиком і містився у сто сценах, часто невеличких, більше драматичних, як епічних. Займаюча сільська подія, якої перед ним не написав ніхто і тільки нечисленні після нього досягли його такою правдою життя, що переконувала б усіх. Він не думав нам дати тільки поетичне зображення, він бажав дати твір, як повчати народ. Але сердечне заглиблення у свій предмет зробило його поетом проти його відома. Наука роману вміло захована в дуже поглядовім рисунку дійсного життя народу. Так бодай є воно в першій томику. В дальших виступає все більше і більше поучний намір на перший плян, доки не перероджується у форму розправи. Зі шкодою для літературної вартости, з користю для справи.

Фабула оповідання: Швайцарське село, Бонналь, впало у страшну руїну. Діялося це під безсильною управою недавно помершого власника села, завдяки лихому „фогтєви“ (війтови) Гумлеви. Навіть ліпші люде села знаходяться в небезпеці попасти у загальну нужду. Між ними і добросердний, але дуже непостійний муляр Лієнгард. Його шляхотна жінка Гертруда виступає сміло до боротьби з небезпекою, яку бачить ясно своїми очима. Збирається отже представити її молодому й розумному панови Арнерови фон Арнгайм. Рівночасно й затії війта, що безмежно розбуялися за життя попереднього пана, так помоталися, що він в них сам заплутався і грозить йому нестримний упадок. Таким робом зроджується можливість повернути село до здорового стану. Ця буденна подія розгравается з найвищою живістю у цілому ряді коротких сцен. В них виразно виступає життя села. Все бачимо живо перед нашими очима, заглядаємо в середину кожної бідненької хатинки. Селяне виступають перед нами в будень і в свята, серед праці і спліток, в хаті і на вулиці, в корчмі і в церкві, у сільського голяря і на громадській раді. Поруч себе поставлені яркі світла і темні тіни, поруч сердечних, може трохи за надто зворушливих сцен в кімнатах Гертруди й Руді'я сильно контрастові прокляті чортівські замисли війта і мерзота знаменито замальованих його товаришів-ледарів. Маємо й комічну сцену. Війт хоче з пімсти переставити у глибокому лісі в північній годині межовий камінь власника замку — а тут якраз надходить доріжкою торговець курми з кошем і ліхтарнею на ньому. Війт бере його за чорта в живій особі та втікає з гори у великім страху.

Чого учить нас подія? Здавалсь би звичайних річей: молитви й праці, як ходити порядно коло господарства, постійної чесноти при всяких умовах, остерігає перед пянством, учить, щоби начальник не угнетав і не визискував люду, учить підданих, щоби вони своїми хибами не давали приводу до лихого поступування начальників і таким чином до певної міри їх оправдували. Учить, як пан (ми живемо ще в фєвдальних відносинах) має вставлятися за народом, як має хоронити чесну працю, заохочувати до неї, глядіти остро на пальці нечесним урядовцям, як має хоробро боротися з темними пересудами люду. Одначе те все може нам видаватися ні так дуже нове, ні глибоке. Але це тільки перше тло. За тим посувається справа

глибше й глибше. Вже друга частина доторкає справи в найбільше болючому місці. В особі вїйта зображена загибель цілого села. Досліди над його давнішим життям, історія розвитку його характеру веде нас в науку суспільної недуги, в філософію злочину. В тім самім часі опрацював Пестальоцці інший розділ тої самої поважної науки. Опираючися на судових актах, написав він жахом проймаючу розправу: „Законодавство і убійство дитини“. Про те читаємо вже на всякий випадок у Плятона, про те висказався дуже ясно Тома Мор у своїй „Утопії“ (1516). І те, над чим працює і що хоче пояснити щойно нинішня наукова криміналістика в поважних і всеобіймаючих виводах, те схопив Пестальоцці безпосереднім поглядом і висказав з вражаючою правдою поважну спільну вину суспільства у злочині. Злочинці є тільки людьми. В кождому з них знаходяться зародки хороби. Кождий може стати злочинцем, як попаде в окруження, здатне „так розвинути насіння злого, як з одного житного колоска повстає чвертка зерен“. І він доходить до правдивого висновку, який ще сьогодні не хочуть без упередження витягнути деякі криміналісти: зі злочинцями належить поступати не инакше як по людськи; так поступаючи мусимо одиноко і тільки до того змагати, щоби в них самих вигубляти наслідки злочину; все проче є ніщо инше, як „нужденні лови на озвірілих людей“, а ті лови минаються з цілю.

Наш час, під натиском гіркої біди, занявся вкінці поважніше справою запобігливого виховання. Воно буде ухиляти небезпеку попасти в злочин. А проте пороблено прикрі досвіди, головно у вихованню по заведеннях. Тому становить це й сьогодні чималий інтерес, що Пестальоцці поручає не виховання в заведеннях, але уміщення вихованків у родин на селах. І тепер так поступаємо, часто з гарним успіхом. Одначе не багато осягнемо самими загальними ідеями, тут потреба докладного знання і крім того практичного хисту, як поводитися з трудними стихійними силами народу. Ми потребуємо мужів і (не вільно забувати) жінок, що зналиби народ і рішилися жити в народі і з народом.

Наука про суспільну хоробу веде в прямій лінії до науки суспільного здоровля, патольогія до гігієни. Тільки здорове виховання народу може підорвати ґрунт злочини. І воно дійсно підорве ґрунт, коли виховання побудуємо на корінних життєвих силах і їх перше всього скріпимо. Третя частина роману кладе основи під те безпосередно спомагаюче, позитивне виховання.

„Тільки обманці й обманені не торкаються причин, коли ведеться розмова про наслідки“, сказав на одному місці Пестальоцці. Тому старається він у своїому романі відкрити безпощадно причини, які вияснюють нам часто дуже глибоко вкорінене зіпсуття сільського населення. Як само зіпсуття, так і причини його є в першій лінії суспільної природи. Рішаючою причиною була нагла переміна господарських підвалин народнього життя. Спричинило її несподівано швидке всякнення промислової праці і промислового заробкування в село, котре не було на те ні приготоване, ні до того узброєне. Де населення не переживає таких перемін, особливо там, де воно віддається сільській праці або де сільська праця переважає, там розвивається стала форма дуже звичайного образування сільського населення. Те виховання, приспособлене до дійсного стану населення, зовсім вистарчає йому. Аж великий переворот, який що йно в часах Пестальоцці що раз загальніше заповідався, переворот в господарстві з сільської управи до промислу, та „революція в хлібних справах“, як Пестальоцці її влучно називає, викликав також тяжку кризу у вихованню працюючого люду. І тут накликає він всі сили до помочі: законодавство, адміністрацію, судівництво, світське й духовне виховання. Всі вони мусять взятися до праці і створити новий ґрунт

для виховання народу, придумуючи способи, якіби нерозривно вязалися один з одним. Він розважає основно господарські передумови. Жадає острої кōнтролі прибутку й ужиткування, яка досягалаби навіть поодинокі домові господарства.

Відповідна громадська конституція, цивільний і карний закон, упорядкування звичайної громадської пристойности й моралі, релігія — все те для нього складові чинники „вищої поліції“ (т. зн. політики, штуки управи державою), що поставлені в один великий звязок змагають до одної і тої самої ціли, перетворювання людини в людину, дикої, інстинктовної істоти в розумну істоту. Треба тільки стисло взяти на увагу великий переверот, викликаний промислом у всіх життєвих відносинах. Переверот, який тоді ще йно непомітно прокидався, від того одначе часу без порівняння що раз більше витискає свою печать на цілому життю не тільки одного або кількох народів, але й всього людства.

Це велике відкриття Пестальюцці. Ми назвемо його коротко „суспільна педагогія“. З цього приводу поробив дехто заміти, що Пестальюцці нічого нового не сказав. Бо в ґрунті річи вже досі звертали многі увагу на ту самозрозумілу річ, що тільки спільнота виховує і що тільки виховання уґрунтовує спільноту. Так, це певна річ; але так само певне те, що ще не розроблено слушного, здорового відношення між вихованням і спільнотою, що отже що йно треба створити суспільну педагогію в цілій повні її домагань, як це ми пізнали у Пестальюцці. Її ще ніхто не здійснив. Отже той клич є дійсно на часі.

Перше всього важне, щоби виховання народу не становило відокремленого завдання, але щоби відносилось до цілости народнього життя. Вонож має до життя виховувати, і тому треба його впрягти в цілости у загальне життя народу. Ні один чинник, який зміцнює взагалі спільноту народу, не сміє відтягнутися від завдань виховання народу. І це мусимо тут з цілою силою зазначити, що Пестальюцці безнастанно домагається перше всього власної участі народу в завданнях виховання народу. Незабутні його слова: „виходить на те, неначеб то люди могли заспокоювати потреби других людей; ціла природа і ціла історія кличе людському родови: кождий має сам заспокоювати свої потреби, ніхто їх не заспокоїть і не зможе заспокоїти, і найкраще, чого можна чоловіка научити, нехай буде наука, як самому те робити“.

Обнова родини, яку вже часто-густо підкопувала невпорядкована фабрична праця, і з тим обнова родинного виховання, се перша і безумовна передумова всього дальшого, бож тільки в родинній спільноті має спільнота взагалі свій завязок. Щоб її задержати або обновили, мусять знову поодинокі родини себе піддержувати взаімною помочю. Гертруда, убога жінка муляря, бере в охорону загрожене домашнє життя ще убожшого й нещасливішого сусіда Руді'я. Далі велить Пестальюцці злучитися для спільної поради і діла всім розумнішим мужчинам і жінкам в селі, яких не діткнуло загальне зіпсуття. Опіка школою стає спільною справою цілого села. Вона може тим швидше стати такою, бо заводове виховання, яке було досі справою дому (здебільшого звичайний домашній промисл, прядення, городова і пільна праця), перенесено безпосередно до школи. Сама Гертруда, котра вже в дома привчала сусідських дітей враз із своїми до прядення, показує тепер те в школі і приготовляє відповідну учительську силу для дітей. До школи вводять зачатки й елементи ремесла, провадять дітей до огородника, годинникаря і до ремісника ріжного рода, щоби вони там на місці пізнали ремесло і могли випробувати, чи надаються до того, щоби його вивчити. На думку нового учителя, „його праця не є нічим иншим, як тільки вихованням дітей, і чого тільки домагається їх повне

виховання, те все входить в обсяг його звання". Тому віддає він себе дітям, зноситься з ними навіть поза шкільними заняттями, говорить з ними в часі годин про їх звання і життєві умови, готує для них коротку історію села з дуже практичними й корисними увагами; в своїй суті є головною історією господарства. Через дітей придбав собі довіря батьків і тим чином певний вплив на ціле село.

Твори Пестальюці мали служити безпосередно народньому вихованню. Першому томикови роману пощастило, його читали широкі круги народу. Згодом пробував зробити свій роман ще більше ужиточним. В книжці „Христоф і Еліза“ переробив його подібно як Кампе Робінзона на рід народньої читанки. Там говорить, як селянська родина з дітьми, наймитами й наймичками і сусідами читає що вечера один розділ і його спільно обговорює. Спроба не повелася. Також тижневник „Швайцарський Листок“ (Schweizerblatt), котрий він видавав протягом року і майже сам у нім писав, не найшов відповідного ґрунту, хоча там находилися прекрасні річи. Селянство стояло ще дуже позаду так, що навіть вельми популярний спосіб писання Пестальюці не промовляв до нього. Та й не попав він у належний тон. Тому заплатив за науку. Але й само писання не було тим, на чім йому властиво залежало. Він-же хотів безпосередно в народі і враз з ним працювати над його вихованням. Однак після невдатної спроби з заведенням для убогих доля не давала йому довгий час нагоди до сього.

Увійдім іще глибше у його ідеї. Вони обчислені зовсім на його часи. Перед ним фєвдальна система — в епосі свого зникання. З другого боку зачатки промислу в іще дуже нерозвиненій формі домашнього промислу. А проте він схоплює питання так глибоко, що зачіпає самі підвалини, котрі зостаються непохитними й сьогодні, полишаться такими ще на дуже довгі часи, такими, як і за його часів.

Збираючи коротко маємо три головні домагання, що їх як основні поставимо на самому переді: 1. енергійна самоучасть народу у спільнім вищім образуванні; 2. безпосередне, найближче відношення виховуючого завдання до продуктивної праці, таким чином до господарських підстав людського існування як природного ґрунту, на котрім все дальше мусить спочивати; 3. а проте найстисліше підпорядкування фахового, а за ним і громадянського образування під образування людини; бо господарська праця і політичний лад існують задля чоловіка, а не чоловік задля них.

Часами надто перетягаємо суспільний напрям виховуючого завдання. Виховувати людину, каже він на одному місці, значить „обтісувати поодинокі кільця одного ланцюга, звязане яким людство творить цілість. Хиби виховання і проводу людини полягають здебільшого у тім, що ми вибираємо тільки поодинокі кільця із ланцюга і колі їх майструємо, неначеби вони були самі для себе і не належали до ланцюга“. А тим часом розходить ся головню о те, щоби поодинокі кільця „неослаблене вязалося з своїми найближчими сусідними кільцями і щоби воно було сильне і справне в щоденному русі ланцюга і пристосовувалося до всіх його хитань“. У тому розумінню не бачимо певно задовольного нас погляду на незалежну, осібникову вартість людського образування. Виходилоб із того, що осібник не існує задля громади. Та не можна й щось противного сказати. Бо осібники існують тільки в спільноті, а спільнота тільки в пізнанню і волі осібників. До повноти образування осібника належать здорові відносини до спільноти тому, що правдива спільнота домагається повного, свобідного і питомого образування осібників. Не уявляймо отже собі ворожого противенства між осібником і спільнотою, але — на всякий випадок

док ідеально чисту гармонію. Правда воно тяжко вибороти а далі й удержати те созвучне відношення індивідуальності й спільноти, а хитання то в один то в другий бік виявляють нам, що добачуємо будь в спільноті ворога індивідуальності, будь в індивідуальності ворога спільноти. Та Пестальюці не лишив нас у сумніві, чого він жадає для осібника. Він жадає повної самостійності, чистого і цілковитого задоволення його людських вимог — але тільки в спільноті, не в відокремленню від неї. Ніщо не є йому так чуже, як удержавлення людини (*Verstaatlichung des Menschen*), він хоче навпаки учоловічення держави (*Vermenschlichung des Staates*), а воно наступить тільки тоді, як спільні відносини людей уладяться на здоровий спосіб.

Події в „Лієнгарді і Гетруді“ розгравуються в фєвдальних часах; в другій, скороченій перерібці роману, що появилася за революції, читаємо виразну відозву до володарів і шляхти, щоби вони зглянулися на свій обовязок супроти повіреного досі їхній опіці люду і взяли поважно під розвагу сповнення того обовязку. Здавалося часом, що ліпші з поміж них навіть прихильно до сього настроєні. А проте він їх поважно остерігає: як вони навіть тепер не знають свого обовязку, коли з ними дуже круто, і його на будуче не думають сповняти, то не повинні дивуватися, що історія перейде над ними до дневного порядку.

Вона вже й перейшла до дневного порядку з часів французької революції. Пестальюці є одним з перших із свого окруження, котрий ясно пізнав повний розпад фєвдалізму, як його внутрішню конечність, і таким чином поставив ясно право демократії. Але він не попадає в блуд добачати спасіння у самім політичнім визволенню. Чи ж народ, занедбаний тисячами літ, був взагалі в можности взяти на свої плечі велитенське завдання, яке майже за ніч стало його уділом? Він радше робить зараз висновки (а в тім до них додумалися всі ліпші духові провідники революції): свобода і рівність є тільки милозвучними фразами, як довго нема засобів і шляхів створити виховання цілому народови, аж до останньої душі. А воно тільки одно буде в стані вчинити, що люди зроблять людський ужиток із добутих прав. Зовнішній гримас революції його не страхав; він говорив, що анархія багатьох є необхідним наслідком дотеперішньої анархії нечисленних. А корчові судороги париської революції були наслідками стану, з котрого революція вийшла, а не стану, в який ще не увійшла, а що йно мала хйба увійти. Тому не можна з того стану робити ніяких висновків проти того, що було революцією задумано. Він одначе поважно остерігає, щоби маса не попала знов у ту саму хйбу, котру закидувано так основно попередним володарям. Він безпереривно вказує на слідження господарських і виховуючих підвалин держави. Питання громадського устрою є для нього певно також важкі, і тут він стає цілком рішучо на ґрунті демократичних засад. Але він знає докладно й говорить се виразно, що годі від самої переміни політичного устрою надіятися спасіння. Він кличе до народу: „Ти мусиш сам зготовити своє спасіння. Найкраще, що можуть тобі дати твої регенти (се було демократичне правління Гельветії), а саме дсбрий устрій, ріжниться вправді від лихого, як добра ріля від лихої; але як на добрій, так і на лихій рілі ніщо не родиться само від себе задля рілі, а тільки задля праці й насіння, котре ти на ній засіваєш“. Тут важне „внутрішнє піднесення нашої моралі й громадської сили“. Се ж „сором говорити про свободу людини в краю, в котрім нічого не робимо, щоби піднести найширші верстви люду до людської гідности такими способами, якими можна це осягнути. В краю, в котрім навпаки все так устроєно, щоби нерозум люду удержати в дітях і їхніх нащадках, щоб із того нерозуму кувати для себе зброю і з неї тягнути

зиски". Свободолюбний устрій покликаний у всякім разі до того, щоби покласти основу під внутрішнє піднесення народу. Тому виступає він за таким устроєм з рішучістю, ба навіть з захопленням, а задля сього і за союзом із Францією, котра „при всій людяности своєї величної боротьби поставила своєю метою добро людства, а своїм гаслом права людства". Розуміється, що він заступається за свободу промислу, за знесенням десятини і всіх панських тягарів і драчок; він домагається навіть поступового (прогресивного) особисто-доходового оподаткування з рівночасним увільненням від податку високо означеного мінімуму існування і в тім випереджає він свій час. Виявляється, що він не розуміє господарської свободи в змислі свавільної свободи визиску капіталом. Вже в „Лієнгарді і Гертруді" виступає він часто за доволі ярко означеним державним соціалізмом. Господарського життя народу не можна полишити попросту самому собі. Право особистої власности має остати з певними обмеженнями. Але ужиткування власности остає під суворим наглядом; хто руйнує свою посілість, тому відбирається право свобідного розпоряджування нею. Бо се не може бути байдуже для держави, як хто руйнує своє господарство. Се не може залежати від припадку, щоби „купець" (сьогодня скажемо: капіталіст) „жерела існування люду так носив у своїому гамані, як колись шляхтич у своїому чоботі, і щоби він їх не уживав з користю на зміну положення люду, як колись не уживала шляхта права остроги". Він домагається, щоби держава жадала від роботодавця докладного звідомлення про число зайятих робітників, їх заробіток і як вони його ужиткують, щоби держава запорядила охоронні міри проти визиску робітників роботодавцями і щоби забезпечила робітникови існування гідне людині. Він розуміє ясно ту велитенську перевагу, яку дає в руки власникови посідання землі і її скарбів над тим, що того не посідає, і принагідно торкається навіть можности спільного посідання землі і спільного ужиткування земних продуктів, хоч не обстоє засадничо того домагання.

Остільки наближається він до соціалізму; але завсіди в розумінню рівного права людини до людського гідного існування. Він хоче, щоби чоловік не був невольником обставин, але їх паном, і щоб їх віддав у цілій повноті на послуги своїому внутрішньому людському образуванню. Се є можливо; бо говоримо вправді слушно: „відносини творять чоловіка"; але „чоловік знову творить також відносини; він має в собі силу кермувати ними многосторонно і по своїй волі і як він це робить, бере участь в самообразуванню і у впливови відносин, котрі на нього ділають". Тому інституція права власности має засадничо підпорядкуватися вищій, етичній цілі чоловіка, а не навпаки, то значить: власність існує задля чоловіка, а не чоловік задля власности. Вища власність чоловіка, а саме дари духа й серця потребують на правду так само, а може ще більше опіки й уваги, як „земна грязюка". І коли говоримо про матеріальну власність, що на неї треба уважати, її хоронити і управляти, в чиїхби руках вона не находилася, бо инакше нищиться людство, то ті слова ще більше значать у відношенню до тої вищої власности чоловіка: її треба шанувати, охороняти, управляти, в чиїхби руках вона не була, бо инакше пропаде людство! Вважають, і того ніхто не оспорює, що в розвитку промислу необхідний і потрібний підприємчивий дух і зиск підприємника. Тільки не сміє він потягати за собою руйни робітника. І це не є ніяка ласка, якої робітник для себе жадає, се правне домагання признати його повну самостійність і людську та громадську рівність. Пестальоцці не вимагає навіть безумовно рівних політичних прав для всіх. Він признає, що участь в управі мусить стояти у певнім відношенню до стану освіти, який можуть осягнути поодинокі класи народу в данім положенню, а посередно також і до стану посідання. Перше всього

лад в голові і серці; все інше прийде само собою. І хоч як недвозначно жадає він, щоби держава заступалася за людські права слабших, то загальне державне забезпечення не відповідає його поглядам; навпаки для нього найважливіша самоопіка кожної верстви народу. І як противним являється його розумінню механічний комунізм, так само не годиться він на механічну, опікунчу бюрократію. Самоучасть кожної одиниці, співділання у спільних справах спершу в найвузійшій групі, а звідси далі і далі аж до великої цілості; оживлення загалу осібником, ближчих відносин що раз-далішими, а не навпаки — ось те, до чого він змагає. Політично можнаби це зобразити як демократію з найсильнішою децентралізацією. Але політична форма не займає його в першій лінії. Се тільки форма, а не суть. Поважно і доволі глибоко просвічений народ зуміє створити собі пригожі політичні форми. Се не pomoже, як йому хтось вже наперед їх дасть і потім дожидає, щоби він щойно вляв у них зміст і життя.

Тому Пестальюці раз-у-раз повертає від всіх господарських і політичних розважань до одної великої річі — котра „едино есть на потребу“, як се вже сказав Платон, основник суспільної філософії, — а саме до справи виховання. Правда, він ніколи не відмовлявся від особистої участі в політичних справах, а саме там, де се стояло на його гадку в зв'язку з його суспільно-педагогічним змаганням. Як революційний рух почав перекидатися на швейцарську землю і поважні загрожували розрухи в його рідному кантоні, на берегах цюрихського озера, тоді він, йдучи рука в руку з своїм старим приятелем Ляфатером, старався враз в них впливати на обі сторони мирно, з повагою і розвагою. Ледви чи булоби се йому вдалося. В межичасі одначе вмашерували французькі війська до Швейцарії, щоб її перемінити в Гельветську республіку. Та Пестальюці не надіявся побіди свободи ні з того боку, ні тим способом. Але коли вже раз проголошено свободолюбні засади, виступив він враз з найліпшими синами своєї вітчизни за новим правлінням з повним переконанням, не без надії, що під його охороною зможе він знову розвинути безпосередню практичну діяльність для справи виховання.

Так сталося; після короткого, але великозначного розмаху в Станці наступило оснування його заведення в Бургдорфі, котре здобуло собі світовий розголос і далі продовжалося в Мюнхенбухзе і Іфертені.

Час, в який входимо, се час, у яким він найповніше, й заразом безпосередно і дуже швидко поширював свою діяльність в найширших кругах. На хвилину може видаватися, неначе напрям тої діяльності став інший, немов суспільні думки усунулися на задній плян, а головний, а може навіть одинокий інтерес становили для нього методи шкільного поучання і навчання в елементарному обсягу. Та воно тільки так виглядає. Пестальюці бажає того самого, що й передше. І коли він тепер увійшов в саму суть виховуючої праці, насувається йому неодноразово потрібне до здійснення, щоби найпростіше поучання народу поставити у його річезовому змісті на слушній підставі. Треба було взагалі наперед усталити правдиві елементи духового, а також етичного образування праці. А їх ще не було, а як які були, то ледви чи загально відомі і доступні. Треба було одночасно на ново створити цілість духового, етичного образування праці, а не перещіплювати тільки у відповідний спосіб того образуючого матеріялу, який вже був готовий. У людському образуванню не сміє взагалі бути тільки якась скількість принесеного з боку або переказаного матеріялу. Все мусить розвиватися з найтайніших глибин духа і ума людини, котру маємо образувати. Огородник не може приказати рости, щоби вона росла, вона може рости тільки власними силами й силами ґрунту; огородник може тільки створити найкорисніші зовнішні умови, а усунути некорисні і спиняючі; тоді буде

вона рости. Він мусить далі вивчити закони, щоби її зростання хоронити, забезпечити, по змозі йому помагати, а ні в чім не зашкодити. По питомим законам ростиного зростання має він улаштувати свою помічну діяльність. Він не може домагатися, щоби ростина росла по його наперед узятим ідеям, або щоби вона не росла, а тільки дозволила себе моделювати і наломлювати.

Так доходить щойно тепер Пестальюцці до досліджування основ або „елементів“ насамперед образування розуму, а потім образування волі і людських творчих сил. Се доводить його до дослідів, які входять глибоко в філософію людського пізнання, людської волі і творчости. Майже неймовірна певність його інтуїції велить йому пізнати основно-підставове значіння математики, числа й форм простору для дійсного розуміння річей. Від часів Плятона сього не було. До математики навіязує безпосередно рисунок, а його розуміє він у своїй геніяльності як свобідне здвигання постатей, як сього вимагають їх питомі внутрішні закони. Рисунок не є простим копіюванням сього, з чим стрічаємося на зовні. Рисунком осягає він рівночасно перехід до технічного образування, яке йому у суспільному інтересі так дуже лежало на серці. Найбільше плянова вправа зміслів у передшкільному часі створює основу для всіх реалістичних галузей знання. Прямо подивляти, як в Іфертені формувалася наука рідного краю, під оком і в дусі Пестальюцці, а посередно під духовою управою і проводом сподвижника Тоблера. Дітей ведено в юрайські гори, там на місці виучували вони закромі гори і по повороті до заведення виліплювали їх з глини. Тепер що йно показувано дітям мапу, а розуміння її придбали вони собі дорогою забави. Діти виучували всюди річ на самій річі, а не на підставі словесного опису, ані навіть на образах, котрі служили тільки в конечній потребі. Від річи переходимо до образу, від образу що-йно до слова, замість того, щоби наука подавала тільки слова, полишаючи в більшій часті самій дитині, щоби вона підшукала собі до них річ. В найліпшій випадку показувано досі річи у великому образному атлясі, як це робили Коменій і Базедов. А там, хочаб були це навіть образи Ходовецького, то вони становили тільки слабкий помічний засіб, бо ті образи в порівнанню з безмежним богацтвом світа становлять тільки зовсім сухий витяг. В ґрунті річи буде се пустою абстракцією замість живої правди, якою остане слово без образу.

Тих кілька слів дають нам поняття, чого хоче Пестальюцці, а саме, щоби „поглядовість“ була основою всього людського пізнання, отже й всього людського образування. Та поглядовість не означає тільки самого оглядання, або може розбору й опису даного предмету; поглядовість є для нього творенням при помочі зору. Поглядовість розуміє він, як творчий чинник пізнавання, само пізнавання знову бачить в живім чині уформування, яке переносить рівночасно на цілу повноту живої дійсности. Живою є для нас дійсність тільки тоді, коли ми її „здійснюємо“, її формуємо з нашого пізнання.

Дух мусить в собі самім творити, що має добре пізнати. Він мусить побудувати в собі число, форму і все, що має помічати на річах, з їх властивих основних елементів, прим. постаті в просторі з ліній в їх змінних положеннях. Так буде їх ще не досить радикально математика, у своїй звичайній, евклідичній формі, всеж таки буде їх не тільки перед нами, але в нас. Таким чином пізнавання стає в ґрунті річи самопізнаванням, всяке образування духа, а також волі і творчого чину стає для чоловіка „ділом його самого“, стає самоуформуванням чоловіка; воно бе остаточно з його власного нутра і є його питомо природним, його природі відповідним і з природою згідним творенням. Так сповняється що-йно в най-

глибшому розумінню поклик Русо повороту до природи. „Природа“ зветься тепер творенням, первісним видобуванням. Слабим тільки виразом того будуть формули, в котрі хотів дехто убрати істотність способу образування Пестальоцці: а саме, що у нього важний розвиток сили, а не поодинокий успіх, важна форма (спосіб уформування), а не матерія (матеріальні речі) образування, важне інтензивне, а не екстензивне образування. Той останній вираз є влучний і в дійсности, воно мусить вийти із середини. „Воно в тобі, ти вічно його витворюєш“; і що йно з одности походження в людському думанню, хотінню і творенню воно може далі само вийти на зовні, але не може ніколи із вні увійти в нас. Так як (каже Пестальоцці) „велична природа пускає з зернятка найбільшого дерева насамперед непомітний кільчик, а далі розвиває так само при поміччї непомітно що днини й години пливучих додатків наперед основу пня, далі основи головних, вкінці побічних вітей, аж до найдальшої гілочки, на котрій звисає змінливе листячко“.

Це було відкриття, котре в ньому зродилось з цілою нагальною силою що-йно тепер у його поновній безпосередній діяльності як вихователя, як педагога, хоч в зародку було воно в ньому вже давно перед тим, навіть вже в самих початках. Тут Пестальоцці сходиться зовсім нехотючи з великим філософським відкриттям свого віку, з відкриттям Канта, що наш розум тільки так багато з річей пізнає до часу, скільки він сам це добуде з свого витомого уздіблення; що закони природи є по правді тільки відзеркаленням законів нашого розуму, без котрих не було би для нас жадної природи, ні жадних законів.

Але Пестальоцці не роздумує довго над теоретичними доказами, хоч уважає їх в засаді необхідними. Він подав їх нам стільки, скільки міг дати відповідно до свого способу думання і висказування думок. Та середною точкою для нього є пробний чин. З нього що-йно черпає Пестальоцці те, що можна назвати нахилом до теоретизування, і в тому саме полягає неоцінена вартість Пестальоцці. Правда, він не надавався надзвичайно до чистого практичного завдання наuczання. У своєму безвпинному шуканню, слідженню і експериментуванню губив він часто найближчу ціль із свого овиду, щоби ті і тамті шкільні діти розвивати в означеному напрямі і провадити їх до означеної ціли. На щастя, находив співробітників, котрі вдумувалися цілком в його ідеї, приймали їх вповні у скромному підпорядкуванню, і рівночасно посідали у великій мірі практичний хист наuczання і ведення дітей, хист, якого недоставало йому саме тому, що його змагання виходили далеко поза межі поодинокого діла і сягали аж до загальних підвалин образування людей.

Таким робом стає нам зрозумілою його діяльність, вона стає прозора так, як новий зворот його педагогічних дослідів стояв в найповніщій згоді з тим, що він хотів від початку.

А в тім його велике заведення у многomu не було чистим виразом його змагань. Воно мало й мусіло лучити в собі за багато ріжнородних річей. Раз було воно досвідною школою постійного поглиблювання наuczання й виховання; воно було рівночасно елементарним образуючим заведенням; воно змагало далі що раз більше до того, щоби заспокоювати й вищі вимоги; на ньому побудовано щось в роді поверха, який не відповідав гаразд простій елементарній підбудові; а крім того було воно також учительським семінаром. Коли Фіхте в часі найбільшого політичного пониженья Німеччини вказав на Пестальоцці і його замігну діяльність у своїх „Мовах“ словами палкого захоплення, дожив він того, що пруське правительство вислало до нього цілий ряд молодиків, які мали перейнятися духом його методу, щоби пізніше впровадити до пруської народної

школи. Та при тім усім не покинув Пестальоцці також давньої думки виховання убогих. Він знову повертає до неї і ще у глибокім старечім віці прилучив дійсно заведення для убогих до свого інституту, котрий і так служив багатьом різнородним цілям. Так стало воно в ґрунті річи одною незугарною цілостю. Але в ньому розвивалося могутнє педагогічне життя. Знамениті сили зійшлися тут разом. Правда, часто спорили вони також між собою і ведені святою повагою, з якою кождий заступався за свою справу, завзято накидалися на себе. А вкінці у високо трагічному розвитку мусіли остаточно розбити союз, котрий уявляв собою в початках невиданий взір взаємної любови і вірного стояння при собі. Проте остає те заведення взірцевим як живий союз, який не підпадаючи ні в одному моменті безголовю, все наново слідить себе, поправляє, безвпинно змагає, бо його виховуюча праця звернена до найвищих і найсвятіших завдань людства. Всі в заведенню були одною великою родиною: діти найрізнороднішого віку, хисту і зрілости, численні учащі жінки й мужчини, котрі почували себе не менше учениками; перше всього сам Пестальоцці, котрий був душею сеї добовижної цілости і остав нею задля свого генія любови до чоловіка, своєї віри в божу іскру в людині, задля свого пізнання глибин людської природи і задля свого непідкупного, себе завсігди менше, як других, щадячого розуміння правди, а навіть задля фанатизму для правди.

Щож одначе перейшло із того всього як сталі вартости, до праці школи, виховання народу?

Сучасники його занялися вельми живо його підприємтям. Численні чільні мужі увійшли в його ідеї з повною повагою і найчистішими намірами. Вони змагали будь з ним, будь на власну руку до того, щоб їх теоретично до останку передумати і впровадити в діло, а потім ще далі повести. Прим., також в Франкфурті зєднала собі думка Пестальоцці сильних і значних приклонників; взірцева школа Грунера вийшла з ідей Пестальоцці, там пізнав її Дістервег, що потім, може, найбільше зробив, щоб удержати духа Пестальоцці в школах Прусії і Німеччини. Дуже багато із Пестальоцці увійшло тисячними дорогами до школи. У семінаріях виучують Пестальоцці раз-у-раз; кожного року святкують роковини Пестальоцці широкі круги німецького учительського світа, не згадуючи вже про памяті дні в роках 1846 і 1896.

А проте, як поспитаємо себе: чи справді ідеї Пестальоцці віднесли побіду в нашій школі? і ще одно: чи його іще далі ідучі ідеї: покласти основи і перевести одно дійсне суспільне виховання, котре переняло б увесь народ, стали живим ділом? — то мусимо сумно похитати головами. Ні, се ще не наступило.

Нинішній стан нашого шкільництва супроти того, що найшов Пестальоцці, а навіть у відношенню до стану, який він полишив при своїй смерті, показує назовні і не тільки на зовні багаті світлі і гарні прикмети. Перше всього маємо дійсно загальне шкільне наування, що найменше у тому розумінню, що ніодна (майже ніодна) дитина не остає без науки. Воно дуже дивно вражає, що Пестальоцці дійсно ні разу не підносить загального переведення державного шкільного примусу, що він навіть виразно не домагався загальности народної школи в більше означенім розумінню так, щоби діти всіх верстов без ріжниці ходили до тої самої елементарної школи або щоби не існували при ній окремі школи для заможніших. На всякий випадок можна сказати, що те домагання відповідає духови Пестальоцці. Але його взагалі мало займало ціле питання державної організації народнього наування. Воно радше приймалося у нас із Франції, із часів французької революції, коли тимчасом та ідея у Франції не повелася. Щойно третя республіка новим наворотом взялася за ту думку за показом.

Німеччини. Але Пестальоцці не міг побороти в собі до останку глибокої відрази проти зовнішнього механізму приписаної і контрольованої державою школи. В пізнішій віці не повторяє він противних школі осудів, які в молодості прийняв від Русо. І хоча від часу в Бургдорфі і Іфертені займається рішучо тільки школою, а школа починає поволі ним займатися, то таки ледви чи він коли працював безпосередно для неї та думав про неї. Він боявся очевидно духа опіки, жахався тисячних вимог, які ізовні поставлять до школи церков, держава і суспільність, і зроблять її яблуком незгоди між партіями, відберуть їй свободу саморозвитку, яка була для нього найвищим добром, перемінять у якийсь примусовий механізм — що й дійсно по найбільшій частині наступило в доволі діймаючій мірі.

Тому належить тільки з великим застереженням говорити про духа Петальоцці, неначеб він вітав у нашій народній школі і нашому національному освітньому руху. Дух Пестальоцці — се передовсім дух свободи; а щоби він загально панував в нашій нинішній публичній вихованню, сього хйба ніхто не буде твердити. Не говорю, щоби той дух зовсім завмер; він живий без сумніву, і то як раз у великій частині учительства. Але він тільки з трудом бореться проти тисячних паралізуючих впливів. Тільки згодом починаємо ми що йно наново виборювати собі свободніший дух. Та й то добре, що є за що змагатися і боротися; бо в змаганню і боротьбі добуваємо і виборюємо передусім себе самих і відчуваємо сили і благословенство власного руху і порушення. У всякім разі містить в собі це досі надто несвобідне положення нашого публичного виховуючого діла — нагле домагання доповнити його свобідною і зовсім добровільною виховуючою працею над народом, котру взяв в свої руки так славетно Ваш Союз. Тут повинен і мусить передусім вітати дух Пестальоцці, як дух свободи, свого власного і перед собою відповідального чину; рівночасно одначе, як дух спільноти, з повною увагою до існуючих господарських і політичних умов, завсіди одначе як вплив духа і волі осібників. Він має збуджувати безумовну самостійність думання, хотіння і творчого чину. Ми хочемо певно ділати в „суспільному“ дусі, але, точнісінько як се розумів Пестальоцці, в дусі свобідної спільноти, отже zarazом в дусі особистости, індивідуальности. Освітня праця має бути визволяючою працею; але свобідно може робити тільки той, що сам є свобідним.

Звідси наука для нас: робім як Пестальоцці!

Домове і шкільне виховання як підвалини народньої культури.

Домове виховання і виховуюча праця публичної школи не належать безпосередно до круга діяльності Вашого Союзу. У всякому разі є вони основами народнього виховання взагалі і кожда вільна праця на культурю народу мусить з ними рахуватися. Бо освітна праця впливає не тільки на ті основи культури, вона мусить пізнати ґрунт, на яким має спорудити свою будову без огляду на те, чи схоче далі вести в тім самім напрямі діло домового й шкільного виховання, чи схоче доповняти їх недостачі або справляти їх помилки. Ідеально взявши, мусілиб усі міри задля народньої культури лучитися з собою по одностайному плянови, тим більше, що виховуюча праця над народом змагає без сумніву також до того, щоби навідворіт виливати на вигляд домового й шкільного виховання. Крім того бажає також вільна виховуюча праця притягнути до свого завдання ті виховуючі сили, які є чинні в дома і в школі і там набралися необхідного досвіду. З сього погляду виховуюча праця дому й школи не може бути байдужною для вільної виховуючої праці над народом і ся остання мусить застановитися над питанням, чим є дім і школа для культури народу, чим вони можуть і повинні бути в прихильних умовах. Одним словом ми повинні навчитися від Пестальоцці, що завдання виховання треба брати на увагу тільки як цілість, бо завдання ці становлять самі про себе неподільну цілість.

В тій цілості одначе, на думку Пестальоцці, найдалше в глибіню посуненою підвалиною — є виховуюча праця дому. Пестальоцці проповідує се невтомно; ся гадка є завсідм його перше й останнє слово. Коли заглянемо до його записок про виховання власного сінка, котрі творять найранше свідощтво його педагогічних міркувань, побачимо, як представляє дуже односторонно Пестальоцці нам батька й матір як одиноких правдивих вихователів, а дім як одинокє природнє місце задля виховання. Як рішаючу причину сього подає в „Христофі й Елізі,“ що дім учить живим чином, а не словами. Дім вправляє дитину в послуху, не потребуючи що йно про послух говорити. Дім велить дитині працювати, не потребуючи що йно вговорювати в неї: праця дає хліб. Дім нахиляє діти любити батьків, а не каже довго: ти — повинен, або ти мусиш. Сеї природної науки не заступимо ніяк штучною наукою в школі. Батьківська наука мусить бути для дитини зерном. „За працю вчителя можеш Богу дякувати, коли вона тільки поведе гарну плівку довкола зерна.“ А далі каже: Коли тільки школа хоче досягнути щось подібне, учитель мусить бути отвертий, веселий, любий,

людяний і погідний, якому шкільні діти лежать на серці як батькови. Він повинен бути немов створений на те, щоб одчиняти дітям серце й уста, й сказатиб, виваблювати з найбільш укритого кутика природний розум і дотеп дітей. Та на жаль, в більшій частині бачимо щось протилежне. Коротко кажучи: набута дома мудрість для людського формування є те саме, що пень для дерева; немов насаджуємо на тім пни і неначе прищеплюємо на нім всі галузи людських відомостей, наук і життєвого призначення; де той пень сам немичний і слабкий, там примірають насажені гілки і вянуть прищеплені паростки.

Тому хотів Пестальюцці створити в своїй школі для убогих в Найгоффі насамперед домашнє огнище для занедбаних дітей. Школа мала їм вирівнати по можливості недостачу простої благородної і приязної родинної обстановки. А як Пестальюцці дивиться на істоту хатнього виховання, повчить нас на прочуд гарний малюнок такого виховання в хаті Гертруди, а далі його вірне наслідування в школі Глюльфі'я. Сей малюнок становить властиво осередню точку роману Пестальюцці. Щоби зрозуміти ті високі думки, треба їх читати і ще раз читати, треба зовсім вжитися в голошені засади тому, що вони впливають безпосередньо з дійсного теплого життя, а не вимудровані при зеленім столику. Бо піклування Гертруди, як „кожної жінки, яка надає своїй хаті вигляд божої святині і яка своєю працею для мужа і дітей заслугує собі на небо,“ те піклування рівнається божому сонцю, яке йде своїм шляхом від рана до вечера. „Твоє око не завважає ніодного його кроку, твоє ухо не вловить його порушення. Але як воно зайде, ти знаєш, що воно знову зійде й огріватиме землю, доки не дозріють її овочі.“ Глядячи на ту звичайну, просту діяльність Гертруди, не добачаємо нічого такого, що виглядалоб як щось особливе. Повстає навіть думка, що те все, що робить Гертруда, зможе зробити кожда инша жінка. А мимо того слушно каже поручник—учитель Глюльфі: „У вас нема слів на те, щоби змалювати її велич такою, якою є вона в моїх очах; мистецтво є там, де ми думаємо що його зовсім нема, а найвеличніша річ є така звичайна, що дитвора думає, що вона потрапить зробити не тільки те, але ще навіть більше.“ З діяльності Гертруди повіває природна сила безпосереднього, близького, живого відношення людини до людини, яке спирається о здорову потребу спільного буття, спільного життя і спільної творчости. У тій діяльності життя матери й дитини зливається дійсно в одно, стає духовною єдністю те, що первісно було фізичною єдністю. Та єдність становить і мусить становити підставу людського життя взагалі і також людського виховання як такого. А що сухою розправкою годі переконати, Пестальюцці дає нам рисунок безпосередньої життєвої події. В нім бачимо, як життя матери немов переливається в життя дітей, як мати уживає словесної науки тільки на те, щоби піднести у свідомості те, що вже є в життю і потребує лише закріплення тим робом, щоби „пам'ять волі“ (як се Герберт називає) підперти ще пам'яттю розуму.

Пестальюцці протягом цілого свого життя зостався вірний переконанню про вагу хатнього виховання. Коли шкільна наука не обійме цілого духа, якого потребує людське виховання, і (для нього се те саме) коли не побудуємо сеї науки на цілій сукупності домашніх відносин, то вона зійде на штучну методу передчасного старіння нашого покоління. Сила вихователя мусить бути виразною батьківською силою, яку оживляє цілий круг домашніх відносин. — Саме такою незатерто живе в пам'яті народу діяльність „батька Пестальюцці“, як живе представлення батьківської опіки у відношенню до убогих і сирітських дітей в Найгоффі і Станці, таким живе він в величних пам'ятниках в Цюриху і Іфертені. Щоби мати повне вражіння, що Пестальюцці в Станці в своїй праці над дітьми хотів бути й був діяль-

ним при помочи чину й життя, а не при помочи слів, треба прочитати його твори в цілім обсягу. Його основне поняття виховання при помочи „погляду“ виросло що йно там з живого досвіду його моральної діяльності. Звідси приложив він те поняття до навчання. Бо „погляд“ (а се ми знаємо вже з першого викладу) значить у нього те саме, що пізнання, яке пливе з живого чину й міститься в живім чині.

Виходячи з того становища, поставив він над своїм головним теоретичним твором напис: „Як Гертруда учить своїх дітей.“ Напис під жадним оглядом не відповідає змістови книжки. Але провідною думкою є й остане, що обовязком матери й дому взагалі покласти ґрунт під виховання, не тільки моральне й релігійне, але також інтелектуальне і під виховання до праці. Бо правдиві „елементи,“ себто підвалини виховання можемо виробити тільки в елементарній основній формі виховуючої спільноти, а тою безпосередною спільнотою є спільнота, яка існує в цілій повні між матірю і дитиною. „Книга матерей“ становить дальший крок на тім самім шляху. Особливо ніжно й глибоко змальований там розвиток зміслів у раннім дитянім віці. Пестальюцці вкладає навіть в руки матерей початки математики й науки рисунків. Переведенню сього основного мотиву посвятив Пестальюцці нове (не доведене до кінця) оброблення „Гертруди“ (в листах до Геснера має звичайно напис: „Розгляд ідеї елементарного образування і відповідний досвід.“) До тої самої теми повертає він невтомно і завсіди наново як у творах, тісно звязаних з цією темою так і багатьох інших, зміст яких відбігає дещо від теми. Се бачимо в Ленцбургській промові, в творі „До невинности ітд.,“ в промові на уродини з р. 1818, а далі в останнім обробленню „Ліенгарда й Гертруди,“ в „Лебединім співі,“ а також в листі до Greaves*) на які що йно не давно звернено бачнішу увагу, здається, тому так пізно, що маємо їх тільки в англійськім перекладі. В усіх тих творах усувається все инше на задній плян, а на перший видвигається виховання матірю й домом.

Кілька речень з роману в останнім обробленню вистарчать, щоби зясувати духа домового виховання, як його розумів Пестальюцці. Про Гертруду говорить він: „Її наука плила з самого життя в цілім його обсягу; як життя впливає на дітей Гертруди, як воно загортає їх в свої обійми, як вони йому підпорядковуються, як ним користуються.“ „Її мова — се мова піклування, мова дбайливої матери . . . кожде слово, яке вона говорила до своєї дитини, стояло в найтісніщій звязку з життям й окруженням дитини і було з сього погляду самим духом і життям. Словесне навчання неначе пропадало в дусі і життя її дійсного чину, з якого наука завсіди впливала і до якого завсіди провадила . . . Життя їх розумної і побожної матери переливалося на діти в цілій повні своєї правди і внутрішньої величі. Вона віддавала дітям усе, що знала, посідала й уміла. Се було при їх убожестві дуже мало, але найменша, найдрібніша річ, яку вона їм подавала, образовувала і була великою, а все те завдяки способови силі й любови, з якою вона те їм подавала“. Такою одностю навчання і життя в домовій спільноті осягаємо саме те, що становить остаточну ціль виховання: гармонійний, всеобіймаючий, усе захоплюючий розвиток усіх душевних підставових сил, через які підпорядковується увесь зовнішній і механічний бік виховання одинокій, остаточній меті образування до людяности. „А навіть те, що мало в навчання Гертруди вигляд муштри“, — тут мова про бавовняну прядільню — „освячувала любов і віра, яка біла з пове-

*) Англієць, з яким Пестальюцці довгий час жив в дружних відносинах і з яким листувався — прим. перекладчика).

дення дітей і матери; наслідком того їхня природа неначе відм'ялася. Вразіння твердої муштри лагідніло від людяною рукою. Муштра підпадала під вищу ціль виховання, котре образовувало й піднімало в гору. Се підпадання робило муштру нешкідливою. . . Прикметою проводу у тій хатині є ще й те, що мати й діти серед найтвердшого порядку свого обовязкового життя мають відкриті змісли для всякої краси й всякого добра, котре находиться в їх крузі. Серед безпереривної діяльності виявляють вони свою сердечну й невязану участь у тій красі і тим добрі. Вони прядуть так завзято, як ледви яка зарібниця буде прясти, але їхні душі не виходять на денний зарібток. Вони порушаються духово підчас безпереривної одности їхніх тілесних порушень, але так легко й так свобідно, як риба в воді, так радісно, як жайворонок, що в повітрію виспіває свої трелі."

У тому ціла вартість шкільного виховання, на думку Пестальюці, міститься; ще краще можна сказати, що шкільне виховання найде й осягне свою вартість аж тоді, коли буде взоруватися на домовім вихованню, щоби „забезпечити для своєї мети силу домового виховання, щоби ту силу піднести й зробити загальнішою." Так ясно й влучно висказується Пестальюці на одному місці. Та шкільне виховання не заступить ніколи домового і ледви чи йому дорівнає. Тому то носився Пестальюці доволі довго з дуже поважною думкою, щоби піднести домове виховання на вищий ступень і таким чином зробити шкільне виховання зайвим бодай на кілька літ життя дитини. Даремна одначе річ, щоби сю думку можна справді здійснити. І хоч Пестальюці в пізнішій життю трохи більше зацікавився шкільним вихованням, як про те згадували ми в першій викладі, то всеж воно полишається для нього тільки наслідуванням домового виховання. Іншого образу про нього він не виробив собі.

А всеж не міг він не зауважити, що таку матір і такий дім, як він виробив собі своїми духовими очима, зустрінемо тільки виїмково. Адже се особливша риса тої дуже ніжної і дуже глибоко соціальної картини, що вона не дається зробити. А ціла властивість і сила того образу полягає, навіть на думку Пестальюці, у тім, що все те мусить вирости безпосередно на природнім ґрунті.

Таким чином торкаємося може найважнішої трудности, яку нам насуває виховання у своїм новітнім (модернім) розвитку. Пестальюці не міг іще відчутти тої трудности в цілій гострости, як ми тепер її мусимо відчувати. Промисл що йно проявляв тут і там свій шкодливий вплив на родину; але жила ще надія її ратувати або привернути до первісного стану. Зі страшним розвитком промислу зросла рівночасно його небезпека до невиданих розмірів. Промисл однімає од дому робітника, його жінку і навіть його дитину. Одначе він не мусить знищити зараз таки домового життя, бо придумано засоби охорони. Зведено велику боротьбу за скороченням робочого часу праці, піднесенням зарібної платні і ті змагання увінчалися доволі гарним успіхом. За ними підуть дальші здобутки у тім напрямі і їх треба з певністю надіятися. Але може найбільша трудність лежить деінде. З хвилиною, як промисл протискається наперед, населення буде часто змінити свій осідок. Сталого осідку на ґрунті не можна погодити з розвитком промислу, а тимчасом привязання до землі се найістотніша передумова, щоб укорінені звичаї могли далі істнувати, щоби людські зносини стали трівкими, близькими, безпосередними. Можливість істнування домового огнища загрожена промислом. Вже саме масове нагромадження промислових підприємств у великих містах і на великих промислових округах (прим. долішно-ренсько-вестфальська промислова полоса) потягає за собою цілий ряд наслідків без кінця. Немісцево, що більше чужоземельне населення сильно допливає до тих осеред-

жів. Промисловий характер приводить людей неминучо до нікчемних насолод і звичок, при рівночаснім подорожінню предметів першої потреби. З того самого джерела походить величезне збільшення комунікаційних засобів і причин користування тими засобами, які уводять в життя таких осередків дивоглядний неспокій. Те і ще багато іншого, про що не потребу докладно згадувати, не може впливати інакше як розкладово на такий ніжний організм, як родина, на організм, який може існувати тільки тоді, коли почуває за собою певного рода постійність життєвих відносин. І ми нині бачимо, як родинне життя всюди сильно захигане, місцями навіть вже вирване майже з корінем. Гляньмо на молоде покоління. На нього або не мають вже жадного впливу, або мають тільки дуже слабкий вплив спомини минулого, непромислового віку. Захоплене дивовижною хвилею цього „модерного“ життя, не знаходить воно різниці між вчора й завтра. Без опору дає себе поривати, віддається йому зовсім, не відчуває цілої нестійності, не має свідомости поважної небезпеки і думає, що саме тим чином здобуває собі дійсну волю. Навіть подружжя стратило майже зовсім значіння сполуки на ціле життя. Дуже часто не беруться люде із власної поважної волі і на основі власного рішення до виховання потомства, яке ще до недавнього часу було найпевнішою підпорою подружжя. А що боротьба за існування постійно й безупинно зростає, бачимо, як виховання потомства стає тим тягарем, який що раз більше налягає на люде. Незадовго будуть зайвими ті шляхотні приятелі народа, які виразно дораджують не обтяжувати себе ще й вихованням потомства. Ледви чи знайде потреба такої проповіді, раз само життя вже від давна проповідує те саме, кожної днини, проповідує се сильніше й нагальніше, і тим самим з більшим успіхом. Фізичний і моральний розклад, який іде слідом за тим, заповідається уже під багатьома оглядами. Колиби ми полишали ці справи без уваги, свідчилоб се про недостачу почуття відповідальности. Іще більше невідповідальними будуть наші гарні сми про якусь шляхотнішу культуру народа, коли вже надгнів перший корінь. Тут конечно треба шукати рахунку, або даремна наша дальша надія.

Декілька гадок про те питання виложив я в „Zeitschrift für Jugendwohlfahrt“ (1910, зшиток за май). Вони зродилися в мені із студій над Пестальюцці з одного, і з нинішнього положення з другого боку. Мені здається, що вони не тільки відповідають думкам швайцарського педагога, але стоять також в звязку з цілями Вашого Союзу. Тут саме потреба покликати до життя вільну, власну діяльність самого народу, але також потреба подати народови можливу й необхідну поміч. Ми всі є народом, у тім питанню особливо, а справа народу, мусить стати нашою справою.

Ви усі знаєте ідею фреблівських діточих садків. Вони ґрунтуються на думках, подібних до наших. Фребель хоче ними заступити родинне виховання там, де його нема, або де його не можна відновити. Без сумніву се не була думка Пестальюцці. Він навпаки хотів притягнути найсамперед родину до виховуючої праці у цілому обсягу. Він хотів саме родину зробити здатною до того у цілому обсягу. Така робота одначе тепер вже безвиглядна. Родина, як учить нас дійсність, не тільки поважно zagrożена, але й знищена нездержним натиском промислу. Уже Фіхте предбачав такий розвиток. Тому прийшов він враз з деякими теоретиками французької революції до погляду, що виховання від самого раннього віку треба удержавити. Одначе Фребель зовсім не думав заступити в загалі домового виховання діточим садком. Садок мав стати конечною помічю в тім випадку, коли дім не може дати ради своєму природному завданню (котре Фребель в сути річи розумів так само як Пестальюцці). Такий випадок уважав він тільки за виїмок. Часи одначе змінилися. В дій-

сности сей недостаточний середник є тепер не виїмком, але правилом серед широких кругів, цілих суспільних клас і то в найгустіше заселених і промислово найдіяльніших країнах. А коли так справа стоїть, не осягнемо нічого рішучого того рода помочю в наглих випадках. Окрім того ся заміна домового виховання не задоволяє нас, бо забирає обовязок виховування зовсім з рук родини, отже причиняється ще й зі свого боку, що улекшує родині скинути з себе виховуючий обовязок. Фреблівський диточий садок є вправді дуже ясным виразом існуючої потреби, він становить навіть дуже конечну і першу наглу поміч, якою не можна гордити, але він не може вилічити лиха від самого коріння. Лік найдемо аж тоді, коли удасться нам знову загально впоїти в суспільність свідомість її виховуючого обовязку супроти дітей, коли удасться уможливити виконання того обовязку, щоби його можна приложити цілком до даних умов і до умов, які що йно далі розвинуться, коли удасться нам зробити о скільки се можливе, той обовязок конечним.

Розвязку питання уявляю собі так, що найсамперід повстануть союзи родин для спільного виховання дітей в передшкільнім віці. Бо коли навіть більша часть робітничих родин не в стані посвятити для своїх маленких досить часу на нагляд, провід і початкове навчання в задовольючій мірі, то для гуртка родин буде багато легше найти одну або кілька осіб тільки для того завдання. Їх удержання оплачуватимуть усі члени союзу. Природна річ, що до тої ціли вони виберуть найвідповідніші особи з правильним підготуванням, яке мають провідниці диточих садків. Я представляю собі такі найменші гуртки в числі 20—25 дітей під проводом двох або трьох старших осіб, замужних жінок або вдів, а навіть під проводом незамужних молодших і старших дівчат. Науку ремесла, городництва і подібних предметів можуть провадити мужчини — нездатні може до тяжчої праці, надавалибися вони дуже добре до такої діяльності. Якби в яким гуртку забракло відповідних осіб, требаби постаратися о них з інших кругів, завсіди одначе з однородних кругів, отже знову з робітничих. На початок мусять виконувати ту працю як помічні сили добровольці з вищих кругів, немов ті піоніри. Неробітники мусять завести того рода установу для робітничих кругів. Ціль одначе мусить бути завсіди ясно означена, а саме притягати що раз більше сил з робітничих кругів і їх до сеї праці заправляти, щоби ціла організація перейшла згодом в їх руки. Задумана установа, як тільки повстане, рішучо матиме сама собою той вислід. Сама собою принадить вона мужчин і жінок з робітничих кругів до тої виховуючої праці. Вона їх узброїть, і вони увійдуть непомстережено в неї.

Не можу одначе представити собі тої організації знову відокремленою. Більші гурти, зложені з менших гуртків, злучаться знову в більші союзи для взаємної допомоги. Найліпшу нагоду до таких сполук становитимуть рухові вправи, ігри, прогульки, святочні обходи. Менші гурти потребуватимуть меншого поміщення; більші союзи мають завдання старатися о більші дома. Щоденні видатки, головно на удержання персоналу, покривалиби сполучені родини. Громади, роботодавці або їх товариства давалиби приміщення і більші дома, о скільки сього потреба. А як би се не було можливе, винаймалиби за невисокою оплатою. Тяжко одначе вирішити теоретично таке питання, практика мусить повчити, чого держатися в поодинокім випадку. Але одна справа для мене безперечна: всяку опіку треба усунути як найдальше, навпаки всім установам надати від початку такий напрям, щоби вони спонукували до самовідповідальности, до самоучасті і до самоконтролі і трівко берегли сі прикмети. Наше гасло — децентралізація в тім ділі, як і в кождім иншій; спільнота,

але вільна, себто основана на самобконтролі. З огляду на тяжкий початок мусять громади й держава подати конечну зовнішню поміч, мусять заохочувати, хоронити, всіляко підпомагати й додавати відваги, але не сміють вести й розвивати опіку, а вже зовсім не вільно їм хотіти держати ціду справу в своїх руках, Бо сеж найважніше, щоби суспільність не звільняла себе від виховуючого обовязку і не відвикала від сповнювання його. Навпаки, треба збуджувати повну свідомість сього обовязку. А що самої свідомости мало, належить поставити суспільність в таке становище, щоби вона могла сповнити свій обовязок так, як се відповідає дуже зміненим умовам її цілого життя. Ми віримо і сеї віри не позволимо собі відобрати, що нема такої суспільної кляси, яка хотілаби відтягнутися від того високого й святого обовязку, обовязку, який творить підставу всіх інших. Вона не відтягнеться як тільки побачить ясний і битий шлях для його сповнення, а на шляху не буде нічого такого, що тільки утруднювалоб сей обовязок або робило його часто неможливим. Бо ціла суспільна кляса не схоче летіти так очевидячки в пропасть; така думка є дальша для мене за найбільше звабліві мрії педагогічного ідеалізму. Дух людини одміниться, каже Пестальюці дуже розумно, коли з ним обходимося на правду добре. „Шляхта, духовенство і т. д. і так само простий люд не стають такими, якими вони є, наслідком змови або особливших природних хиб, що поприлипали до кожної з тих кляс. Вони є такі самі люде як і інші, і мають свої недостачі так само, як і всі інші. І як всіх інших, так їх можна з того вилічити умовинами, в які їх пересадимо; і як випадок не зробить людей такими, якими їх потребуємо мати, то можна бодай допровадити до того, що кождий з них поставлений на своїм місці і на своїм становищі буде робити те, що потрібне“.

Але я мушу пояснити трохи виразніше ще один бік моєї думки, щоби Ви бачили, в яким глибокім звязку стоїть ця справа з усім, що ми тут стараємося осягнути і що можемо й мусимо взагалі осягнути.

Задуману установу можна звязати з господарськими союзами робітничими. Виховуючі союзи, які я маю на увазі, мусілиб прилучитися до господарських спільнот, до товариств. До тих самих організацій мусілиб пристати також спільні установи задля корисної і здорової забави, рухових вправ, ігор, а особливо задля плекання образування і мистецтва у дорослих. Одним словом, уявляю собі центральну організацію, основану на самоврядуванню і самоконтролі, яка обійматиме всі сторони народньої культури. Сполукою з господарськими організаціями осягнемо, що задумана виховуюча організація матиме дещо з обовязкового характеру, а не потребуватиме якихнебудь зверхних примусових засобів. Хто не бравби в ній участі, стратить тим робом рівночасно господарські й інші користи з задуманих товариств. Велитенська більшість робітників без сумніву радо піддасться серед сих відносин такій установі, раз вона прибере загальний характер. Виховання в таких союзах стане само собою через сполуку всіх названих цілей разом моральним вихованням на здоровій підставі в спільноті, яка базується на солідарности (згідности, порозумінню). Всі добрі змагання у виховуючій напрямі найдуть в таких союзах ґрунт, як ніде інде. Виховання дітей в передшкільнім віці увійде в цілу систему стисло повязаних і обрхованих виховуючих правил, які кермуватимуть життям людини від коліски до гробової дошки. Воно уставиться тільки як один член в спільноту, котра яко така буде разом представляти зовсім вільну організацію задля виховання усіх людей всякого віку. В шкільнім віці буде відповідати діточому садкови пластовий гурт, для молодіжи в позашкільнім віці зовсім вільне доповнення недільної школи особливо під оглядом мо-

рального й мистецького виховання, фізичного вишколу, здорового відпочинку й благородного товариського пожиття, для дорослих і старших відповідатиме все те, що старається досягнути Ваш Союз своїми викладами, народними університетами й народними домами.

Та найтяжча річ, як у всім, се початок. Але, хоч як він тяжкий, то зате ціль так багато обіцяє і так захоплює, як ледви котра инша. І коли нашому вікови не бракує відваги до воздухоплавання, африканських подорожей, виправ до північного й полудневого бігуна, до боротьби з заразами й нуждою всякого рода — то тут нагода здобути ціле воздушне царство, тут нагода відкрити незнані часті світа, бігуни людського життя, тут нагода поборювати дійсно зарази й нужду як ніде інде. Чи ж має не стати нам відваги? І коли ми маємо зайві мільйони на нові Цепеліни, чи мають тоді наші кишені замкнутися, коли розходиться про таку справу, щоби до всіх великих здобутків людської винахідливости ще й виховати покоління, яке буде в стані ужити всі винаходи для власного спасіння, а не для власної загибелі? Де можна вибороти більшу перемогу для людства: чи там, де маємо приборкати сліпі сили природи, чи там, де маємо побороти себе самих? Коли удасться нам стати переможцем над дикими силами в нашій власній душі, коли удасться нам відбудувати в собі чисту людяність, тоді збудимо зі сну, скріпимо й розвинемо тим робом рівночасно невгадані духові сили, які потім дадуть собі раду багато легше, швидше й основніше із зовнішніми силами. Тому не треба зовсім питати: де вища ціль?, вистане поспитати: звідки грозить людству поважніша небезпека? а тоді й відповідь не може бути ні на хвилину сумнівна.

В мені нема сумнівів, що справу можна перевести. Не говорю про подробиці; тут, як сказано в горі, властивий шлях покаже нам тільки практика. І коли я радо змальовую собі справу навіть дещо подрібно, щоби самому представити собі ясніше умови можливого кращого положення, то знаю також дуже докладно, що при дійсній спробі може з того вийти і дещо зовсім инше. І в дійсности важне тут не се, але важне, чи принцип справедливий, а саме принцип отсих слів Пестальюцці: Ніодин чоловік не є в силі помігти другому, ціла природа і ціла історія кличуть до нього, він мусить сам помігти собі, і найліпша річ, яку можна йому зробити, навчити його, самому те зробити. Досі говорено: Усе для народа, але ніщо через народ! Зовсім противно: се мусить статися через народ, бо инакше не буде воно для нього ні дійсне, ні тривке. Ми бачимо усе таки, що робітничі організації сповняють багато корисного і їх меті (про мету не видаємо тут осуду) відповідаючого діла в господарських і політичних справах; жадні инші організації не сповняють того, хочби вони називалися бюрократією або парламентом або як там хочете. Чому не малиб вони сповнити що найменше стільки само доброго в справі, яка кожного поодинокого чоловіка дотикає в його найсильнішим життєвим інтересі і його безпосередно обходить, яка по своїй природі звертається до найліпшої частини в нім і накликає її до творчої діяльності, яка без порівняння так мало роздражнює небезпечні пристрасти і так мало дає їм поживи, як се робить справа виховання? Чи як слід сповняє свої завдання бюрократично зорганізована державна й громадська школа при усім може навіть найсправедливішим, найбезкористнішим труді і змаганню? Дуже велика частина суспільства з гори се заперечить. А в чім причина? Без сумніву є найліпший намір; там студіюють і ще раз студіюють, пробують і перепробують, реформують і перереформовують. А може повторяється тут давня помилка: що завсіди треба щось зовні впакувати в чоловіка, замість того, щоби він сам зі свого нутра випрацював і виніс те на зовні? Чи не училися ми нашого Шіллера?

„Його нема на зовні,
Дурний знай шукає там,
А лиш в тобі й з себе добуваєш ти усе!“*)

Так, тільки ти народе! — Так мусимо до нього говорити — говорити, думаю, ділами а не словами. — Як мати робить дитину чемною і слухняною і працювитою тим, що з нею живе й працює, а не тим, що їй безупинно торочить терезені і править проповіді, тим, що її саму заставляє до праці, велить їй самій закоштувати радости і побіди з чину, так мусить правдиве народне виховання поступати з народом, а тоді явиться і вислід. Коли хочемо „для“ народу, себто замість нього самого, створити його дітям родинне виховання (як в діточім садку), то на мене робить се майже таке саме вражіння (дозвольте, що висловлюся трохи по простацьки), якби хтось хотів їсти „для“ мене зупу. Тут в дійсности йде справа не про щось маловартне, а про необхідну поживу, з якої тільки можна двигнути здорове, людське життя в спільноті; справа, що відноситься до виховання найраньшого дитинного віку. Але в ґрунті річи те саме має вагу для всіх сторін і ступнів виховання. Що до виховання старшого покоління стрічаємося частіше з розумінням справи. Чомужби мало бути інакше і в нашім випадку? На мою думку, тут дійсно найменше можна зробити для народу, коли сам нарід того не створить. А до сього можна довести, можна йому допомогти, щоби він сам був в силі створити своє спасіння. Се завдання мусять взяти на себе ті самі організації, які Ви створили для інших ступнів народнього виховання і які Ви стараєтеся по своїй щирій волі і неструджено далі поширяти. Ви поставили своїм завданням безпосередну, особисту діяльність; а се перша передумова в сій справі. Як Ваші народні академії змагають до безпосереднього обміну гадок і до взаїмного духового запліднювання і осягають се, як бажають сього народні університети в Данії і народні доми устроєні на Гамбурський лад, так уявляю я собі працю в справі виховання дітей. Важне тут, щоби справу внести зовсім в сам народ, щоби її в нім немов розбудити, щоби він се діло здвигнув власними силами в собі і з себе.

Ставляючи се питання, ми вийшли далеко поза обмежену тему домового виховання. Тепер маємо звернути іще увагу на другу основну підвалину народнього виховання, себто на школу.

Пестальоцці, як сказано, бачив її добро в можливо найтісніщій сполуці з домом, в найвірніщім наслідуванню школою домового виховання. Школа має „для своєї ціли забезпечити, піднести і зробити загальнішою“ міць, яку посідає домове виховання. В тих словах лежить вже, що ціль школи під багатьома оглядами інакша, а саме ширша і загальніша як ціль дому. Тому підемо крок далі, як Пестальоцці, і будемо старатися справедливіше ніж він віднести до питомої виховуючої ціли школи. Але не спускаймо при тім з ока дуже важного й правдивого моменту думок Пестальоцці. Школа повинна й може набратися дещо безпосереднього тепла й життя, передусім безпосереднього ділового характеру домашнього виховання, яким його змалював Пестальоцці. Те чого сподівається Пестальоцці від батька й матери, не вяжеться лише з особою батька й матери. Батьківський і материнський змісл, дух і любов можуть і повинні вітати також в учителі й учительці. Учитель і учителька повинні стати для шкільної дитини немов старшим приятелем, братом або сестрою. Та чомуж не вда-

*) „Es ist nicht draußen,
da sucht es der Tor,
es ist in dir, du bringst es ewig hervor“.

ється це навіть тим, що мають найліпшу волю до сього? Багато тому є причин. Найважливіша однак ся, що учитель не може, а навіть не сміє надто свобідно розвивати свою діяльність. Його завдання очеркнене аж до найменших подробиць, його поле діланья, в яким він сміє свобідно порушатися, дуже скупо виміряне. А те, що не бє свобідним джерелом із власної душі, не може також найти свобідного доступу до душі другого. Таким чином стає ціла діяльність учителя нудною і томлячою.

Від століть накликають всі чільні й славні педагоги школу, щоби вона перейшла від слів до річей. Не тверджу, щоб у сім напрямі нічого не осягнуто. Та мабуть не порозуміла ще школа цілої ваги річевого образування. Правда, школа звертається і до річей і вносить їх у себе, але ще за мало ставить їх в осередок своєї діяльності; вона не бачить в річах підвалини цілого свого завдання. Із теперішнього стану слідно вправді, що річ повинна у всякім разі помагати слову, усе таки школа бачить в слові властиву ціль; тимчасом повинно діятися навпаки: слово має становити помічний заїб, а річ бути цілю. Правдиве річеве образування творить одинско школу праці. Ані одної річи не пізнаємо основно, як не попрацюємо над нею. Я вказував уже на Кершенштайнера; з введенням образування в праці до школи проломано перші леди. Школа праці домагається також від початку більше особистого, живішого, більше безпосереднього відношення між учителями й учениками. Під тим оглядом буде однак вічна правда по стороні Пестальюцці, що що-йно в діланню, в безпосередньому ділі, у вправі ока й руки дійсно сходяться розум і воля, і тільки таким способом можна осягнути созвучне образування голови й серця. Се ще важніше, ніж те, (що доволі часто підносять) що тим шляхом можливо створити гармонію між фізичним і духовим образуванням. В фізичнім образуванні (се знову добачав Пестальюцці) маємо тільки причинок до образування волі. Таким чином не обнижаємо зовсім фізичного образування, навпаки підносимо його до правдивої гідности, освячуємо його на правду і повертаємо йому його моральне значіння.

І коли у всім тім признаємо Пестальюцці повну слушність, так з другого боку думаємо, що нашим обовязком є піднести трохи більше властиву вартість шкільного виховання супроти домового виховання: шкільне виховання є тим членом, котрий, як посередник провадить з найвужчої, найбільше безпосередньої спільноти дому до ширших, але й менше безпосередних звязків, перше всього, до громадянської спільноти. Тому мусить шкільне виховання впливати з домового, а в самих початках мусить навіть близько до нього стояти, щоби дальший перехід, ступеневе поширювання відносин до спільноти було строго послідовне. З того погляду впливає оправдане домагання, щоби шкільне виховання тільки крок за кроком піднімалося понад ступінь родинної спільноти, щоби поширялося, а далі ставало загальне, вкінці наближалося до зовсім свобідної і широкої форми громадянської, сстаточно державної спільноти. Властиво належить дивуватися, що те все стоїть у Пестальюцці так дуже на заднім пляні, хоч він сам підходив дуже поважно до своїх державно-громадських обовязків і одержав від Бодмера та в його окруженню виховання, яке головно звертало увагу на сі обовязки, а якого нам на жаль так дуже недоставало в нашій молодости. Треба й се піднести, що й Русо сильно акцентував суспільне і державно-громадське виховання.

Правда, побивається Пестальюцці з цілим натиском за загальним і істотно рівним образуванням і його потребою у всіх суспільних кляс. Елементарне образування в його розумінню, так стоїть в „Гертруді“, має „взагалі улегшити громадянству вивчення початків всіх мистецтв і наук і має відкрити опущеним і полишеним на здичіння клясам убогих і немічних

доступ до мистецтва, що є рівночасно доступом до людяности“. Елементарне формування має підпалити засік, який нищі кляси європейського громадянства полишає далеко по заду варварів півночі й полудня з огляду на почуття власної сили, яке є основою всякого правдивого мистецтва. І коли ми чванимося з одного боку нашою звеличаною вселюдною просвітою, так з другого боку усуваємо десять людей на одного від права людини по бирати науку, а навіть виключаємо від можності могли з того права зробити ужиток“. Шкільне навчання тоді було схоже „на великий дім, котрого найвищий поверх ясніє вправді високим, закінченим мистецтвом, але сей поверх замешкує тільки кількох людей; в середнім поверху мешкає вже більше людей, але недостає їм сходів, котрими моглиби вони на людський лад дістатися до горішнього поверху.... а на самім долі мешкає безчисленна людська товпа, котра має враз з вищими верствами рівне право до соняшного світла й здорового повітря, та вона покинена не тільки сама собі в мерзкій темноті без вікон, але також її очі заслонені перевязками й оманами всякого рода так, що не в силі навіть звести очей до вищого поверха“. „Як не можна“, каже він на іншій місці, „відобрати науки Христа.... по її духови й істоті нищим і убогим... так не вільно робити сути елементарного формування виключним спадком щасливих і відніматися його в убогих і нищих“. Перед Богом всі людські діти рівні і „він при розділі своїх дарів не зважає на те, чи хто має в своїй руці більше земної грязі, чи менше“. — „Перший, стихійний розвиток наших сил вічно й незмінно такий самий і завжди собі рівний на всіх становищах і в усіх відносинах людського роду; сей розвиток полягає на незмінних і вічних законах людської природи; ні стан, ні відносини й обставини не сміють жадати для себе права на зміну сих вічних законів“. Так відзивається часто Пестальоцці. Помимо того не опрацював він майже нічого вирішального для організації шкільництва, для наукових плянів школи на її різних ступнях, як ми вже про се згадували. Особливі завдання народньої школи, не згадуючи вже про вищу школу, не цікавили його, бо він мусів що йно боротися о певні підвалини і цілком був зайнятий сею справою. Колиб він був мав перед очима високо розвинене шкільництво, яке ми знаємо, без сумніву посвятивби свою силу думки й спроби велитенським завданням, які ждуть наше шкільництво, чим далі воно розвивається. Він пробувавби і в тім напрямі освободити духа самопідвищення, він поставивби своїм завданням і для школи розбудження самодіяльності у всіх напрямках.

Догадуюся, що він перше всього домагавсяби для школи безумовної свободи самоформування, самозаконодавства і самоврядування. Ся точка має підставову вагу, на яку на жаль лише дуже мало людей звертає повну увагу. Ціле століття, себто як довго існує народня школа, що на ту назву дійсно заслугує, треває спір, чи про школу має рішати держава, чи церква, чи пан намісник або пан радний міста, чи панотець, чи які інші панове; але нікому не прийде навіть на думку, що кінець кінців тільки школа сама може про себе рішати, що тільки ті, що в ній щоденно працюють і в кожній хвилі для неї трудяться, можуть її найдокладніше знати, можуть найшвидше відчуті і освідомити собі, чого школі ще недостає і як можна їй допомогти. Певна річ, що вони не сміють в почуттю абсолютної невідповідальности робити зі школою і зі школи, що їм прийде до голови; вони відповідальні насамперед перед батьками, відповідальні, природна річ, перед суспільністю, громадою, державою. Як у всякій справі мусимо слухати в першій лінії знавців, так в шкільних справах знавцем є передусім школа сама; її голос мусимо признати першим дорадним голосом. В кожній іншій справі питаємо наперед знавців

ї потім вирішуємо діло з повним узглядненням їх переконання, що являється впливом суворої взаємної контролі і ствердженого спільного розважання, впливом безпосередньої праці на самім ділі. Таким чином, чи буде це адміністраційна влада, чи яке законодавче тіло, не сміють вони поважитися щонебудь вирішати в справі законодавства не питаючи правників, теоретиків і практиків, які мають діло з законодавством. Вони тільки можуть насамперед виявити свою гадку і її доказати теоретично й практично. Так само у військових справах увіriamo швидше чоловікови, який сам стоїть у військовій службі, знає справу з власного найосновнішого досвіду і обзнайомлений з нею. Тільки в шкільних справах видають правники закони понад головами школи аж до технічних подробиць або пишуть розпорядки при зеленім столику. В такому випадку не можна говорити про правдиву радість, яка пливе з діяльності й творчости. В яким завиднім положенню знаходиться такий педагог як Ліц*) (Lietz) зі своїм сільським виховуючим домом (Landerziehungsheim) — як інші мусять бути висліди його праці! Правда, що справи не можна поставити так загально, як вона мається у випадку з д-ром Ліцом; кожда поодинокa школа не може повставати з голови одного чоловіка, вона не може навіть бути ділом малого гурта людей, що себе зовсім добре розуміють. Організація такої школи і навчання в ній булаби недостаточна. Тут мусимо усталити й обговорити певні провідні загальні основні риси, які булиб спільні для всіх шкіл того самого роду й ступня. Школа сама не може про те рішати, немов якась абсолютно-досконала організація, одначе вона повинна мати перший голос в тій справі. Мусимо забезпечити школі бодай таку саму незалежність від політичних чинників, яку вже має від давна судівництво.

Другий чинник — се батьки. Вони повинні також мати право сказати своє важке слово. За се право боровся колись завзято, але на жаль даремно Дерпфельд**); Райн, Трюпер і и. Підняли його клич; але їх голос немов голос вопіючого во пустини. Та треба й се признати, що при нинішнім положенню вмішування всіх батьків без різниці у шкільні справи наробило тільки безладдя, бо тут стоять проти себе найбільше суперечні інтереси і між соткою інтересованих може троє або четверо буде в стані видати инший осуд як поверховний. Школа й дім досі такі чужі для себе, так мало між ними сумежних точок, а радше їх зовсім нема, що на разі успішна спільна діяльність неможлива. Помимо того основна суть думки Дерпфельда зовсім слушна. Батьки повинні безумовно жвавіще зацікавитися школою, мусять багато поважніше турбуватися шкільними справами, треба створити батькам можливість вгляду в діяльність школи, батьки мусять шукати порозуміння з учителями в справах, які доторкаються школи і доказують недостачі школи.

Думаю, що одинокий шлях до такого стану лежить в устрою шкільництва з сильною децентралізацією, як того зовсім слушно домагався Дерпфельд. У него були перед очима ще останки колишнього zdeцентралізованого устрою шкільництва; в його вітчині (б. князівство Бергу) істнували ще за його часів т. зв. „шкільні громади“, хоч в дуже попсованій постаті. „Шкільні громади“ се були союзи родин, що

*) Основатель виховуючих заведень, які побудовані на селах, мають до свого розпорядку земельну посілість з цілим господарським апаратом. Місцями знаходяться і фабричні заведення (Comptou в Chalais). Се діло розпочав Англієць Др. Редді, називаючи свою школу New School, за ним пішов Француз Демулен із своєю Ecole nouvelle, а третім з ряду др. Ліц, створюючи т. зв. Landerziehungsheim, назва, що може найліпше відповідає сути заведення. (Прим. перекл.).

**) Фридрих Вільгельм Дерпфельд (Dörpfeld 1824—1893) заступався за правом родини до школи. — Прим. перекл.

держали в своїх руках управу школи. Відома річ, як також Фрайгер фон Штайн пізнав і навчився поважати неоцінену вартість безпосередньої власної участі громадянства всіх станів в суспільних організаціях, а також і у власній школі. Він найшов ще останки самоврядування, живої власної участі суспільства у своїх спільних справах і зачернув звідти велике й сильне переконання про konieczність накликувати й організувати народ до самопідкування своїми справами під всяким і кожним оглядом. Щось подібне находимо сьогодні ще в найчистішій формі на швейцарській землі, де, що правда, республіканський устрій вже сам по собі піддержує самоучасть народу у всіх спільних завданнях і творить найбільш придатний до сеї цілі ґрунт. Але й ся сильна самоучасть народу не звязана зовсім з державним устроєм. В республіці, навіть з демократичними формами, може опікунча бюрократія виконувати деспотичну владу лихого рода, а в монархії може розвинути живий громадянський змісл, що його бажав собі Фрайгер фон Штайн, але на жаль осягнув тільки в обмеженій мірі. На нього можемо покликуватися так само добре, як на Пестальоцці тим більше, що він сам признавав і підносив споріднення свого змагання з духом і думками швейцарського педагога. Поміж великими теоретиками педагогії після Пестальоцці находимо ще особливо Шляйєрмахера, який жадав чисто демократичного, децентралізованого устрою школи, що задержавби рівночасно найдалі йдучу незалежність супроти всіх інших інстанцій.

Поважмося одначе зробити ще один крок далі. Самостійність учителя, самостійність школи в цілім учительськiм зборі і жива участь батьків в шкільних справах се безперечно konieczні передумови того, щоби школа сама ділала в дусі свободи й самостійности, збуджувала сього духа в своїх вихованках і була в стані його скріпляти. Але далеко важніше, щоби й шкільній дитині полишити вільне поле, на яким моглаби вона розвивати свою самостійність в кождім напрямі.

Всі знаємо долю того проворного чоловіка, який навчився теоретично плавати: він пішов на дно. Так учила й нас школа свободи й громадянських чеснот: ми читали про них в Лівію і Демостені; також в нашiм Шілері. Певно, там говориться про те. Дехто з нас відкрив сю велику тайну на своє власне здивування що йно пізніше, як навчився в життю розуміти річ. Цим я не хочу сказати, що ми завсіди читали без думки й виучували на память, або щоби ми читаючи не подумали собі при тім щось гарне й благородне. Можливо, що ми писали на ту тему прегарні праці. Не хочу сказати, що се не викликало у нас ніякого вражіння, або бодай в деяких із нас не розвинуло першого пупянка бажання свободи. Се все може бути, хоч воно зовсім певно швидше виїмок, як правило. Але бути вільним, чи тільки знати, як се робиться, се зовсім ріжні річи; про се нам школа нічого не сказала — може вповні слушно, бо сього не говориться, тільки се робиться; але власне, що вона не давала нам приміру і нам не казала сього робити, ось що я у ній ганю.

І не тільки я один або малий гурт одnodумців; навпаки дуже широкі круги громадянства вже тепер гірко се відчувають, і що раз більше гірко так, що се тяжить вже на нас немов прокляття, що впливає із школи. І коли школа швидко не роздумається і не промостить собі иншого шляху, попаде в поважну небезпеку, що громадянство забуде вдячність за всяке добро, за яке мимо усього повинноби дякувати школі, і займе супроти неї зовсім вороже становище. Перед таким станом річи не зможе охоронити школи навіть найбільше свободолубний настрій поодиноких її управителів і всіх її найліпших трудівників.

Щож отже повинно, що має статися? — Я вже згадував в горі про Ліца; він йде за англійським взором. За англійським способом вихо-

вання, який так впадає в очі своїм свобідним характером в порівнанню з німецьким, хоч стоїть позаду його під багатьома іншими оглядами, піднімаються що раз частіші голоси в останнім часі. Особливо в іграх і спортах йдемо дуже радо й енергійно за тим взором. Гурти мандрівників (Wandervogel) є дальшим корисним розмахом, і то вельми потішаючим, як що раз більше розсудливих учителів і учительок заопікується сею доброю справою. Та на жаль часто трапляється й таке, що учительство виступає проти неї з дрібязковим недовірям і хоч не забороняє прямо, все таки всяким способом спиняє й псує. Правда, що й в тій справі міститься небезпека; бо признання одної одинокої свободи в системі загальної недостачі свободи є може небезпечніше, ніж признання загальної свободи. Я не належу до тих людей, які думають, що люде можуть стати без ріжниці ангелами, як тільки дасться їм свободу до сього; я знаю тільки, що вони стануть чортами, як почують себе в ярмі. Не потребую, здається, додавати, що я не розумію свободи як противенства до підпорядкованости, організації, я розумію її як самопорядкування в противенстві до правил накинених людині зовні.

Дехто з поміж Вас знає напевно розвідку Йогана Лянгермана: „Шкільна держава переведена в помічній школі по засадам Штайна і Фіхте“ (Der Erziehungsstaat nach Stein-Fichteschen Grundsätzen — in einer Hilfsschule durchgeführt). Ідея зовсім не нова; сам автор не признає за собою сеї заслуги; як відомо, в Америці переведено вже на ріжні способи ідею „шкільної держави“ (school-city). Але Лянгерман слушно бачить вартість свого винаходу в практичнім переведенню своєї ідеї, а саме ідеї виховуючого товариства, яке побудовано в повні і без обмежень на засаді свободи. Тим більша вартість спроби, що її переведено не в виховуючих сільських заведеннях Ліца, до котрих ходять головно доволі розвинені і добре виховані діти посідаючих кляс, але в звичайнісній помічній школі, себто між дітьми, 40 числом, у віці між 8 а 13 літ, обох полів, від слабо розвинених або зовсім нерозвинених починаючи, а на ідіотах кінчаючи, з промислової, великоміської дільниці, між дітьми, яким під впливом фабрики й алькоголю зовсім недоставало всякого упорядкованого родинного життя. Була се на правду спроба в душі Пестальоцці. Та найкраще те, що спроба удалася понад всяке сподівання!

В дійсности йде Лянгерман тим самим шляхом що й Пестальоцці. Коли читаємо його звідомлення, здається, що маємо перед собою один розділ з „Ліенгарда й Гертруди“. Він розпочинає тим, як діти беруться обробляти кусень неуправного поля по свому власному пляні, який вони уложили на спільній нараді, переведеній зовсім по парламентарному. При тій нагоді показується потреба ввести свого рода законодавство, адміністрацію, особливо фінансову уставу, а також судівництво. Учитель не виконує тих чинностей понад головами дітей, тільки все це виконують діти самі. Учитель провадить діти тільки непомітно до того, ясно доказує їм безпосередно на самій справі, на випадку, який зайшов, або який діти пережили, що названі установи необхідні і як треба їх виконувати. Нема такої тупої дитини, щоби сього не зрозуміла. І так належить поступати в усьому. Діти мусять найсамперід (се пригадує нам особливо думки Русо, а далі й Пестальоцці) зробити неначе досвід, як корисна, як дуже необхідна для них самих і для правильного розвитку названих в горі установ штука читання і писання; це наступить тим швидше, що власна „шкільна держава“ зацікавить дітей, а далі вони захопляться нею, як своїм великим добром; діти мусять зрозуміти, що учаться своїх предметів не тому, що так стоїть написано в шкільнім пляні. Не тому, що держава або громада або

пан-отець або панове батьки або які інші шкільні пани вирішили у своїй мудрости, чого діти мусять учитися.

Розділ, в яким читаємо, як Лянгерман морально виховує, як прим. поборює нахил до злочинства, робить на нас вражіння, немов взятий живцем з Пестальюцці. Автор переводить слідство з малою спійманою злодійкою; нема там мови ні про кару ні про погрозу кари; він поясняє їй зовсім річево, з повним спокоєм, немовби говорив про кого іншого, як вона зовсім природно до крадіжки дійшла, що вона майже мусіла поповнити крадіж, і потім ставить їй питання, чи вона хоче увільнити себе від того нахилу і чи дозволить допомогти собі до сього. Природно, що вона хоче. Але як се зробити? І знову без упімнень і загальних представлень, без ніякого прямого відклику чи то до розуму, чи до совісти, переходить він за Сократом до спокійної, річевої і спільної обряди: Як можна стати фізично сильним? Вправою. Отже можна також стати сильним і під іншим оглядом, себто можна постійною вправою дійти до такої духової сили, що завтра зможемо зробити те, чого нині ще не можемо. До сеї вправи видає він до рук дівчатка малу суму з щадничої каси товариства учениць потайки, тільки за відомостю вибраної касієрки. Гроші передає зразу на пів дня, потім на цілий день, на кілька днів, а далі й на довше, доки дівчатко не прийде на свою превелику радість до тої певности, що воно вже вміє панувати над своїм лихим нахилом. Аж тепер що йно кляса довідається за її згодою про цілу подію, помилку і побіду. І кляса відповідає таким способом на сю дивну вияву, що вибирає дівчинку — касієркою. І — справа йде добре.

Колиб який ідеолог відважився був у своїм кабінеті поставити щось подібне як теорію, або який письменник педагогічних романів поважився таке скомпонувати, думаю, що стрінувсяби з глузом, його самого признано б навіженим дурнем. Проти досвіду одначе треба замовкнути. Властиво належить дивуватися, що того рода досвіду слухається так, немовби він приходив із країни казки. Мимовільно мусимо спитати, чи протягом стількох століть не найшовся ніхто, щоби ступив на правду на той простий шлях „природи“? Як сказано, сама справа зовсім не нова в теорії, а навіть не нова в практиці. Нам видається тільки нове і майже неімовірне, що один з поміж нас не тільки вірить в се і про се переконаний, але також так поступає. Нам так тяжко порозуміти ту правду, що нам кінець кінців не вільно тільки жартувати з нашого знання і нашої віри, але що ми мусимо поступати по їх показам. Ми вже так дуже навикли, щоб у всьому, що вимагає діла, а не є тільки думкою і вірою, ведено нас немов на шнурку. Ми навіть приймаємо як samozрозуміле, що й інші зовсім природно так само роблять.

На мою думку досить сказаного, щоби могли зараз знайти корисне приложення в практичній діяльності. Ми, думаю, відчуваємо недостачі нашої школи. Ми ясно, думаю, бачимо, що найменше напрям, в яким мусить наступити переміна. Ми можемо собі сказати: той напрям цілком згідний з загальним напрямом, який промостила наша ціла праця над дальшим образуванням дозріваючої молоді і дозрілих людей. Але перед нами також поважна жура, чи кінець кінців не є се безнадійне завдання хотіти вирівнати поправою, яка вже примінюється до людей в пізнішій віці, недостачі виховання, побудованого взагалі на фальшивій підставі, виховання, яке не може осягнути в своїх вихованках нічого цілого, нічого дійсно-правдивого.

Тимчасом одначе не можна легковажити, перше, що такі поодинокі свідомі учителі завсігди можуть багато зробити навіть в такій шкільній системі, яка вона є покищо. Далекі від нас невдяка для праці народної школи. Загальні труднощі системи, в якій мають учителі працювати, неначе

знімають з них відповідальність, коли вони не досягнуть нічого задовольного, підносять їх заслугу тим вище, коли такі щось досягнуть. Друге, і з тим головним мусимо рахуватися, кільки деповнигъ і справить могутна природа, або радше життя, зовсім без великого часу, без усіх товариств і всякої писанини. У кого вже з дому серце, змисли й розум знаходяться на своїм місці, той навіть в нашій школі знайде досить потрібної заохоти; більше від цього не потребує він, бо він сам тоді відкриє свої очі, зужиткує свій розум, і що найважливіше, буде старатися у власному обсягу, хоч як вузьким, щось зробити й сотворити. Як раз вони є тими, які потім вдячно й радо приймають поміч в дальшому вільному освітанні і у яких воно видає найкращі овочі. Ті самі одиниці, як що їх освітанні далі поступить, знайдуть охоту і наберуть здібностей до такої самої помічі для других. Та як би не було, завсіди при тім зробимо досвід, що на сотні тисяч людей знайдеться найвище тай то з бідною стількиж сотень охочих і придатних до праці. Пояснять се нам саме ті причини, що я їх передше дещо освітив. Але за той стан ми зовсім не поносимо відповідальности.

Чи дійсно ні? Чи ми навіть спільно не відповідаємо? Чи ми також з нашої сторони не можемо допомогти, аби було инакше? Чи не належатиме се головним до обов'язків дальшого освітанні дозріваючої молоді і дозрілих людей звернути їх увагу на безмежне й велетенське завдання покласти гарніщі основи під виховання народу? Чи ж вони усі, яко батьки або як громадяне взагалі, не мають причини в спільному народному інтересі турбуватися питаннями що до виховання народу, хочби з почуття солідарности, яке є так дуже живе у наших робітників під иншими оглядами?

Але се знову нестерпна теорія. Просто на практиці наша діяльність може зійтися з питанням домового й шкільного виховання на шляху, на який я вище вказав. Спільна організація цілої вільної виховуючої праці, як я її розумію, з конечности мусить зайнятися будовою домового й шкільного виховання і буде мати нагоду сказати своє важке, бо на власнім досвіді оперте слово. Так повстане установа, яка з повною свідомістю річи спільно з працівниками в школі обрідить і переведе в діло все те, що можна і повинно зрідитися в напрямі сотворення свобідного шкільного виховання, виховання до свободи й самостійности.

Школа, як я вже сказав, має побудувати поміст від вузького союзу, який представляє дім, до щораз дальших аж до зовсім далекого й свобідного, який має становити або бодай ідеально уявляти громадська спільнота. Саме та організація, яку маю на думці, становитиме кільце, яке знаходитиметься по самій середині і зв'язуватиме тамтой найнижчий і сей найвищий ступень. Шкільна держава з свобідною, самовідповідальною установою, з власним проводом в кожній клясі, власним судівництвом, одним словом держава збудована зовсім на самодіяльности, буде попросту продовжатися на вищій ступні у названих союзах дозріваючої молоді, потім в союзах зрілих людей. Все те разом становитиме що йно підготовну школу до громадського життя. Щось ліпше поставити на се місце рішучо не можна.

Та я знову, на жаль, не міг Вам дати нічого ліпшого як теорію; я не можу виказатися перед Вами ні власним досвідом, ні власною спробою в ділі. Се теорія не зросла і не повстала в мені з власного чину, з власної спроби, і се саме є проти мого переконання, а ще більше проти домагання Пестальюці. Я сам відчуваю се як недостачу, яку може мені кожний сміло закинути. Всеж таки теорія виростає з діла, бодай з неупередженого знання діяльности инших людей. А потім: ідеї кінець кінців в собі самих мають закон своєї правдивости. У великім науковім союзі можна їх навіть перед спробою уважати правдивими. І коли також Песта-

льоці, а з ним кожний інший ступав на твердий, небезпечніший і тому з певністю славніший шлях чину, то тільки завдяки тому, що вже носив у своїх грудях ідею і непоборне почування її правдивості. З того випливає, що правдивість ідеї можна пізнати в загальних рисах наперед.

Ідея для свого переведення аж до найдальших подробиць завжди потребує спробного чину, без якого вона осталаби тільки чистою ідеєю. Тому отже за чином остане вище право і рішаюча заслуга. Помимо того і теорія має не менше правдивості в собі. На мою думку я маю право заступати сю правдивість у моїм викладі. Аби тільки слідом за тим йшов також кращий і більше до переконання промовляючий доказ на ділі. Сей доказ може лежить тепер іще в далекій будучности. Та надіймося, що ся будучність не надто вже далека!

Виховання молоді в позашкільному віці.

Сьогодні предмет наших розважань має становити виховання молоді в позашкільному віці. В тій справі находимо дуже мало вказівок в творах Пестальоцці. В його часах ледви чи істнувало се питання в теперішнім розумінні; так сказатиб, відносини були иншого рода. А й взагалі Пестальоцці не застановляється над ріжними ступнями виховання. В тім випадку ми присуджені тільки здебільшого на посередні висновки; тому зводимо питання до того, як належить братися за це завдання, щоби наша праця відповідала зміслови й духови ідей Пестальоцці?

Біля сього завдання він не пройшовби без уваги; бо недостачі нашого народнього виховання під жадним оглядом не кричать так до неба о поміч, в жаднім иншім напрямі на впадають так в очі, не є так зворушливо глибокі. Окрім того особливі хиби молодечого віку були завсіди ті самі; вони були також добре відомі Пестальоцці й дуже поважно займали його ум. Тут не обійшлося також без глибокого вгляду в народне життя. Своім звичаєм стежить він за джерелами людських помилок аж до місця, коли чоловік був ще на справедливім шляху, з котрого збочував ледви помітно, аж зовсім не зійшов щораз далі з правдивого шляху. Без упередження вишукує причини злодійства й ошуканства, пянства, недоладного й виродженого полового життя і всякого рода нахилу до уживання насолод, придумує поміч не тільки протиділанням і усуванням причин, але також і тим способом, щоби людину поставити відразу на слухний шлях й безпечно її на сім шляху удержати. Бо, чоловіче, „не висушиш ніколи багна, як будеш бабротися в трясавиці, висушиш тільки тоді, коли поглибиш дно і даси воді можливість певного відпливу“.

На чім полягає отже це поглиблення? Дорога, яку вказує нам Пестальоцці і на якій шукає помочі, може легко видатися дуже односторонна. Розвязка справи у нього одна й та сама що до всіх питань: лад в праці і господарськім життю народа.

Коли йде про нелад в справі власности й ужитковання нею, тоді найшвидше, може, навіть без обмежень притакнемо, що се дійсна поміч. Інакше, загально кажучи: зробім, щоби крадіж і ошуканство уважано лихим ділом, а воно устане само собою. Вони стануть лихим ділом, коли заведемо розумний лад що до прибутків і вжитків кожного домового господарства так, щоби ніхто не терпів недостачі необхідних життєвих предметів або заплутався наслідком непередбачення лихої години. Вони стануть лихим ділом, коли навіть одиниця, що стоїть найнижше, зможе найти доволі запевнене удержання; коли бачитиме власними очима і щоденно переконається, що далі зайде ладом і працею, як без них. Правда, що

легше се осягнути там, де спосіб заробітку і всі життєві звички майже рівні, а різниця в посіданню не надто велика. На селі, звичайним розпорядком начальства, переведемо се швидше ніж в новітнім великім місті, в яким між багатими й убогими велитенське віддалення, в яким багаті й убогі так перемішані живуть біля себе, що один не журиться другим і взагалі не може ним журитися. Не вважаючи на те, ясно, що під сим оглядом ціле наше соціяльне законодавство має ціль, вповні споріднену із наміром Пестальоцці. Але тут знову стоїмо перед велитенським завданням, і неодне покоління ще добре собі сушитиме голову, щоби дати йому раду. Остаточо вже всі се порозуміли, що нічого рішачого не осягнуть самими законодатними й адміністраційними заходами, навіть видавши дуже великі грошеві засоби. Наше господарське життя побудоване саме на свободі й самовідповідальности; тому й рішача поміч для загального піднесення господарности працюючих кляс може наступити тільки таким самим шляхом.

Ви бачите, у мене завсіди повторяється той сам рефрен: самоконтроля, свободні спілки тих осіб, які мають всі дані бути солідарними завдяки однаковому суспільному становищу, однаковим життєвим потребам і однаковим можностям заробковання. Бачите також ясно, як таким способом можна сотворити охорону для молоді. Ся охорона матиме сильніший, певніший, загальніший і рівномірніший вплив, як кожда инша. Уявім собі, що окрім виховання малих дітей поручимо нашим союзам родин також нагляд над позашкільним вихованням дітей і молоді в шкільнім віці, уявім собі рівночасно школу збудованою на тих самих засадах, на засаді шкільної держави, яка буде знову немов приготовна школа до придуманих нами солідарних, в першій мірі господарських союзів дозрілих людей, й таким способом одержимо для нашої молоді зовсім послідовний перехід до цих союзів. Молодь, як тільки покине школу і поступить до шкіл заводово образуючих або стане свобідно заробляти на життя, буде належати до тих союзів і там спільно працювати, зразу ще може під певним провідом і доглядом старших. Дотеперішня її діяльність в шкільних організаціях, немов вступні вправи, не мине для неї безслідно. Вона здобула в них стільки зручності й певности, що не повинна почувати себе довго підрядною і залежною, але почує себе навіть дуже швидко вповні рівновартною. Молодь не ризикуватиме вириватися із наставленої петлі, бо петлі не буде ніякої, і не буде в ній потреби.

Хтось може зауважати, що молодь не схоче належати до таких союзів. Проти сього стануть незв'язане ніякими цінностями змагання до свободи, необережність і легкодумність на все важитися і все класти на ставку, упертість йти своїм шляхом і не дати себе старшому поколінню ні в чім провадити на шнурку. Чим міцніше й тісніше схоче союз оточити молодь своєю опікою, тим завзятіше буде вона боротися проти такого примусу і буде змагати позбутися його навіть тоді, коли побачить, що се спричинить її загибель.

Може бути, що зайде такий випадок у одиниць; в кождім суспільнім творі вони завсіди трапляються. Але коли приймемо, що вже ціле образуння молоді від найраньшої доби розбуджує в кождій одиниці духа солідарности й розвиває його до певного ступня, коли приймемо, що в придуманих союзах буде повівати повна свобода кожного члена на спільних нарадах і у спільній діяльності, то буде хиба рідким виїмком, шоби хтось так нерозумно йшов проти або хотів зовсім звільнити себе від послуху прийнятим установам. Але для певних суспільних завдань можуть бути вельми цінні й такі вдачі. Доволі таких справ, в яких заходить саме потреба у відвазі й рішучости. Оплатиться подумати трохи над тим, як того рода вдачам,

що неодного спровадили на шлях злочину, так злочину, можна звернути увагу на корисніщі і вартніщі цілі. Взагалі треба признати й те, що в буйнім змаганню і розбудженню юнацьких сил пускають звичайно свої гони не тільки добрі, але також і лихі схильности в людині; ті останні становитимуть поважну перешкоду в наших організаційних намірах; всеж таки з другого боку бачимо у доростаючого віку природну потребу в сполучі й приязни, природний товариський змисл і певне почуття чести, а се останнє розвинеться на певно буйно, як тільки найде придатний ґрунт. Де ж одначе можна найти придатніший ґрунт, як не в оттих свободних союзах, що їх ми маємо на увазі?

У нас велася що йно розмова про лад у праці, зарібку й вжитку. Коли такий лад заведемо, повстане союз товаришів, яких вяжуть такі самі умови заробкування і такі самі звички ужиткування; цей союз буде становити сильний стрим для одиниць; і коли хто небудь не прийме на себе припадаючої на нього частини праці, коли не научиться задержати міру в ужиткуванні заробітку а тим самим не буде в стані причинитися своїм розмірно відповідним уділом до покриття спільного запотребування, того не признають рівновартною одиницею. Він мусить навикнути до праці, ладу й господарности, коли схоче удержатися між товаришами і задержати своє рівноправне становище.

Суспільство держиться здебільша тої засади. Воно малоби повну слушність і осягнулоби також без сумніву свою ціль, якби цілий правовий устрій не був за великий і не мав у своїй плетінці за багато вічок. Через це не в силі такий устрій міцно й з близька огорнути поодинокого чоловіка в масовім життю, яке розвинулося саме тепер в наших часах. Я вже сказав передше: добре нашому Пестальюцці говорити; він вводить в своїм романтичнім селі простим розпорядком начальства необхідну контролю праці і господарства аж до останньої хатинки; одначе в наших міліонових містах і промислових околицях зовсім неможливо осягнути щось подібне гуртовими, централістичними мірами.

Загально беручи справу під увагу, я можу пояснити собі цілу трудність нашого нинішнього становища тим способом: ми дістали в спадщині право й закони, мораль, коротко кажучи всі суспільні установи ще з того часу, коли ще був запевнений більше безпосередний, а рівночасно сильніший вплив права й моралі на поодиноких людей. Тоді ще й не було таких людських мас, з якими мусимо нині рахуватися. Тому це, що нині представляється як централізація, було властиво децентралізацією, бо це були тільки розмірно малі круги, — котрі приміювалися до одного осередка. Виходить отже, що ми тепер саме мусимо знову створити такі малі круги, або, як вони вже є, ними користуватися і їх ще сильніше розвивати, одним словом децентралізувати. Бо спільнота виховує вправді, але тільки та спільнота, яка поодинокого чоловіка дійсно обіймає міцно й з близька. Не виховує зовсім тамта хитка загальна спільнота, яка в дійсности не є жадна спільнота, в якій по правді один чоловік не обходить зовсім другого, в якій не може бути й мови про солідарність, бо її ніхто не відчуває. Як може вона мене стримувати або піддержувати солідарність з міліонами, коли я на правду поважно потребую стриму й опори? З такої солідарности припадає на мене може міліонова частина: в ній не має вже тої сили, що моглаби мене стримати або піддержати.

Але істотна й основна думка цілої суспільної педагогії Пестальюцці отся: не кожда спільнота виховує, виховати може тільки та найвужча, безпосередно близька спільнота, бо вона лише є живою спільнотою, бо лише її відчуваємо на правду як спільноту, і тільки така спільнота може виконувати свою силу на поодинокім чоловіку, вона тільки може з свого боку

збуджувати знову в ньому силу. Тому Пестальоцці виходить постійно від родини, звідти переходить далі до таких союзів, що є лише поширені родини, родини родин. Нам робиться сьогодні якимось дивно, коли чуємо, що громадська спільнота — це тільки родина родин. Природна річ, такий суспільний твір, як Берлін або Франкфурт, не має найменшої подібності до родини; в малім селі, остаточно на хуторі, це вже швидше зрозуміле. Але й сьогодні навіть мешканець найменшого села старається вийти поза родинну спільноту; сьогодні не можна навіть так відділитися від других — дальших людей, як давніше; нинішні комунікаційні відносини поклали цьому край. Трохи дбайливий уроженець села або переселяється зовсім до міста, або сідає що найменше на своє колесо і їде вчасним ранком до найближчого міста, в яким усміхається йому ліпша нагода до праці, або нагода ліпшого заробітку; він приналежить вже своєю працею, отже й своєю душею далеко більше до міста, часто до великого міста ніж до свого села. Деж тут думати про безпосередню, родинну спільноту, як її в своїм часі Пестальоцці мав повне право і мусів розуміти?

Тому отже треба сьогодні зовсім инакше прикладати до життя ті самі а такі вічно правдиві засади. Сього домагаються саме нинішні відносини. Суспільна педагогія по засадам Пестальоцці мусить змагати в нинішніх часах до того, щоби відповідним способом перенести тамті вічно правдиві засади на наше полбження. І тут находимо знову у того самого Пестальоцці слушну вказівку. Він кладе нам безнастанно на ум: це, що угрунтовує спільноту у властивім і первіснім розумінню, є спільнота праці і зарібку, а також і вжитку, який робимо із зарібку. Таким природним способом творилися давніщі спільноти сільські й міські, в місті знову цехові і т. д. Ці давніщі союзи порозривалися, або находяться в стані повного розкладу і ніяк не відбудуються штучним способом, Зате спільноти праці, які розвиваються послідовно з вузких до що раз ширших, є дуже потрібні і тільки вони можуть становити придатну підвалину цілющого, суспільного виховання. Колиб цих спільнот не було, належалоб їх створити — але вони існують вже в самій річи, що найменше бачимо, як вони народжуються. Треба тільки сі зародки пізнати, їх плекати, нові закладати і їх розвивати, то остаточно й праця не буде безнадійна. Відложимо те завдання і кинемо його на призволяще, як се тепер діється, заслугуємо на догану, яку придбав собі той, що хотів збирати там, де не посіяв. А тоді вже зовсім не можемо виждати й домагатися від людей ладу й правного зміслу.

Пестальоцці робить одного разу замітку, яка вражає своєю правдою: „Селянка стидається карати перед людьми свою дитину, яка має більше як 7 літ, за те, що вона пуста й свавільна; вона відчуває свою відповідальність за сваволлю дитини. Але перша дочка неба, законодавство, не стидається зовсім карати публично тисячі громадських гидот, з яких ні одна не булаби можлива, колиби панове представники сеї дочки небес і поставлені нею начальники виконували як слід кожду дрібницю в суспільнім ладі й життю, виконували так, як мусить виповнити чесна селянка найменшу дрібницю в своїй хаті, коли хоче оминуту всякого стида“. Отсі і інші подібні вискази Пестальоцці приходили мені на гадку, коли недавно (в Франкфуртер Цайтунг) читав, як один знавець криміналістики на високім становищі признав у зовсім сухих, в своїй суворій річевости тим остріщих словах, що ціла велитенська боротьба нашого криміналістичного законодавства й судівництва проти злочину зовсім нічого не вдіє, бо умови нинішнього суспільного життя неначе сотворені на підложе злочину, в яким може злочин тільки буйно розростатися. Чиж не приходиться нам повторити за Пестальоцці його гірке нарікання й обвинувачування: „Це ганьба позволити бурянови рости, аж доки він не вбється в силу; а тоді лютуємо між висна-

женим морально громадянством при помочи публичної справедливості немов дикий кабан в збіжу, та ще й думаємо, що ми такою роботою досягнули найвищу мудрість горожанського законодавства. Допускаємо на всіх полях до повної нестачі засобів, якими можнаби досягнути правдивий громадський лад в глибинах суспільства, і дивуємося потім, що наша діяльність при помочи галер і тюрм так само безвслідна, як давніше при помочи шибениць. Як довго світ стоїть, жадне начальство не зайшло далеко і ніколи не зайде без добрих і всеобіймаючих установ для образування суспільства“. Ці слова пише чоловік, про якого кождий знає, що він був мужем, був героєм любови, а не ненависти. Ся прикмета Пестальюці відома навіть тим людям, які про нього більше нічого не знають. Гнів в отсих словах Пестальюці випливає з правдивої любови глибокого знавця народу і народнього положення в його часах. Випливає з любови, але ся любов не здержує його від того, щоби в імя правди не сказати твердого й суворого слова.

Чи суспільство, законодавство, адміністрація не дбають про образування народу? — Я певний, Ви вгадуєте вже мою відповідь. Так, вони се роблять і то в таким обсягу, в яким се не діялося за часів Пестальюці; та й нинішнє кримінальне законодавство й судівництво перевищають без порівняння сучасне славного педагога. Чому мимо того не досягають вони своєї ціли так наглядно, ба навіть, може ще менше, як тоді? Всі часописи виповнені звідомленнями про злочини; загальне нарікання розходить ся по всім усюдам, що наше забезпечення проти злочину, і то в його найогиднішим виді, меншає з кождим днем. Державна опіка над образуванням знаходиться точнісінько в тім самім положенню, що й наше кримінальне законодавство й судівництво: ця плетінка має за великі очка; усе тут подумане надто широко й загально, так що близький, безпосередний вплив на поодинокого чоловіка зовсім відпадає, і то саме там, де його найбільше потреба. Ми маємо форми; вони прямо чудові, особливо, коли їм приглядаємося списаним на папери при зеленім столику. Та на жаль, вони не обіймають і не огортають того, що повинні огорнути, вони й не в силі огорнути; тому можна під багатьома оглядами сказати, що їх так, як нема. Їх нема саме для тої ціли, для якої повинні бути: для поодиноких людей, для осібників, особливо для тих, які їх найбільше потребують. На щастє багатьом людям помагає сама природа, і вони досконаляться, але не завдяки нашому суспільному ладови, швидше мимо його; не завдяки нашій школі, швидше мимо неї. А навіть те, що досягає наша школа мимо всього, не досягає вона наслідком своєї величньої системи з усіма приписами, а тільки завдяки щасливим виїмкам, які трапляються на щастя в шкільній сіті тому, що вона має досить великі очка. Слідить, шукайте, де хочете, чи найдете бодай одного чоловіка, який буде почуватися до вічної вдячності супроти школи, як цілости, як системи. Найвдячніший дасть Вам відповідь: Ні! ні школі як цілости, ні школі як системі; моя вдячність відноситься до сього або тамтого учителя. А як Ви далі спробуєте: чи тому, що сей учитель виконував вірно й докладно прийнятї системою загально виховуючі засади, чи може тому, що він йшов своїм шляхом? то відповідь буде непомильно звучати: тому, що він йшов своїм шляхом, і на щастя найшов начальників, які сього або не помітили, або були на стільки виrozumілі, що робили так, якби нічого не помічали.

Засади й загальні установи нашого шкільного устрою можуть бути незвичайно справні й оправдані, а помимо того не досягнуть зовсім своєї ціли, як що на своє нещастя не знатимуть в достаточній мірі ґрунту, на яким треба працювати; як що на своє нещастя не будуть рахуватися з нашими суспільними відносинами. І так саме стоїть в дійсности справа з сими

засадами й установами. Вони за далеко відстали від дійсного життя громадянства, не розуміють його, не виростають з нього і не повертають назад до нього. Наші засади й установи хочуть виховувати абстракційних загальних людей, або назв'їм краще: хочуть виховувати сучасників. А тут в лавках не сидять жадні абстракти, але сидить Івась і Павло; на нього одначе не звертають уваги, про нього нічого не училися, нічого не могли навчитися. Та яким способом могли вони пізнати мільйони осібників? Сеж зовсім неможливе домагання. Видно отже, що засади й установи оправдані, і то зовсім оправдані. Тільки, так не може далі йти, це треба остаточно зрозуміти, в противнім випадку скотимося в страшенну пропасть. Щож отже треба робити? Вибачте мені, що я знову повертаю до того самого рефрену: децентралізувати, і то аж до краю. Треба зужиткувати велитенський централістичний апарат, щоби тим способом перевести в діло одинокю добру річ, до якої він надається: скасувати централізм і його заступити децентралізацією, посуненюю дійсно аж до краю, яка сталаби загальною й всеобіймаючою, яка старалабся усе зробити, що тільки їй вдалобся. Инакше не бачу спасіння.

Ми дійшли до сього загального й глибокого переконання з приводу мір, ужитих власником села в романі Пестальюцці що до охорони й управильнення права власности. Бо на думку Пестальюцці порядок в господарстві є підвалиною для всього иншого. Щоби побороти п'янство і безладдя в половім життю, щоби скріпити мораль молоді і покласти ґрунт під інтелектуальне й технічне образування громадянства на всіх ступнях, він не знає в сути річи иншої зброї крім сеї. Це може односторонно, але воно влучає певно один бік справи, і то бік дуже важний.

Ясно до переконання промовляє це в алькогільнім питанню і про те нема що більше говорити. Де лише панують бодай трохи помірковані господарські засади, там нема випадків надмірного уживання горячих напоїв, бо вони, не говорячи про гроші, яких коштують, занадто обнижають хист до заробкування. Також наша академічна молодь не давалаби лихого прикладу, який на жаль все ще дає, з тою хвилиною, якби замість жити із ласки батьків, сама (бодай частинно) мусіла заробляти на своє удержання (цим не хочу сказати, що такого способу розв'язання справи належалоби загально домагатися, або що нема иншої дороги, протиділати непоміркованню академічної молоді). Велика частина стане поміркована з хвилиною, коли мусітиме сама заробляти, коли взагалі увійде в тверде обовязкове життя.

Швидче похитаємо головами, коли подумаємо над тим, що Пестальюцці хоче запобігти безладдю в половім життю головно шляхом ладу в господарстві. Він одначе не має на думці тільки зверхного, поверховного ладу, білянсування прибутків і видатків, він має на думці міцне при звичаювання, щоби тим робом осягнути „напрям духа“ взагалі, „не говорити, не осуджувати, а навіть і не ділати, доки не розважимо, не виміряємо, не прослідимо й не обрахуємо“. Таким способом дуже тісно пов'язуться розум і соромливість з увагою на заробіток. Воно може трохи за багато сказано, що обі ці прикмети є тільки „дітьми власности“; швидче можна сказати, вони й увага до власности спочивають на одній і тій самій підставі. Тому треба також протиділати по тим самим засадам замішанню в однім і другім напрямі, треба будувати опору — ладом, правильною, чистотою й обрахунком у всьому.

Окрім того просліджує Пестальюцці з найбільшим супокоем правдиву „фільософію“ громадянства про полове життя і старається наново оживити й скріпити ще животіючі моральні сили в народі. Він бореться з новомодною тайністю, що прим. мати не сміє годувати своєї малої дитини в при-

сутности старших дітей. Він пробує привернути „правила чесности“, які дають дозвіл чесній дівчині на те, щоби парубок, який чесно старається о її руку, мав право крок за кроком що раз більше до неї наближатися. Пестальюцці велить навіть молоді обох полів вязатися в „братства чесности“, в яких „мусять що раз сильніше розвиватися почування їхнього віку: відваги й чесности, а сі почування сотворять з них самих найліпших сторожів що до полового життя“. З другого боку він докладає зусиль, щоби облегчити вінчання як найбільше можливо, а тоді щоби кожний держався міцно подружжя. Головним засобом до сього є знову господарське забезпечення: від раннього дитинячого віку відкладають батьки гроші; з укінченим 14. роком заявляють, що такий ґрунт або гріш призначений для майбутнього домового огнища і повчають, як треба ощадністю із власного заробітку хоронити й побільшати призначену власність. Брацтва чесности потім суворо доглядають над моральним поведенням кожного члена. Незаконні полові зносини не карається, але уважається їх ганьбою; „хто розумніший, може винайде кращий спосіб“ кінчить Пестальюцці.

Отсі прості засоби можуть вистарчити в простих, вузких відносинах. З другого боку одначе ясно, що їх ледви чи можна приложити до наших відносин, не змінюючи їх змісту. А навіть як на хвилину приглянутися провідній думці Пестальюцці, не тяжко збентежитися. Вистарчить пригадати собі, як в наших великих містах доростаюча молодь кидається цілими лавами в обійми полової розпусти найгіршого рода не тому, немовби то вона не вмiла заробити і запрацювати на заробіток, але власне тому, що відносно легко приходить до гроша і вважає приємнішою річчю пустити гріш у дикій розпусті, як щадити. — Щадити? Навіщо? Для майбутнього подружжя? Пестальюцці мабуть міг припускати, що серед громадянства є ще стільки доброї моралі і здорового поняття про життя, що майбутнє подружжя становитиме для кожного трохи розумного чоловіка самозрозумілу й близьку ціль. Але в наших часах сей погляд всюди глибоко захитаний. Багаті кляси дають блискучий примір; і коли довгий час можна було ще рахувати на розмірно більшу половину поміркованість нижчих кляс — так від якого десятиліття ми свідками, як з гори на діл ділає примір з правдиво скаженою швидкістю. Побоююся, що досліди, поведені доволі глибоко і зовсім без упередження, відкрилиби перед нашими очима застрашаючий стан. Стверджено недавно в „Zeitschrift für Jugendwohlfahrt“, що в наших великих містах лихо дійшло вже аж до шкільної молоді. Не один з Вас, мої панове, зможе потвердити щось подібне з власного досвіду. До мене писав недавно один молодий чоловік, який що йно покінчив учительський семінар, а потім перейшов ще до гімназії, де борювся завзято проти уживання алкоголю і хотів сею боротьбою збудити мій інтерес до справи. Писав таке про вихованків свого великоміського учительського семінара, що мусить настроїти кожного дуже поважно: серед вихованків нема майже ні одного, якийби був полово повздержний; колиби хто инакше поступав, наражавби себе на сміх; не инакше мається справа в двох найвищих клясах гімназії. Цілу вину такого стану складав на алкоголь; він навіть хотів, у зовсім оправданім намірі, боротися насамперед з тим одним лихом і оснував союз, в яким члени находилиби забезпечення проти лиха через взаїмне скріплювання волі; таким чином повставби ґрунт задля поборювання всякого иншого неладу, в першій мірі у половім життю. Це нагадує нам неначе „братства чесности“ у Пестальюцці. Не можу вдержатися, щоби не повторити замітки, яку вичитав я з листа того самого молодого чоловіка, що вельми розумні гімназіальні директори пляново поборюють такі протиалкогольні кружки. Так отже нехай запивається ученик найвищої кляси, аби тільки в приписанім часі і на приписанім місці! Даремно питаємо: як розуміти таку мудрість

у людей, поставлених на такім відповідальнім становищі, яким повірено виховання нашої найліпшої молоді? Це не одинокий випадок; того рода заяви можна, коли хочемо, почути кожної днини.

Та це тільки мимоходом. Вернім до нашого питання, чи сам господарський лад яко такий в силі подати рівночасно достаточну охорону проти безладдя в половім життю. Відповідь вже ми дали: ні він сам, ні яко такий. Хтось мōже жити дуже порядно під господарським, дуже непорядно під половим оглядом. Остає одинокий основний засіб: звязок для взаїмної охорони й взаїмного скріплення може допомгти під одним і заразом під другим оглядом.

Ми відчуваємо одначе, що ся відповідь не заспокоює навіть здебільша цілої ваги питання. Моральні поняття також тяжко захитані; через що? Може наслідком задалеко посуненого освідомлення? Алеж основні закони полового життя такі прості й прозорі, що не можна в них помилитися при найменшій розумній розважання. Безладні пōлові зносини, противні своїй природній і моральній цілі, потягають за собою кару так очевидно, так невідклично і під фізичним і моральним оглядом, що якийнебудь сумнів зі сторони інтелекту проти оправданого існування моральних засад не може навіть повстати. Також кожде ніжніше естетичне почування повинно властиво хоронити проти найчастіших помилок полового життя. І ми хочемо проте далеко перевищити попередні покоління як під оглядом наукового освідомлення, так і під оглядом образування смаку. Звідкіля отже походить це захитання навіть найпростіших моральних засад під половим оглядом, які для кожного бодай трохи здорового розуму повинні бути безсумнівно певними?

Ж и т т я їх підкопало; д и х а в и ц я новітнього життя; ся страшенна несталість, се забуття завтрішнього й вчорашнього, ся неприродна напруга на хвилю всіх сил і почуть. І звідкіля се знову? Чиж се не той природний розвиток, який каже свідомости підніматися з долини, обіймати що раз ширші круги на зверх, але рівночасно що раз більше єднатися внутрішню й зосереджуватися? Чиж ся прикмета не виріжняє (по словам Гете) людину, чиж не є воно те „неможливе“, яке може зі всіх істот, які знаємо, виконати тільки одна людина, а саме: „надавати хвилині міцність?“ А тоді, чи не ділає хвалений новітний розвиток в такім напрямі, щоб убити людину в людині? Воно на те виходить під багатьма оглядами, найочевидніше в розстрою полової моралі. Під тим оглядом бачимо часто, як чоловік знижується не тільки до стану звірини, але паде ще нижче ніж звірина. Не в тім лихо, що чоловік у звірячій нерозсудливості віддає себе під владу невинного по собі інстинкту; він одначе виконує річи, яких не виконує жадне звіря, річи, які є насміхом і глумом із цілої природи, з усякого здорового інстинкту, які являються плодом немов хоробливого надмірного роздражнювання уяви; які цілком чужі й незрозумілі для трохи наївного людського почування. Такий чоловік властиво не шукає здорового по собі заспокоєння полових потреб, в сути річи навіть він за ними не глядає, він прагне тільки сензації, хвилювання, ловлення чогось незвичайного, звабливо невідомого, він старається збільшити бистро минаючу осолоду таким способом, що нагороджує собі коротку хвилину хоробливою надмірною напругою й надмірним роздратуванням. І чому, питаю? Бо у всьому один одного цькує і за ним ганяється немов гострими колючками, бо кождий чоловік бачить довкола себе безнастанне цькування і ганяння. Такий стан схоплює кождого поодинокого чоловіка навіть проти його волі, він сам не знає як. Се убиває всяку застанову; в таких випадках нема місця ні на те, щоб остати на хвильку в спокою, ні на те, щоби призадуматися і застановитися.

Сей стан мусить мати свої причини, які глибоко сягають. Природничі й технічні відкриття за швидко захопили всіми своїми наслідками господарство й комунікацію. Ся нагальність у розвитку спричинила велике нагромадження людей в одному місці, поперемишувала цілі маси людей проміж себе. Розум і воля, сі моральні сили людини не могли йти тим самим кроком за ними; а й мови не могло бути про опанування такого стану. Коли ми підійдемо з поверховним розумінням до думки про розвиток, як в дійсности його по найбільшій часті розуміють, немовби то він був сліпою силою, що нас стрімголов гонить в однім напрямі все далі й далі; немовби то всі події мусіли невідклично загострюватися, як се діялося в останніх століттях, то мусимо прийти до висновку, що людство гонить в пропасть зі швидкістю повітряного корабля, якому мотор поспувався і який швидко, і то дуже швидко спаде з полонаними крилами на діл разом з пасажирами.

На щастя таке поняття про сліпий розвиток фальшиве. З лихом росте і пізнання лиха, а з пізнанням воля протиділати лихови. І коли шлях, на який наразі ступаємо, не доведе, може до бажаної ціли, сам досвід поведе нас на догіднішу дорогу.

Передусім треба змагати створити противагу з боку інтелекту. Тут належить змагання до полового освідомлення. Домагання розумне, переведення його зустрічає одначе ріжнородні труднощі. Найлегше їх поборемо, коли будемо подавати полове поучення не відокремлено під таким заголовком, а як додаток до природничого повчання. Так повстане здоровий, вповні самозрозумілий звязок. На мою гадку, не треба поступати в тім напрямі надто манірно. Наша молодь має досить понять про єю річ; вони одначе часто недокладні, часто дивовижно фальшиві. Тому конечно треба її дати прості, ясні й правдиві поняття, як сама справа їх дає, щоби для неї се повчання було немов освободженням. Молодь постарается сама — про се говорено нечисленні рази — крадькома про таке освідомлення, коли його не одержить правильним шляхом. Але в якій це буде постаті!

На саме освідомлення не можна з певністю числити за багато; справа, про яку говоримо, не є тільки справою інтелекту. Також треба використати в далеко більшій мірі, ніж се робилося досі, ту поміч, яку може нам подати під тим оглядом естетичне образування. До сього питання треба віднести поважно. Але й воно не становитиме повної охорони. Крім того введення моральних провідних думок в мистецьке образування є знову з другого боку сумнівної вартости.

Хороба має в собі риси моральної природи, бо вона є хоробою волі. Тому може рішучо допомогти тільки такий рід впливу, який могтимо надавати волі напрям і удержувати її також в тім напрямі. Сьогд не осягне саме тільки освідомлення розуму або саме облагороднення уяви. Так учить досвід і подає для сього легко зрозумілі причини; не можна одначе легковажити помочі з боку розуму й облагородненої уяви. Хотіння виховують тільки чин і в права.

А що бунтовливе тіло веде нас на фальшивий шлях, тому мусимо перше всього створити для нього здоровіший напрям діяльности. Це не матеріалізм; важне радше це, щоби повернути духови й волі панування над тілом. Впливом сього являється нинішнє змагання фізичного вишколу, якого не можна відкидати з легким серцем. Міцна тілесна натуга є вже доволі безпечна охорона проти надмірного розросту лишніх тілесних нахилів. Не хотівби я будувати своєї надії на механічний, чисто фізичний вплив, але на призвичаєнню взагалі управляти тілом і держати його в руках; на радості тіло будувати, кріпити й здорово удержати, яка сама собою остерігає вже не псувати сил тіла розпустою, рівночасно улегшує стати па-

ном над своїми тілесними схильностями. І се не є таке тяжке, як багатьом може видаватися; тяжко лише увільнитися від лихої навички, коли вона вже раз вкорінилася; майже неможливо є здержатися від алкоголю або опіюму тому, хто вже навик до сих отруй, навпаки зовсім легко прийдеться поборювати схильности від самого початку тому, хто до них не навик. Не треба навіть жадної насильної тілесної натуги, коли тільки дамо тілу можливість здорово, свіжо рухатися й порушатися, щоби тільки не наступив застій тілесних соків. Зовсім звичайну мандрівку я ставлю вище, як всякий напружливий спорт. А до сього маємо дуже часто нагоду в наших малих місточках і в нашім краю, таким багатім на красу природи. Мандрівка ліпша як їзда колесом, корисніша для внутрішнього спокою і зібрання своїх духових сил, здоровіша для духа й ума. Важне тільки, щоби тіло було в достаточному руху, нелересадному ні надто односторонньому. Де одначе уява збивається легко на невластивий шлях, там здоровіша буде гостріша напруга, бо вона буде в силі звернути з більшим примусом думки з невластивого шляху і звязати їх з завданням, яке маємо сповнити.

Це все дуже гарні й остаточно вистарчаючі помічні сили для того чоловіка, який чого небудь хоче. Тільки, як осягнути отсе хотіння? Під тим оглядом виказує багато людей поважні недостачі, і для них даремні всі такі добрі ради. Одного веде на спокусу хирлявість його тіла, другого розкішна тілесна сила; в одного спокуса — добрий заробок із праці, у другого — нужда наслідком безробіття. Раз в противнім напрямі поведена воля найде кінець кінців у всьому захохоту й привід; на щастя також здорова воля найде всюди цінну поміч й опору. Негоже й шкідливе, яке пливе з розпусти, полягає не тільки в чисто фізичних наслідках, але й в душевнім спустошенню, в безпримірнім пониженню душевних зносин поміж людьми. Якби не було таких душевних наслідків, то нехай собі сама природа свобідно розвивається; досить булоби поборювати очевидну неприродність полових вибриків, які руйнують тіло й остаточно піддають в сумнів спроможність удержання роду. Бо також фізично невинна природна сильність домагається зовсім стисло означених обмежень, коли не мають понести найтяжчої шкоди душевні зносини поміж людьми і потім душевне життя поодинокого чоловіка. Отже усе, що змагає до фізичного уздоровлення й удержання здоровля, може сотворити придатніший ґрунт задля полові моралі, але не може відповідати за неї як таку; це може наступити тільки наслідком таких сил, які глибоко впливають на душу й на ум людини.

І так зовсім насильно сходимо на шлях, вказаний нашим Пестальоцці. Важне тут збудування людської спільноти в її найдалше висуненій формі; збудування на ґрунті здорового родинного життя. Де таке життя вже є або ще є, там з певністю впливає воно на найближче покоління. Хто в молодости зазнав благословенства здорового домового життя, і це протягалось навіть аж до дозрілого парубочого віку, той має взагалі вже о що сильно опертися. Але й це не безумовно певне; на слабші вдачі впливає потім може сильніше противенство життя поза родиною і пориває їх з собою в протилежнім напрямі. У всякім разі той має ліпшу охорону, кому не забракло сього першого заборола; тяжче прийдеться поборювати свої схильности тому, кому від початку недоставало сього заборола або кому віднято його зараня. А що в тих народніх верствах, моральна охорона яких стоїть для нас на першім місці, саме дуже часто зовсім недостає сеї першої основи, тому тим більше питаємо о придатний засіб, що мігби її заступити.

Зі сказаного бачите, чому форма родинної спільноти також під тим оглядом становить необхідну передумову всього иншого для передшкіль-

ного віку, а потім і шкільного; чому до сеї спільноти мусимо зовсім природно навязати потім подібно тісний, живий, особистий рід спільноти до-ростаючої молоді. Отже в дійсности рід союзу молоді, як його вимріяв собі Пестальоцці для свого романтичного села, одначе не задля одинокої ціли спільного старання про високі добра моральної чести й чистоти, але задля всіх спільних цілей сього віку. Сюди належатимуть: плекання тіла й ігри, благородна забава й даліше свобідне духове формування, а також, щоби не забути, і державно громадянське виховання (про те ще кілька слів потім). Я навіть сміло допущу оба поли до спільної участі в сих союзах молоді, коли вже не в усіх справах, то бодай в багатьох, а навіть в дуже багатьох. Таким способом протиділаємо неприродній напрузі між обома полами. Оба поли учать пізнавати себе всесторонно у всяких справах, які від полу не залежать, або які треба примінити відповідно до полу. Бодай в дещо змодифікованім виді. Коли потім з такого природного товаришування розвинеться полова любов, то це буде найздоровіший розвиток, який можна собі подумати; таким чином повстануть умовини, щоби полові відносини вже тепер були чисті, себто відповідали найблагороднішим душевним потреbam як одного, так і другого пола.

Тут нема засобу, який впливав би на всіх в рівній мірі і у всяких умовах. Хто хоче своєї загибелі, той і далі робитиме так само, як і давніше. Але й наше завдання не може йти далі, як створити такі організації, які будуть давати охорону всякому, хто її потребує і хоче; організації придатні, щоби слабим кріпити волю, заблуканих завертати і спроваджувати на правдивий шлях. Пригадуєте собі, як шкільна держава Лянгерманна не знає иншої кари, як хвилеве видалення з спільноти праці; та саме держава бере в свою особливішу опіку повертаючого назад, віддає честь очищеній морально волі повертаючого, наділяє його своїм довірям — якого одначе не вільно надужити другий раз. Так я уявляю собі справу в загальних рисах. При тій нагоді хочу пригадати на Пестальоцці, який не жадає ніякої кари для полово заблудших, домагається одначе здвоєної охорони з боку спільноти.

В розправі про законодавство й убійство дитини Пестальоцці дуже поважно займається питанням, як можна допомогти заблудшим дівчатам направити свій крок. За його часів переслідовано ще в карній дорозі полово помилку, за убійство дитини накладано кару смерті. Пестальоцці відкидає і одно й друге; таким робом зводимо боротьбу тільки з позором, боремося проти впадаючих в око поверховних прояв хороби, зоставляємо ненарушеним її коріння. Влучаємо лише в маску пороку, а не сам порок. Пестальоцці домагається навпаки ради й помочі для упавших. Дехто побоюється, що таким чином збільшиться заохота до пороку. Він уважає таку думку фальшивою. Вже в сути ради й помочі лежить, що їх природні наслідки — це мудрість, поправа, вдячність і довіря. Правда, що воно тільки умовно правдиве. Але, коли Пестальоцці важиться жадати, щоби держава взяла зовсім на себе виховання дітей - безбатьченків, в тім поважнім переконанню, що суспільство, а далі держава, яка відповідає за стан суспільства, несе головну вину за лихо, то нинішні соціологічні досліди стверджують безумовну слушність домагань Пестальоцці. До сього не потреба палат для сиріт; найліпше віддати діти до виховання господарним селянам або розумним ремісникам. Відокремлення дітей в домі підкидьків не впливає добре; мусимо змагати радше, щоби діти зростали в громаді і найшли домашнє огнище. Для zagrożених упадком або вже підупалих молодих дівчат домагається Пестальоцці тайного морального трибуналу, якого члени зобов'язані до найстрогшої мовчанки, служили би виключно радою й помочю, без всякого права ганити, карати або вести даліше слідство. Суспільство не має

тут що карати (говорить Пестальоцці), його завдання запобігати, як далеко се в його силі. Родження дітей зобов'язує брати на себе обов'язок батьків; мораль і закони освячують сей обов'язок в подружнім стані; але сей обов'язок існує також для неподружених батьків, держава мусить по можности настоювати на тім, змушувати до сповнювання обов'язку; держава не може звільнити вітця від обов'язку супроти матери й дитини, сей обов'язок мусить бути що найменше такий, щоби материнський стан дівчини не був для неї предметом прикростей, а її дитина не була для неї тягарем. Держава повинна змагати завести такий лад, щоби молодь була в стані одружуватися. Держава не повинна карати незабезпечені одиниці, які не можуть одружитися, за те, що вони не хочуть полишитися бездітними, вона має наводити вітців і матері до сього, щоби вони всі одружені, або й ні, хотіли й могли своїх дітей любити, удержати й забезпечити. Таким чином доходить Пестальоцці до свого улюбленого домагання: охорона домового життя, всесторонна певна жура про виховання й образування народу. Коли тут падуть ще слова: „держава, суспільство зобов'язане“, то у нього на думці, як се впливає з усього сказаного, не тільки вплив з гори і зовні; публичні установи можуть і повинні тут, як і у всіх інших справах, кликати до помочі власне хотіння суспільства, власну його відповідальність; поміч публичних установ має бути тут, як і у всіх інших випадках, тільки помочю до самопомочи; тільки тоді й власне тоді сповнять вони свою ціль.

Вкінці мушу згадати, що Пестальоцці кладе велику вагу у своїх предложениях на благородні святочні обходи. Кождий стан має свої спільні дні радості, юнаки й доростаючі дівчата дістають їх чотири в році; бо (так говорить його законодавець) „він розвивав особлившу опіку над сим віком, який не може мати за мало радості“. Ніжне й правдиве помічення; хиба не зле поведена потреба радості, спроваджує передусім стільки ріжних помилок у молоді. Сотворіть сій потребі благородні й здорові шляхи, то охороните молодь від стільки помилок і фальшивих доріг. Який же має панувати настрій в часі таких свят? Тяжко мені їх змалювати; тут мусять нам допомогти поети. Всі знаємо поему Улянда: „Святий молодечий вік“; ще більше одначе відповідає нашому нинішньому положенню темніща, глибша й тяжча пісня Геббеля: „До молоді“,*) яка потрапить може розвіяти й розяснити той гіркий настрій, який навіяли на нас усіх отсі сумні міркування:

Гей, беріть ви із вина
Силу, що крізь душу йде,
І з душі самого дна
З вами сповідь проведе!
А глядіть глибоко в спід
Там, де родиться життя,
Стежіть, чи воно як слід,
В гору розростається.

Попри місце йдіть страшне,
Вінок почестей плетіть,
І могуче, голосне
Слово: „Станься!“ говоріть.
Так, се „станься!“ каже й Біг,
І з висот благословить,
Він не дасть того на сміх,
Хто до звершення стремить.

*) В перекладі А. Лотоцького.

І молітеся в сей час
Лиш до себе, а тоді
Визовете духа з вас,
Що почує вас в мольбі.
Жить; се бути самітним,
У бростинку-ж не пройде
Ні росинка скорше, чим
Власний жар її прорве.

Богу радість, як в страсі
Перед ним не дрожите,
Не припавши до землі,
Лиш велично стоїте,
Як що гордо мов дуб-цар
Ви не гнетесь з цвіту вже,
Аж благословенств тягар
До землі вас хилить, гне.

Геть вино! Хто не пала,
Сей не стоїть ще його,
Хтож народився з огня,
Ним очищений давно.
Роскіш вам одна личить:
Лиш крізь ніч і бюрю хід,
Темлу грудь, щоб замінить
У зоряний небозвід.

*

*

*

Чи мушу ще з окрема говорити про державно-громадське виховання? Тем за багато й за широкі. Крім того, що мавби я ще сказати, майже впливає самозрозуміло з усього сказаного. Природно, воно потрібне, необхідно потрібне. Минається одначе з цілю, як його подаємо з гори й зовні, немов в замкненій пушці, по приписам що тиждень одну столову ложку. Треба подбати про створення нагоди задля свободних, самостійних студій, задля безумовно незалежної взаємної виміни думок й заохоти. Тимчасом це дотичить тільки теоретичного боку справи; головна річ це практична підготовна школа. Це зовсім слушно зрозуміла робітнича партія у своїй боєвій готовості за політичні права. І там вправді також занадто впливається з гори дуже доктрінерським і централістичним способом; алеж бо там бє також могутнє життя в менших і найменших організаціях, яке сягає своїм впливом аж до поодинокого чоловіка. Треба зовсім отверто признати, що там ведеться державно-громадянське виховання; з яким наміром, про те нам тут не видавати осуду; можна його навіть зовсім відкинути; ми не питаємо: як?; але там осягається дуже багато, там використовується кожду нагоду, ставиться кожду нагоду на своїм місці і її таким чином розвивається? І саме те, що дух, в яким се відбувається, не є вповні однодушний, якби дехто радо собі того бажав, саме те з виховуючого становища приносить користь, а не шкоду; змагання сил удержує партію при життю і хоронить її перед охлялостью.

Всеж таки се виховання партійне. Тим не говорю проти належання до якого сторонництва; бо сказане має свою важність і для цілости: тут мусять змагатися великі сили проти себе, як що хочемо устерегтися перед охлялостью й забагненням. Такі противенства не сміють одначе полишатися

вічними, бо коли їх не подолаємо, вони розсадять цілу націю, а навіть людство. Примирря може лежати в найдальшій далині, але його мусимо признати завсіди за можливе, його мусять домагатися обі сторони. Домагатися і признати за можливе — як це погодити, на якій підставі? На підставі правди; пізнати її безсторонно, на те мусить бути добра воля і по одній і по другій стороні. Тому в інтересі сеї правди мусить бути біля і перед всяким партійним вихованням, суспільна й політична самоосвіта, суспільне й політичне самовиховання, одинока ціль якого змагати до предметовости, до суворої, одинокої, свобідної від всякої тенденції наукової правди.

Се правда, що ми ніколи не є чисто предметові і такими не можемо бути; але можемо й мусимо до сього змагати, коли се правда, що розум і наука є „суверенно найвища сила людини“. Наша народня академія є доказом, що можна таки з доброю волею спільно досліджувати правду, можна зійтися разом на плятформі найвищої спільної народньої справи і можна шукати порозуміння. Великий і помітний зворот в життю наших університетів починається з хвилею, як вони свідомо й виразно зреклися подавати якусь готову догму, як поставили своїм найвищим і найсвятішим обовязком безумовну свободу досліду. Сей закон важний для соціології і історії, для науки релігії, для філософії і всякої науки. Правда, що наука соціології і історія не осягли ще досі таких певних наукових підстав, як прим. математика й природничі науки; але наукою є вони в тім розумінню, що поважно стараються досліджувати правду без упередження, не питаючи, чи се кому миле, чи ні. Видно, що воно можливо; а коли так, тоді й політичне образування молоді мусить також змагати до такої самої предметовости.

Віденські, мюнхенські і берлінські університетські курси думають, що вони тільки тоді могтимуть підійти до робітничого світа, як засадничо виключать із пляну своєї праці політичні, суспільні й релігійні питання. Я уважаю се дуже великою помилкою. Робітники подякують дуже красенько за таку скастровану науку, за науку, яка не тільки не важиться дати їм відповіді, але яка взагалі не має відваги питати, яка не позваляє звертати до себе питань, що цікавлять людину а головно робітника ще глибше, ніж природні науки, техніка і як там вони ще зовуться. Се булоби признання, що в дійсности нема науки про сі предмети, і що учені з катедри, які видають себе за обовязкових заступників науки сих предметів в сути річи самі признають: Ми є так само партія і в дійсности заступаємо на катедрах партійні інтереси; а чи не є се той сам закид, який підносимо супроти марксистів. Тут може бути одно: або—або. Або існує про сі предмети наука, і те, що університети плекають є наукою, себто змагає до повної, чистої предметовости; а тоді покажіть, що знаєте, покажіть нам сю науку, давайте нам відповідь, усуньте, як можете, наші дуже тяжкі сумніви! Або ви плекаєте в дійсности партійну науку, себто робите те саме, що закидаєте з повним правом політичному партійному вихованню. Правда, раз хто віддається науці, мусить зрозуміти, що так само треба піддати отвертій критиці свої власні погляди, а навіть самому до них віднести критично, як має він право й обовязок без упередження перевіряти противні погляди. Наука — це досліджування, критика, а не переказування догми. Щоби під тим оглядом дійти дуже швидко до порозуміння, я ще раз кажу, нема великої надії. Засадничо одначе мусимо прийняти, що порозуміння можливе й обі сторони мають до його змагати зі щирою волею. Се змагання сотворить вже спільний ґрунт; воно збудить мимо всіх перепон знову бодай маленьке почування спільноти, покладе край безрозумному розсіянню сил, призначенням яких тільки спільна праця.

Так багато питань я порушив, а ще не впали поміж нами слова: доповняюча школа. Кажу отверто, я її за мало знаю, щоби видати певний осуд. Моє вражіння (я можу про справу говорити більше літературним ладом) від початку, що се на всякий спосіб правдива поміч в необхідних випадках, поміч, яка була й є потрібна. Се моє вражіння стверджено багатьма доказами. Мені видавалося завсіди samozрозумілим, що науку в доповняючій школі треба збогатити й поглибити внутрішнім змістом, для сеї науки визначити такий час, щоби вона могла відбуватися з пожитком, себто замість вечірних ранні години, як се тільки можливо. Я не можу зрозуміти, чом така ясна річ осягається тільки серед тяжкої боротьби; чиж не видно, що тут відіграють важну роль і матеріальні інтереси. Так само samozрозуміла річ, що ся установа мусить бути обовязкова, коли має поширяти свій вплив на верстви, які сеї науки найбільше потребують. В тім напрямі зазначився вже виразний поступ, дещо має доволі добрі вигляди на успіх. Правда, що радість від обовязкової доповняючої науки дуже зменшиться, коли продовжатимемо в ній ті самі помилки, на які хоруге народня школа, або коли внесемо також в доповняючу школу віроісповідні спори. Перед такою розвязкою справи треба дуже остерігати. Але се докторкає знову таких питань, про які ліше не зачинати говорити, бо не дійдемо до кінця.

Від давна вже обставав я за одним домаганням, яке на мою превелику радість находить від недавнього часу шо раз більше заступників: замість доповняючої школи збудувати одну повну школу для всіх аж до 18. року життя. Але й під тим оглядом піднімають свою голову зазначені вище сумніви, і то в ще сильнішій мірі. Така школа не сміє рішучо бути тільки продовженням тої народньої школи, яку маємо, вона мусить мати власний, багато свобідніший характер. Основа і кістяк школи загально освітні предмети, біля них цілий ряд професійних курсів. Абсолютно свобідний вибір курсів недозволений, він обмежений оглядом на вибрану професію, так що для кожної професії матимемо стисло означені курси. У виїмкових випадках можнаби дозволити розвиненому ученикови користування ще й з інших курсів. Я не називавби: доповняюча школа або професійна школа; як на мене, я зєдинивби обі ці школи в однім великім, всесторонно уладженім заведеннїю. Як велику й важну передумову ставлю далекойдуче відтягнення 14—18 літних від заробкової праці. Повне безробіття булоби може непожадане. В робітні, приладженій до навчання, справніші ученики моглиби побирати також скромну винагороду, як тільки осягнуть певний ступень, а їх праця представлялаби деяку вартість. Мені невідомо, чи та гадка переводиться де в практиці; та мені здається, що вона принеслаб очевидну користь, а саме становилаби сильну заохоту для учеників. Окрім того відповідає вона простій справедливості, не згадуючи вже про педагогічний огляд; рівночасно улегшувалаби вона в деякій мірі дітям непосідаючих кляс можливість пересунути на пізніший час свобідне заробкування.

Але що я у тому всьому не знавець, хочу тільки таким чином поставити питання. Полишаласяб іще одна важна справа, а саме, як ого морального впливу можна сподіватися від доповняючої школи або від наміченої повної школи до 18. року життя.

Передусім можна доволі добре запобігти непляновому бурлакуванню, яке легко зводить на манівці; правда, що не на протяг усього часу, бо й неможливо учеників заняти цілий час. Взагалі не булоби добре, колиби громадянство відчувало існування школи як продовження терпимого примусу, наслідком якого діточа школа в сути річи сама утруднює свою працю і ворожо настроює до себе дуже велику частину громадянства. А знову

поворот до нічим невязаної свободи в часі сих літ дозрівання бувби ще небезпечніший, у вільних від заняття хвилях. Тут рахуємо на військову службу. Що вона не дає жадної охорони під сексуальним оглядом, се аж надто відоме. Дуже поважні мужі й знавці своєї професії означили військові літа як школу п'янства й розпусти. Недостає власне розумного переходу від примусу шкільного життя до повної (моральної) свободи пізнішого життя. Так само нема переходу між вищою школою й університетом. В Англії маємо бодай можливість послідовного переходу в т. зв. Колледжі, що відповідає нашим найвищим клясам середніх шкіл і першим університетським семестрам; до такої установи мусимо ми також змагати.

Ви хиба зрозуміли, що я бажаю передусім свободи для власних, самовідповідальних союзів молоді задля тілесних вправ й ігор, товариської забави і плекання мистецтва, задля свобідної розмови на тему етичних, суспільних, політичних і релігійних питань, задля свобідної, взаємної заохоти до всяких побічних наукових студій, на які сталоб ще часу й сили. Цілий апарат формування для сього віку мусить спочивати на добровільній основі в широкому обсягу, на всякий випадок далеко ширшим, як в наших теперішніх школах. Він мусить подавати нагоду до найбагатшої заохоти, мусить, о скільки заходитиме потреба, признати певне місце проведови й контролі; мусить одначе все те, що тільки може підпадати під свобідний вибір, полишити свобідному виборю. Нагоди для свобідного вибору буде чимало, іменно в предметах загального формування, в яких взагалі не важний вибір або заокруглення матеріялу, але важне інтензивне поглиблення і самостійне опрацювання. Особливо в літературі й мистецтві мусить найти смак кожного осібника своє повне задовольнення, в письменних виробках належить змагати до найбільшої свободи у виборі теми й способі опрацювання і т. д.; одність звязку всюди, замість одноманітного матеріялу й обробітки.

Це вимагає перше всього учителів, які вповні свобідно панувалиб над своїм предметом і сиділиб справно не в однім сідлі. З сього зродяться свобідні відносини між учителями й учнями, які признаймо це зовсім щиро, сьогодня подибуємо тільки виїмково. Учитель повинен брати участь у всіх свобідних заняттях у вільних хвилях учнів, але не як учитель, або представник влади, а як рівний. Коли він має повагу, угрунтовану моральними цінностями своєї особистости й знання предмету, то вона не опустить його і в часі забав та інших занять; не має він поваги, так не відповідає зовсім свому становищу. Взагалі в початках кожного свобіднішого навчання найбільшою трудностю буде найти досить таких учителів, які не тільки самі мають добру волю бути свобідними й свобідно виховувати, але які є дійсно свобідні й тому можуть виховувати свобідно й до свободи. Як нині справа стоїть, учителів не виховано свобідно й не можна було їх так виховати; не допускала до сього система, і коли хто з учителів почувается свобідним й уміє свобідно виховувати (на щастя маємо й сьогодня доволі таких учителів), завдячує се тільки самому собі, а не системі. Не сумніваюся одначе, що ми дістанемо взагалі свобідних учителів з хвилиєю, як ціле наше шкільництво, а з ним формування учительства набере свобіднішого характеру.

Тимчасом не смію давати себе відривати від сеї великої теми і потягати знову до нової, хоч без сумніву одна з другою повязані річево. В дійсности розділу тут нема, тай не сміє бути. Одно лихо їде на другім; але на щастя одно благо потягає за собою й друге. Один крок наперед спроваджує примусово другі, домагається їх і їх підготовляє. Всюди пробудився спільний запал до реформ, бачимо його також у правительств, хоч

заступлений в ріжній мірі. Особливо мусимо змобілізувати в тім напрямі і до цієї цілі наші громадянські круги. І тут вяжеться одно з одним. На всякий випадок в широких кругах громадянства незвичайно оживилася потреба ліпшого суспільного виховання. Але треба ще дуже багато праці, щоби підірвати оспалості й безголовю ґрунт під ногами. Вони кінець кінців найгірші вороги людського роду, хоч самі дуже мало почуваються до вини. Щоб їх вивести із байдужности треба від часу до часу гострішого слова. І коли я часом тут ужив такого слова, то сталося не з увагою на Вас, які маєте й виказуєте можливо найліпшу волю, але з уваги на тамтого укритого, а дуже небезпечного ворога, відомого нам усім з дуже лихої сторони — що зветься — добродій безголова.

Праця над освітою дорослих під інтелектуальним і технічним оглядом.

Змагання Вашого союзу посвячені освітній праці; але з усіх питань суспільного виховання найбільше дотичить Вас питання свободної освітньої праці над дорослими. Тому подбаю про те, щоби докладніше розробити також се питання; йому присвячу два виклади: сей і наступний. Тему переведу природним поділом, а саме: перший виклад становитиме освітню працю над дорослими під інтелектуальним і технічним оглядом, дальший виклад під етичним, естетичним і релігійним оглядом.

Пестальоцці ставить до сеї праці ті самі домагання, які ставив до виховуючої праці над доростаючими; знаємо одначе, що до сеї справи у нинішнім її розумінню в тім часі ніхто не підходив; самозрозуміле отже, що у Пестальоцці ледви чи найдемо помітніше відмежування того, що відноситься до освітньої і виховуючої праці над доростаючими і дорослими. А проте роздумував він постійно й над дорослими, коли мав на думці міри задля суспільного виховання; у великій кількості відповідного матеріялу найдемо чимало такого, що належатиме до обсягу нашого розважання. Бо засади суспільного виховання у Пестальоцці такі всеобіймаючі, що їх можна приложити до виховання як молоді, так і старших.

Особливе значіння сього питання для кругів промислових, передусім велико промислових робітників виступає у Пестальоцці доволі слабо. І це річ зрозуміла. Розвиток великого промислу находився тоді що йно в пелюшках; в Швайцарії поширився тільки на невеличких просторах. А те, що Пестальоцці має на увазі, говорячи про життя робітників, дотичить тісних відносин сільського домашнього промислу. В пізнішій діяльності навіть не усуває він на дальший плян. Засадничо одначе важні для нас дві тези. Перше, самоучасть дорослих, головне дорослих робітників, які хочуть ширшої і ліпшої освіти; їх завданням сотворити вільні спілки для взаємної допомоги. Друге, до безкористовної помочі стають більше освічені і рівночасно під маєтковим оглядом ліпше поставлені люде.

Нашу надію, що до сього дійде, не можна зовсім назвати утопійною. Бо на щастя духове майно дуже різниться від матеріяльного. Останне криє в собі охоту повного відокремлення, журу-все посідати для себе і волю вирвати у інших і приділити собі. Духове майно вільне від сеї небезпеки; навпаки всюди слідна потреба уділяти другим, потреба зробити знання спільною власністю. Хто на правду освічений, не може стерпіти, щоби мати тільки для себе своє духове майно; такий чоловік, чи він письменник, поет, мистець, чи бесідник або політик, стане вчителем, не хочачи й не дбаючи

про те. Отся риса, уділяти з нашого духового майна другим, помітна найбільше в нас Німців; так було й за часів Пестальоцці; всі наші великі поети відзначаються сею рисою; ще більше виховуючо впливають вони безпосередно своїми писаннями і все те без виразної тенденції, навіть не думаючи про те. Так само й наші найславніші державні мужі, як Фрайгер фон Штайн, Вільгельм Гумбольд і и. зайнялися з особливим замилюванням питаннями національного виховання. Німеччина під сим оглядом дуже значно випередила в тім часі всі інші краї, які не в силі ще й досі нас наздігнати, а коли всюди піде так праця, як у Вашому союзі, не так швидко й доженуть нас. Одначе отсей педагогічний нахил перевищає у Пестальоцці все інше. Тому в його романі стають властиво всі вихователями, хоч вони сього не помічають. Парох переучується зовсім; на нашу радість зустрічаємо сьогодні щось подібне у декого зі священників. У нього проповідь відступає на задній плян, бо вона як виховуюча форма не вистарчає, за слабо впливає на життя поодинокого чоловіка. Пестальоцці хоче цілою силою впоїти в нас переконання, що слова ані не помагають, ані не потішають. Правдиве боже слово — це чоловіколюбне діло. Згодом доходить парох до того, що його повинністю зайнятися положенням кожного поодинокого чоловіка. З пережитого кожної днини черпає науку, якої потребує власне кожний в селі. Тільки така наука може мати безпосередній, сильний вплив, може дійсно зворушити людину аж до глибини. Такий примір. Замість проповіді на тему: ми всі маємо одного отця на небесах, — він провадить своїх парохіян до смертного ложа вдовиці до осиротілих дітей, і учить людей, що вони самі можуть виявити на сиротах вітцівську любов й журу, коли усвідомлять дітям, що вони не опущені, що мають батька на небі, себто, що їх на правду огортає дбайлива батьківська любов, хоч навіть рідний батько їх умер. Так стає наука правдою і дійсністю, а істотою і змістом віри стає пережите. Воно збуджує природним способом віру і для неї позискує. Так само власник села Арнер стає учителем в господарських і громадських справах зовсім не хотючи. Природна річ, що йно навчання є так само безпосередне й практичне, бо впливає тільки з очевидних потреб самого життя. Він дає живий примір на собі, і перш усього спонукує самих односельчан до безпосередньої роботи, яка згодом видобуває їх з багна, в яке вони впали. Вислужений ранений поручник бере на себе зовсім запушену школу, йдучи за поривом непереможнього учительського звання, переіначує її до непізнання, не обмежується тільки на навчання дітей і вдержанню карности серед них, але приєднує собі (сього досвідчить на собі кожний, хто щиро пробує) через дітей серця батьків і стає немов їх учителем, а властиво приятелем і дорадником. Він не накидається їм зі своєю порадою, навпаки сам просить у них поради, бо ще не визнається добре на технічній стороні праці, яку впроваджує у свою школу. Се дає йому нагоду вглянути глибоко у всі їх життєві відносини і в їх особливіше положення. Завдяки своєму розумови, вишколеному багатим на досвід життям, він в силі вказувати й відкривати битий шлях в загальних і особливих справах своїх односельчан. Так отже велить Пестальоцці кінець кінців головно більше освіченим людям в громаді (між ними й жінкам), які мають завдяки суспільному становищу більше часу, єднатися задля спільної ради й спільного діла, аби піднести село під інтелектуальним і господарським, а zarazом і моральним оглядом. Власник села, парох і вчитель входять в порозуміння з сим союзом; одним словом, хто тільки осягнув трохи вищий ступінь освіти завдяки суспільному становищу або особливому ходови життєвої долі йде, немовби се було зрозуміле само собою, між убогий, працею ярибитий народ, щоби йому допомогти добутися з занедбання й опущення, завсіди одначе накликаючи до помочі його самодіяльність і піддер-

жуючи її. Розуміється, що в тім образі видно непогамовану схильність Пестальюцці ділитися своїм духовим майном. Він рішучо бувби так поступав, колиб доля судила йому бути власником села, парохом, посідачем базовняної робітні, або вислуженим поручником з багатим життєвим досвідом і т. д.; також не полишивби він в спокою нікогь, когь тільки ні зустрінув, поки той не приложивби враз з ним руки до діла, поки не найшлиби, не випробувалиби, трівко не забезпечилиби засобів і шляхів, щоби допомогти народови аж до останнього мужчини, останньої жінки й дитини розвинути ся фізично, інтелектуально, господарсько й морально; розуміється при помочи власних сил народу.

Отже з одного боку: мобілізація всіх сил між освіченими, головно таких, що мають можливість до сього завдяки своєму становищу й званню; і плянове зєднання цих сил, щоби допомогти всім тим, яких доля скривдила і не дала їм інтелектуальної, господарської і моральної освіти, а не жаліла тяженького положення. З другого боку: повне й сильне використання питомих сил в самім народі, його ліпшої духової частини і навязання до існуючих вже організацій і спільних установ всякого рода, або таких, які щь йно мають повстати; бо „найкраще, що можна зробити для людини, це навчити її, як самій все робити“. З сим вяжеться ще й третій бік справи, а саме: всяке змагання піднести народ вище мусить починатися з дьолу і щь до змісту, від його праці й господарського життя, а потім підніматися в непереривнім ланцюгу до щь раз багатшого й більше духового змісту. В противнім випадку буде недоставати правдивої корінної сили, буде недоставати здорового природного ґрунту під освіту й така освіта не матиме сильного впливу на само життя. Цей ясний погляд міститься в словах Пестальюцці „життя образує“, ця засада тягнеться ниткою від початку до кінця; це й основна тема його останнього більшого твору „Лебединого співу“. Він противний тому, щоби полишати сліпому життєвому випадкови надавати по своїй вподобі людині постать і вид, як кусникови тіста. Ні! над освітою людини треба працювати з цілою напругою, треба мати на оці найвищу ціль, не треба уважати ані один осягнений стан освіти за викінчений і достаточний, тут мусить бути безнастанне й безмежне змагання все вперед і в гору. Вся отся праця одначе мусить впливати з дійсного життєвого становища того чоловіка, якого хочемо повести на вищий життєвий ступінь. Отсю працю треба докладно приложити до дійсних відносин і умов праці й звання людини. З кожної осягненої вже точки можна провадити освіту все вище, як тільки вистане сили й часу. Зрештою не це важне, яку висоту освіти осягнемо. Тут, як ніде інде мають свою вагу слова „шлях усе, ціль ніщь“; а навіть не сміє бути ціли в розумінню закінчення, завершення. Це булоби недобре, бо бути завершеним значилоби бути мертвим; дух живе тільки в поступі наперед; це правдива розкіш, правдива висота життя; вона одинока скаже нам забути нашу щоденну журу й турботи, коли ми відчуємо в собі отсе змагання як живе.

Розгляньмо тепер в дусі Пестальюцці питання, звязані з освітньою працею над дорослими, завсіди одначе з особливим поглядом на робітничу клясу, яка найбільше потребує сеї праці. Але не вяжімся подробицями, які мали свою вагу в часах Пестальюцці. Сам Пестальюцці на мою думку, висміявби нас, якби ми оперлися на нім в дрібницях, себто, якби ми спустили з уваги, щь нинішне положення народу істотно инше, як було за його часів. В такім разі ми станулиби в суперечности до його найважнішої засади, а саме, щь дане положення становить підвалину всякої освітньої праці над народом. В данім часі треба навязувати до дійсних відносин. Слушний шлях пізнаємо тільки з безпосереднього, актуального досвіду.

Жадні спроби не сміють відбуватися з поминенням домагань теперішности, хочби як приманливими були передання давнішого, що відповідають зовсім іншим відносинам.

Оплатиться кинути короткий погляд на дотеперішну історію змагання подати робочим клясам вищу, в першій мірі інтелектуальну й технічну культуру. Вже між сучасниками Пестальоцці находимо одного, який з дивною ясністю пізнав потребу плянових організацій для дальшого образування дорослих і поробив в тім напрямі варті уваги предккладання. Був це Кондорсé (Condorcet), один з провідників французької революції. Він ставить як точно означене завдання лагодити повільно пляновим піднесенням освітнього стану робочих кляс нерівність, початок якої в різниці посідання і яка грозить розділом нації на два ворожі табори. Се завдання має зближати і лучити кляси, які хоче розділити господарська боротьба. Коли не возьмемося за те завдання, то матимемо досить учених, філософів, розумних державних мужів, але народна маса зостанеться неосвіченою і не буде в стані зужиткувати державно громадських прав, які здобула наслідком революції, ані для свого, ані для загального добра. Завсіди матимемо два народи, різні освітою, моралю, характером і політичним переконанням — себто образ стану, від якого в дійсности ми далеко не відійшли. Хто отже наслідком свого суспільного положення і під тягарем праці нищого рода не може придбати собі кращої освіти, той повинен діставати науку безплатно що найменше в неділю, щоби не тільки набував елементарне знання, якого йому бракує, але також розширяв його загальнозрозумілими відомостями з царини природних наук і техніки, гігієни, моралі, державного й правного устрою, і також з науки виховання. Особливо вартє уваги те, що Кондорсé думає в першій мірі про клясу промислових робітників. Ручна робота власне потребує необхідно противаги в повній змісту духовій праці. На його думку, духова праця має для ручного робітника так само значіння відпочинку, як тілесна напруга для працюючого умово. А навіть промисловий робітник викаже для духової праці більшу цікавість як ситий духово син посідаючих кляс; більша простота способу життя спомагає сама собою природну созвучність тілесного, психічного й духового життя; і це також мотив Пестальоцці. Вищий розвиток промислу приневолює до що раз далі посуненого поділу праці так, що для поодинокого робітника полишається кінець-кінців звичайне механічне виконання чинностей, які не мають в собі ніякої духової заохоти. Так отже удосконалення техніки спричинює отупіння значної частини суспільства; воно породить клясу людей, нездатних піднятися понад найбуденніщі інтереси; воно спровадить за собою нерівність, що мусить стати посівом постійних і небезпечних неспокоїв, коли не сотворимо сильної противаги в освіті, яка подасть значнішу поміч проти неминучого впливу одноманітності щоденної праці і викажеться рівночасно змаганням лагодити великі різниці, що впливають із посідання. Перше всього, широкі круги громадянства наділено політичними правами; одначе свобідна людина, яка має сама себе провадити, потребує глибокої і свобідної освіти, іншої як невільник, який віддає себе прововодови других. Не найдемо шляху просвітити маси, даремне отсе позірне освободження; рівність буде тільки облудним фантомом, а в дійсности пануватиме дуже реальна нерівність; сила лежатиме завсіди в руках більше освідомлених людей, неосвідомлена маса стане предметом злочинної агітації.

Це той самий дух часу, в якого починаючи з 60-тих років минулого століття зродився під впливом Карлейля, Моріса, Кінглей, далі Рескіна й Тойнбі, а також І. Стюарта Міля, Гарісона і и. англійський рух за „поширенням університету“. Було очевидно, що Англія задумує перемі-

нитися в демократичну державу; демократія одначе немислима без далеко поширеної, глибоко уґрунтованої, як можливо також аж до ступня науковости поглибленої освіти; демократія створює з другого боку найздоровіші передумови задля можливости освіти. Як ціль видніє тут збудування моста понад глибоким проваллям між вищими й нижчими клясами; не зниження до народу, щоби йому кинути кілька округин із заставленого стола як тим псам, але сотворення спільного ґрунту, при чім одна кляса малаби одержати й навчитися стільки само, що й друга. На справу не гляділи вони як на предмет хвилевої забаганки, але як на річ найнеобхіднішої потреби а тим самим і обовязку. Всі, до кого належить духовий провід нації, мусять відчути се зобовязання і взяти його на себе. Передусім університети, як покликані провідники у всіх питаннях національної освіти, мусять йти на чолі, засвідчаючи це рішучим ділом. Зрештою ніхто не думав при тім тільки про університетські курси. Англія тут взором, як систематично погодити з собою підняття способу життя і користування із благородніших життєвих утіх для робочих кляс. Більше про це скажу в слідуєчій викладі, в якій поведу розмову як про гігієнічний і господарський, так і моральний і мистецький бік освітньої праці. Праця почалася одначе університетськими курсами й осягла в короткому часі великий успіх. Чільні мужі в народі, міністри, послы, голосні учені, люде на важних становищах аж до найзнаменитших не погордили сею працею і увійшли в зносини як рівні з рівними з робітниками — правда, що звичайно були це робітники ліпше ситуовані, які „перейшли школу“ — це досі щось нечуване. Робітничі організації втягнуто засадничо до участі. Давніший напрям хотів вправді мати діло тільки з консервативними продуктивними й споживними спілками, нерадо одначе дивився на професійні організації (Trade-Unions), як на наслідників запалених бунтівників. Та вже в короткому часі зірвано основно з сим поглядом. Першому Тойнбі удалося навязати зносини з професійними організаціями з добрим успіхом. Сьогодні ніхто не бачить в тім нічого дивовижнього, всі партії, навіть правительство погодилися з тим і це піддержують. Зміна у сім настрою не зайшла навіть тоді, як найубожчі пролетарські верстви увійшли до професійних організацій і впровадили до них напрям, що наближається чим раз виразніше до нашої соціал-демократії. З тамтої сторони каналу невідомо нічого ні про якенебудь недовіря робітників, як се можна помічати доволі часто у нас, ні також про перепони, які ставилиби політичні партії таким освітнім змаганням. І коли в дійсности робітництво найнищих верств, як і у нас, не користає з сеї нагоди для своєї освіти у бажаній мірі, то причина не в політичних, але в чисто господарських відносинах. Вони всі ще за убогі, надто приковані до своєї роботи і наслідком того стоять ще на дуже низькій ступні освіти, який, можна сказати, не дає їм можности йти в тім напрямі спільно з іншими робітниками; хочби навіть бажали сього — вони не можуть хотіти, а навіть не сміють хотіти. Бо насамперед мусить чоловік увільнитися від безпосередно пекучої життєвої жури, заки він в силі думати про це, щоби почати щось поважне задля власної вищої освіти.

Не буду зупинятися довше над історією сих змагань в Англії, в англійських кольоніях (особливо в південній Австралії і Канаді) як також в Зєдинених Державах; я навіть не обзнайомлений докладно з теперішнім станом справи. Се врешті для нас не важне, відколи сей рух перенесено на німецький ґрунт і ми не потребуємо оглядатися на заграницю тим більше, що там відносини зовсім інші під багатьма оглядами як у нас. Тільки для доповнення образу наведу ще тут уступ з одной доброї книжки, котру написав Американин Джемс Руссель (James Russel). З неї побачимо, який дух віє з роботи над народньою освітою в Америці. (В німецькім пере-

кладі: Липськ, Voigtländer, 1895.) „Перемога демократії“, пише він там, „не підлягає ніякому сумнівови, бодай у народів англо-саської раси. Втім одначе міститься небезпека для вищої освіти, як що народні маси полишаться на нинішнім низьким ступні. Вища освіта мусить примінитися до зміненого положення річей. Вона не сміє придержуватися на будуче облудної погорди супроти життя народніх мас, не сміє довше жити в обмані, що її праця вища від буденніх інтересів населення, що всі ті, котрі хочуть до неї наблизитися, мусять скинути чоботи на знак, що місце, на яким вона стоїть, святе; в противному разі подбає дух часу, що вона пробудиться з свого обману, але пробудження буде прикре. Навіть університет не має іншої вищої ціли, як нести звичайним смертним людям любов до правди, котра їх освободить. Вища просвіта прогайнує свою будучність, коли її представники не наберуть такого переконання, що моральне зобов'язання тих, котрим багато дано, було й є однакове. Демократія прийме тільки тоді вищу освіту, коли та в розумінню своїх дотеперішних заслуг оцінить вповні свою сучасну вартість і викличе в будучности довіря для своїх чесних намірів“.

Чиж у нас стоїть справа инакше? Правда, розвиток самої демократії далеко позаду в порівнанню з краями англо-саської раси, Швайцарією і багатьома іншими краями. Численні у нас прояви якоїсь зав'язтости проти правдивого демократичного устрою. Не беруся одначе осуджувати ні причин такого стану, ні можливости успіху. Всеж таки маємо широкі демократичні установи; маємо, а се дуже важне, бодай в засаді загальне право голосування, хоч з дуже великими дійсними обмеженнями; наслідком сього права кождий громадянин має можливість виконувати деякий вплив на законодавство. Ми маємо загальну військову службу, установу, демократичний характер якої годі заперечити. Ми маємо передусім національне шкільництво, котре уладжене свого часу, що до свого напряду на демократичній основі, при переведенню відхилося в дечім від сеї лінії і затрачувало згодом свій чистий демократичний характер. Все таки годі заперечити існування демократичної основи в нинішнім суспільнім устрою. Про переміну сеї основи на иншу ніхто на щастє не думає. Окрім того загальна народня школа створює в дійсности ґрунт, з якого мусить зродитися природне змагання, відкрити в засаді кождому умово розвиненому доступ до вищих ступнів освіти. Покищо щоденний досвід учить нас, що побрана в народній школі освіта щезає до кількох літ, коли який осібник далі не працює над собою. Се відноситься навіть до елементарних відомостей в читанню, писанню і рахунках; а вже безусловно до морального, релігійного й національного впливу школи, про котрий так багато говорять, про котрий вічно спорять, а котрого в дійсности зовсім нема. Про се можна переконатися з численних творів і письм знавців народа, ще ліпше можна переконатися із споминів робітників і людей з найнищих суспільних верств, котрі появилися друком останніми роками. Як стоїть справа під тим оглядом на селі, пізнаємо з повчаючої брошури одного сільського пароха в Турингії, про вірування і моральні погляди селян. Там найдемо чимало такого, що пояснить нам, які думки снуються в головах робітників і селян, навіть з інтелігентніших кругів. Догана не доторкає одначе народньої школи; се не її вина, коли на основі, котру вона положить, не будуємо далі, і коли духові органи розвинені з тяжким трудом під її опікою через недостачу уживання знову зникають і завмирають швидше, ніж можемо собі представити. справа стоялаби певно зовсім инакше, якби вже в народній школі укладано инакше підвалини. Та про се ми вже досить наговорили; народна школа занедбала найістотніші засади, які поставив до неї Пестальоцці. Занедбала їх в такий спосіб, що тяжко се нам

порозуміти. Ось вони — сі засади: основа всього безумовно плекати самодіяльність дитини, усе виводити з дійсно даного положення дитини, образувати рівночасно голову, серце й руку дитини. А навіть якби підвалини, котрі закладає народня школа, були можливо найліпші й найсолідніші, то власне тоді не тільки не булоби злишне дальше продовження освітньої праці, протягом цілого життя, але щойно необхідне. Сповнення одного бажання зроджує ще сильніше пожадання. Сеж і є прокляття кожного земного пожадання; під духовим одначе оглядом се прокляття змінюється в благословенство. Хто більше освічений, той прагне ще більшої освіти; тут нема такого стану, аби можна було сказати, що я вже готов, бо тут тільки поступ означає життя. Сеї потреби не задовольнить ні доповняюча школа, ні поширення повної школи аж до 18 року життя. Навпаки, чим гарніший буде вплив школи, тим сильніше зродиться жадання дальшої освіти; пояснити сього хиба не треба. Доповняюча школа протягається тільки на кілька літ, але вона не обіймає всіх верств, що найвище обіймає ремісничих і торговельних хлопців, о скільки вони не ходять до професійної школи, не обіймає зовсім фабричних і сільських робітників, отже тих кругів, котрі найбільше потребують помочі. Се є дійсна правда, якій не можна надивуватися, коли її помітяться: переважно нема там помочі, де вона найнеобхідніша. Фрайгер фон Думрайхер, незвичайно заслужений на полі австрійського доповняючого шкільництва, говорить таке: „Всяка освіта утікає з народнього ґрунту і держиться вищих верств, подібно як тепле повітря улітає в гору; чільні одиниці на полі науки й мистецтва видять під собою тільки товпу механічно працюючих наймитів. Такий проти-природний розділ голови і рук, таке виключення робітництва від духового змісту їх власної праці веде нас побоюватися за будучність промислу, за моральну вартість нашого народу, за цілу нашу культуру“.

Ви бачите добре, що всі неупереджені і знаючі справу судді бачать положення і небезпеку, а також загальний напрям, як сьому зарадити. Тут важне змагання новітнього розвитку, важні причини, котрі, як здається, йдуть нерозлучно рука в руку з розвитком промислу. Се відчуває не тільки працюючий люд; пусте балакання тих, котрі думають, що се тільки затії політичних агітаторів, які хочуть підбурити політичні пристрасти своїм пересадним представлюванням лиха. Всі мужі, на котрих я покликався, як на свідків, належать до вищих кляс суспільства; Думрайхер був радником при австрійським міністерстві і шефом промислового шкільництва, котре завдячує йому свій значний поступ. І в тім тільки міститься надія на дальший поступ, що по дотеперішному досвідови всі, що стежать без упередження за справою, з якоїб кляси вони не походили, чи з наукового світа, чи з державної адміністрації, чи з промислового світа (пригадую тут Аббє в Єні) згідні в одному, а саме, що положення тяжке, згідні також що до загального напрямку своїх проектів задля усунення недостач.

Німецькі університети і також інші вищі школи довгий час не бралися за ширення освіти між широкими кругами громадянства; та й сьогодні запал до цієї справи не конче великий. Найсамперід розпочав працю віденський університет з правдиво австрійським темпераментом й огнем і осягнув значний успіх; піддержувало його у тім правительством способом, що заслугує на вдячність. За Віднем пішли Мюнхен і Берлін, і в більшості німецьких вищих шкіл (університетів і технік) знаходиться тепер організація, яка доволі тяжко працює і обмежена на мале число учасників. Всеж таки віддає вона свої сили на послуги народнім університетам. Але швидко далось дуже відчути одно лихо, на котре ми більше терпимо як інші краї; се недостача свіжого, радісного, передусім свобідного духа підприємливості. Ми малиби невичерпане число сил, які булиби придатні

до такої праці; але як тяжко їх згуртувати! Липський географ Рацель (Ratzel) сказав одного разу про се доволі гірке слово; усю вину зіпхнув він на огидну, головню північно-німецьку привичку у всьому поступати і давати собою кермувати по бюрократичному. Як зовсім инакше представляється загальна участь в опіці над народною освітою в Швейцарії ніж на Поморю! Ріжниця не полягає в числі вище освічених людей, але в способі ужиткування, яке робимо з нашої освіти. Легко може витворитися таке положення, серед якого відокремлюються гордо або холодно ті, котрі щось знають, а тимчасом решта громадянства докола них вдоволяється дуже незначним запасом духових відомостей. Рацель робить цікаве помічення, що найвищі і найнижчі верстви найслабше зачеплені освітними змаганнями. Родова й грошева аристократія Німеччини багато байдужніша до духових інтересів, як аристократія якогонебудь иншого краю західної або середної Європи; тим пояснюється розмірно рідка поява більшої жертвенности на просвітні цілі. Він зауважує далі, що освітна крива у наших студентів, яка в іспиті зрілості доходить до небувалої в цілому світі висоти як на той вік, зачинає потім що раз більше спадати і кінчиться звичайно несподівано низьким рівнем; в звязку з сею проявою стоїть розмірна відсталість наших народних бібліотек і багатьох инших споріднених установ.

Я тим сміліше можу навести тут сей осуд (з 90-их років), що можу заявити, що він бодай не зовсім відповідає відносинам в околицях над Реном і Меном. Окрім того можна зауважати, що застій під тим оглядом вже уступає і що в нинішних часах зустрічаємо на загал більше запалу й цікавості до освітних питань, як перед десятком літ. Але коли візьмемо справу загально і в порівнанню з Англією і Зєдиненими Державами, то сей осуд на жаль ще й тепер буде влучний. Чужинці, головню Англіїці й Американи, що приглядаються нашим просвітним інституціям, не можуть надивуватися, як у нас учать і працюють в школах; рівночасно одначе дивуються, як ми дозволяємо у себе задавати собі всяке завдання, з яким довірям дозволяють у нас батьки учителям й шкільній владі рішати про рід і скількість подаваної дітям освіти. Їхні помічення гостріші, як наші; вони бачать, як наші вчені абітурієнти вже як студенти вищої школи, а пізніше з покінченими студіями ослабають у своїм запалі образувати себе і проводять життя як найчистішої крові філістри. Чужинці приписують се загальній недостатці ініціативи, яку можемо зауважати під багатьома иншими оглядами, вину сього звалюють на недостатчу охоти розвивати діяльність тоді, як її нам не наказано з гори. Ми сповняємо усе те з повагою і пильністю, до чого ми зобовязані, — але нічого більше. Така пильність се в дійсности лінь.

Таким чином можна пояснити собі, що трапляються також університетські професори, котрі, коли звернемося до них з питанням народної освіти, заявляють: воно навіть ліпше, що кожний полишився при своїм, учений в своїм кабінеті або при своїм столику, бібліотекар або музейний службовик при своїх катальогах; докладність терпить на тім, коли я стараюся поділитися моєю вченостю з иншими, котрі до сього не підготовлені, як приписано, ні „управнені“. А часом доводиться навіть таке почути: університети маємо на те, аби творити слуг держави й церкви; коли вони пробують робити щось більше понад те, минаються із своєю властивою цілю; таких професорських мудрощів можна ще більше почути. Ся остання увага зовсім фальшива; університет держить професорів для таких численних фахів, які не мають нічого спільного з образуванням до державних або церковних урядів; університети, як і всі инші вищі школи, стоять отвором для слухачів, котрі достаточню підготовані, без огляду на цілю, чи приготвляти їх до державного чи церковного уряду. Але ми все ще при звичаєні

завсігди питати за роботою, наказаною з гори, замість глядіти на духову, істотну ціль освітної праці, а ся ціль, се треба мати перед очима, знаходиться в нації і в людях і тут треба її шукати, а не в урядах.

Одначе не тільки самі лінощі (маю на думці всі ті духові й моральні лінощі, рівнозначні нераз з дуже трудящою працею від ранка до вечора на якимсь обмеженім полі) стоять на перешкоді нашому намірови, але вкінці очевидно також противенства господарських, політичних і релігійних партій, котрі утруднюють досі працю і вже нераз спараліжували найліпшу волю. Така пора, в якій сі противенства, і то всі нараз, що раз більше загострюються, не корисна для змагання, котре має розвиватися на спільноті, на добрій волі забути на якийсь час про противенства, на чистій предметовості й спокійній річевості і провадити до спільноти, предметовості й річевості. Але теперішнє надмірне загострення всіх тих противенств не може довго тревати і гостріше помічення вчить нас, що господарський, політичний і релігійний розвиток нестримно змагає до того, аби ввести розклад в теперішні партії в їх власній середині і сотворити взагалі нове положення. Рудольф Айкен (R. Eucken) сказав десь про „шорсткість, майже жорстокість абстракційних противенств“ між поодинокими народніми верствами. Се дуже слушне помічення, що така найскрайніща шорсткість, яку бачимо часто при розважанню отсих противенств, існує в дійсности тільки як абстракційне поняття. Німець схильний вже з природи до абстракції; а тимчасом животні культурні сили працюють з абсолютним примусом в тім напрямі, щоби піднімати в гору й поглибити взаємні відносини між всіма органами суспільного тіла. І хочби нам видавалося, що ми не в силі перемогти сих противенств в народнім життю, всеж таки ми мусілиб поступати так, немовби се було можливо. Сама конечність сього домагається, як що кінець кінців нація не має розбитися і розлетітися на малі атоми. Тим більше належить так поступати, бо ми рішучо заволодіємо противенствами, хоч як вони загострені під теперішню хвилю, сю перемогу мусимо мати постійно на увазі бодай як ідеальну ціль — як ціль на „далеку мету“.

З тої причини я не можу (в попередньому викладі я се вже сказав, уважаю одначе важною річю повторити ще раз в звязку з нинішнім викладом) признати слушности поглядови, що освітні курси для робітництва й селянства мають взагалі поминати в своїх викладах всі такі питання, які становлять предмет спору між сучасними господарськими, політичними і релігійними партіями. Се допровадилоби нас до висліду, котрого зовсім не можемо прийняти, що такі курси мають подавати виключно інтелектуальну освіту. Сей вислід здається є впливом такого розважання: ми самі сталиби також неминучо партією, а нашій освітній праці серед народу надалиби неминучо партійний напрям, якби ми не виключили в засаді всіх спірних питань із сеї праці. Сей погляд викличе одначе з другого боку такий наслідок, що збудить непоборне недовіря до цілого заміру сих курсів, і воно зовсім ударемнить дійсний їх замір. Всі дані промовляють за сим; крім того, як мені видається, недобачуємо при тім головної річи. Для всіх учасників мусить бути свята отся найвища засада, і всі, що співділяють при просвітній праці, мусять тою засадою перенятися аж до шпіку костей, що ми беремося заступати н а у к у; себто, що ми не будемо вирішувати ніякої справи в фõрмі непорушимої догми, коли прийдеться нам говорити про господарські, політичні, релігійні або інші питання; ми не сміємо накидати другому нашого переконання, хочби воно для кожного з нас особисто було може справою віри; ми маємо всяке рішення піддати безсторонньому іспитови, ми маємо при стеженню, питанню і досліді допустити до рівних прав всіх заступників інших поглядів. На такім тільки ґрунті без-

сторонности (у цьому зв'язку хиба ніхто зле не розуміє се слово) мислимо й зовсім можливо піддавати під дискусію і спільно обговорювати „невтральним“ ладом, себто незалежно від якого будь наперед повзятого рішення справи господарства, політики й світогляду. Така знову неутральність, яка полягалаб у тім, щоби взагалі відмовлятися від обговорювання питань, що становлять центр життя, не відповідалаби гідности науки; се булоби власне запереченням незалежности й суверенности науки, котрі завсігди й всюди голосимо. Або наука є дійсно тільки слугою обмежених практичних змагань, отже й партій, або вона не сміє відмовитися від свого права ставляти перед свій трибунал ті найвищі, для всякого чоловіка остаточно найважливі питання, котрі торкаються його людської істоти в самих її тайниках. Розуміється не в тій цілі, щоби про сі питання вирішувати в диктаторських висловах, що замикалиби двері дальшому дослідю, але в такому розумінні, щоби зробити свобідним власний осуд і дати вільне місце безконечній, але методично веденій еволюції переконання, отже в розумінні необмеженого дослідю й необмежених поправок.

Наше переконання таке: поважного стеження за яким питанням не сміє закаламутити ніяка партійна догма; тоді удасться нам дійти до ясности поглядів; і хочби ми не дійшли до останнього висновку, всеж таки ми вступили на шлях відвічних законів, які лягли в основу необмеженого нічим пізнання. Се переконання характеристичне також для змагання народу до поважнішого, науковдого поглиблення власної освіти. Тільки на такій основі неупередженого змагання до правди можуть обі сторони свобідно зійтися і шукати порозуміння; тільки на основі безумовної свободи, духової незалежности може се діло процвітати; кождий крок, який відводить нас від сеї основи, може мати в наслідку повне звихнення правдивої ціли сеї суспільної виховуючої праці.

На нашу думку, ся праця не повинна мати характеру батьківської опіки зі сторони верхів суспільства, котрим щастя сприяло, супроти тих, які покривджені не можуть користати з духового добра нації. І хочби ми самі не гляділи на нашу діяльність як на справу якоїсь вищої справедливости, і не брали її як справу милостині подаваної з ласки, хочби ми навіть не допустили до найлегшої тіни такого погляду, то власне так відчує се друга сторона, як довго пануватиме настрій, що ми (себто ті верхи), будучи в повнім посіданню правдивої людської освіти, готові отсе відступити другій частині якусь незначну пайку з неї в великодушнім намірі справедливого вирівнання. Але в області духа не може бути бесіди ні про таке давання, ні про відбирання, ні про ділення, ні про вирівнання, як се має місце з матеріяльними добрами. Тут може бути тільки праця коло спільного діла, що до котрого ніхто не може підносити ні великого, ні малого, ні рівного, ні нерівного права посідання. Се діло вимагає спільної творчости кождої одиниці відповідно до її духових сил, їх скількости й спеціального хисту. Правдивий учитель не почуває себе так, неначеб він давав; але почуває себе, немовби він шукав права співробітництва коло діла, котре належить до всіх разом і ні до когдо зокрема; коло діла, котре взагалі не має викінчення, коло котрого сама діяльність є вже ділом. Одним словом кажучи инакше: тільки свобідні одиниці можуть виховувати до свободи.

Тому провід мусить зостатися за наукою; за наукою, і вкінці за філософією; я розумію сю назву не в фаховім змислі (філософія взагалі не є „фахом“), але в її первіснім, плятонівським значінню: поставити змагання, буття і життя людини на ґрунті строго прослідженої правди, а далі накерувати так, як сього домагається ідея і безконечне завдання правди. Бо правда існує для чоловіка тільки як вічне завдання, одначе тільки тоді, коли її прямування до ціли є безсумнівно певне.

З такого означення ціли можна зробити ще один висновок: того рода освітня праця не сміє кидати крихітку знання без пляну; тут і там мусимо змагати до того, аби в подаванім матеріялі був органічний зв'язок так, щоб одна річ вязалася з другою, або бодай впливала з неї.

Отже що маємо досягнути такими курсами? Певно, що не професійне, фахове образування. Отже тільки переминаючу спонуку, або благородніший, більше духовий рід розривки — так розумує найбільше людей. Алеж до сього нема навіть потреби. Про се постарається нестримно зростаюча й поширена популярно-наукова література, як також мистецькі вистави. Статей для забави й повчання зі всіх областей науки й мистецтва найдемо сьогодні в кождім трохи ліпшій щоденній часописі, вкінці в кождім тижневнику або місячнику. До сього прилучується ціла похвальна діяльність просвітних товариств дотеперішного поколю. Се все представляє вартість власне як перша спонукка. Коли знову досягнемо спонуккою нашу ціль, тоді зроджується жадоба повніщої й звязкіщої науки; а се пожадання задоволимо тільки циклями викладів, голошених першими силами. Між фаховою ученостю і поверховною тільки розривкою та спонуккою існує ще щось посереднє, до котрого ми змагаємо: основна освіта, себто не накопичення безужиточних відомостей на те, аби уладжувати собі серед них прохід немов в городі для духового відпочинку. Тут важне, щоби в людині щось творилося і формувалося і зростало до певної, характеристичної повноти. А ціль такої основної освіти не може бути ні більша, ні менша, як те, щоби людина себе робила чимсь вищим і подавала своєму внутрішньому життю цінний духовий зміст. До сього не вистане звичайна заохота, се має бути введення до правильної дальшої праці; мусимо збуджувати розуміння для дальших і щораз дальших духових звязків, мусимо відкрити очі на згідність законів в природі і людськім життю, в світі пізнання, моралі і мистецтва; ум мусить відкритися для питань про причини і причини причин.

В дійсности тільки так можна буде відперти закид, котрий з правила дається чути зі всіх боків, а саме, що ми поширюємо небезпечну півосвіту і ділетантизм. Навпаки, ми хочемо протиділати небезпечній півосвіті, що поширюється шляхом щоденної преси і партійної науки — не маю на гадці тільки одної партії, але всі; проти неї нема жадного иншого засобу як безсторонній науковий дослід. Провадити такий дослід, вступити, що так скажу, в ряди дослідників може кождий, хто принесе з собою ширю волю, здоровий розум і бодай освіту народньої школи. Се показав досвід там, де працюють поважно й витревало. Наука взагалі не вимагає ніякого иншого духового узброєння, як ясної голови й незвимушеної охоти та свіжої сили до праці; ці прикмети трапляються нероз частіше у невчених як у деяких ніби вчених, у котрих в безкраім морі фахово обмежених поодиноких відомостей — пропадає просте й ясне розуміння справи і дійсний здоровий нахил до праці, що під ним я розумію нахил до живого творення, а не бездушного ремеслування. У всякому разі ставляється як передумова, що викладаючий опановує зовсім свобідно свій предмет, і черпає з повного, щоби винайти завсіди найприступніще для розуміння кождого слухача і звідси провадити крок за кроком все далі в гору. Одним словом треба мати трохи педагогічного такту; тут не розумію я якоїсь таємничої прикмети; се тільки свідомість у викладаючого, котра велить йому наперед знати як найдокладніще, що можна вважати вже відомим для того, хто учиться, і що на данім ступні може зрозуміти учень, а чого ні. При поодиноких викладах, ціль котрих є тільки спонукка й заохота, вистане, коли виклад є сам для себе поглядовий і в данім моменті ясний; він не потребує вбиватися в свідомість, там не треба якогось проникаючого необхідного звязку, що немов прико-

вує рівночасно одну річ до другої; се все одначе конечно, як що наша ціль — дійсна внутрішня освіта (в розумінні, яке я подав вище).

Що торкається предметів, то стоїмо майже безрадні з огляду на безмежну повню матеріялів. Треба отже шукати обмеження. Треба вибирати предмети, з одного боку конечні, з другого знову такі, розуміння яких не стрінеться з великими труднощами. Пригадаються тут слова Гете: треба вести від нового до пожиточного, а звідсіля до доброго. І се в дійсности природні ступні. Найсамперед збуджуємо шляхотнішу цікавість; до сього вистарчають заохочуючі поодинокі виклади, Пожиточне знову, себто те, що для слухачів в життю придатне й необхідне, провадить вже значний крок далі; се буде з певністю найсильніший ланцюг, яким прикуємо нашого учня до справи. Не належить одначе думати, що не вільно виходити поза засаду утилітарности або що ся засада має стояти на самім чолі. Рішає тільки те, що добре, себто те, що піднімає нашого учня у його моральній вартости і подає йому сталі моральні цінности.

Тому то спільною осередною точкою, до якої усе прямуватиме, мусить бути тільки сама людина. Щойно тут розуміємо велику вагу слів, що дійсним предметом студій для людини є людина сама. Ми маємо просвічувати людину; чи може бути важніший предмет, бодай з інтелектуального боку, як наука про людину? Вона обіймає в дійсности усе; бо людина се в дійсности мікрокосм, світ у малому виданню, якби стягнений до одної точки. Найбільш усюди цікавляться фізичною антропольогією (анатомія і фізіольогія чоловіка); се веде далі до всіх природних наук: фізики, хемії і загальної біольогії; увага до чоловіка є першим й останнім словом сих наук. Справа не зміниться навіть тоді, якби лінія поведена між тими двома крайніми точками посувалася понад чоловіком або попід ним, хочби віддалялася в безконечні соняшні простори, губилася в непомітно малій клітині або в найбільше темній минувшині нашого світу. Від фізіольогії маємо перехід до психольогії, від психольогії і природничих наук до льогічних, етичних і естетичних питань. Антропольогія откриває нам вид на проблеми філософії; бо вона також в деякому розумінні властиво наука про чоловіка. В ній зустрічається з природничими науками, другий головний відділ людського пізнання: відділ духових наук, себто соціольогії і історії. До останньої можна зачислити науку про мови. Всі вони знову доторкаються гуманного — людського інтересу. Що природничі науки є також гуманними, се помічаємо щойно від недавна, хоч се повинно було бути загально відоме вже від часів Канта. З другого боку мусять питання з обсягу господарських наук, права й освіти, дуже близько доторкати всякого чоловіка, головно робітника, бо його зачепляє в життю соціальний інтерес; ці питання спонукують далі зайнятися знову історією, кінець-кінців концентруються в етиці, естетиці і філософії релігії і находять там свій найвищий вислов.

Вже з самих зовнішних причин не можна жадати установа не-змінного порядку, в яким наступатимуть поодинокі предмети науки по собі. Також основне заглиблення у вузші наукові області певно ліпше і корисніше, як фальшиве змагання обняти усе знання. Одність освітної праці полягає не в поверховнім трактуванню предмету, але в глибині й силі внутрішнього зв'язку. Його одначе добуваємо тільки працею над поодинокю проблемою або одною областю споріднених проблемів. Не добуваємо одначе цілоти енциклопедичним переглядом, бо він неминучо мусить полишитися на поверхні. Ціле наше змагання мусимо спрямувати до центрально творчих образуючих сил; таким чином доходимо знову ще раз до підставового твердження Пестальюцці. Се одначе не залежить від обсягу трактованої області; також не осягнемо сього простим поверховним улаштуванням 6 або 12 викладів в однім курсі, або 6 до 12

курсів в однім циклі. Для нас важне, щоби ми не розбивали знання на дрібні нічим не пов'язані частини; а тимчасом один добрий виклад може осягнути повну концентрацію предмету. Важне тільки відкрити внутрішні зв'язки, щоби праця у всьому провадила нас до центральної одности. Тимчасом конечно до сього певне багатство матеріялу; сили можуть тільки зростати в боротьбі з більшим матеріялом; а річеві питання ведуть самі собою примусово все далі й далі. Зі сказаного випливає, що насамперед треба працювати над одним предметом. Коли наслідком такої праці розвинеться у наших слухачів хист і сила до синтези й аналізу, тоді перейдемо з ними до дальших областей знання, що тісно зв'язані з попереднім предметом. Тільки такою постійною вправою можливе вглиблення у що раз дальші зв'язки знання. До сеї ціли доведе нас система пов'язаних з собою курсів.

У віденським „фольксгайм“ працюють в тім напрямі з гарним успіхом. Самі слухачі курсів не раз вимовлювали бажання запам'ятати й вивчити вислуханий виклад. Вони самі відчували, що з самого слуху виклад не лишається з достаточною силою в пам'яті і не запускає коріння; що потрібно прямо шкільного способу навчання, треба опрацювання, яке було б впливом самодіяльності слухача. А те, що вони відчували, відповідає семінарам, практичним і особливо експериментальним курсам на наших університетах. Фольксгайм улаштовує такі семінарійні справи і експериментальні практичні курси, що правда тільки для невеличкого кружка слухачів. А в тім скромний крок в цьому напрямі становить дискусія і скринка назад запити; тоді викладаючий має можливість бодай в малій мірі довідатися, чи слухачі порозуміли виклад і чи набрали охоти до власної застанови над предметом. Та розуміється далеко ліпша і навіть дійсно вистарчає продовжена власна участь того, що учиться. Буде ще багато посередних ступнів; знайти їх і зложити з них одну будову буде найближчим і найважливішим завданням практики.

Все, що досі зроблено в тім напрямі, могло статися тільки завдяки спільній праці університетських вчителів; природна річ, що можуть се бути також вчителі інших вищих шкіл або академій. Взагалі я твердо стояв би за тим, що перший обов'язок зайнятися сею справою припадає університетови й вищим школам. А разом із тим я певний, що вони самі не будуть в силі стало провадити цілу сю справу, що треба змагати до плянового співділання всіх сил здатних до праці і покликаних до неї. Вже з огляду на свою чисельність вчительство вищих шкіл не в силі взяти на себе повноти сього завдання тим більше, що воно має дуже мало часу на се. Віденські, мюнхенські і берлінські доценти заявили досі за тим, що на освітніх курсах можуть учити тільки вчителі університетів і вищих шкіл; вони добирають також асистентів (у Відні ад'юнктів), отже знову університетські сили. У всякому разі воно може (і то ледви) удатися в тих трьох великих містах, бо там находяться великі університети, і цілий ряд вищих шкіл всякого рода. Чи можуть одначе вистарчити прим. для такої промислової країни, як ренсько-вестфальська, доценти з Бону, Мюнстера, або навіть з Ахену і Кельну?

Курси вищої освіти і практичні справи ведені учителями вищих шкіл будуть взагалі зрозумілі тільки таким слухачам, що вже далеко поступили в знанню предмету. Тому очевидно потреба ще якогось посередництва, а навіть (як се вже вище зазначено) цілої системи посередних ступнів, від найнищого, відкіля все мусить виходити, аж до свого найвищого ступня. Тут може віддати поміч плянове притягнення ріжних кругів з відповідною освітою, отже людей всякого звання з університетською освітою, учителів всіх категорій, які вийшли із вищих шкіл. Істнують

однаке численні одиниці, які не маючи університетської освіти відзначаються основною, а навіть науковою освітою і можуть дорівняти під тим оглядом кождому, що покінчив університет або академію. Можуть вони нераз віддати знамениту прислугу для наших цілей власне тому, що стоять твердою ногою на основах життя. Також не можна з легким серцем відкинути спільної праці народнього вчительства; його праця не буде відноситися, що правда, до науки в строгому розумінні, але буде наближати майбутніх слухачів до науки, приготовляти до неї; тим більше, що недалека будучність, що й ми матимемо вчителів, які побирали освіту на університеті, як се вже тепер діється в Липську й Єні, і в обмеженій мірі в Гіссені. Педагогічне вишколення і загальний живий запал для справи народньої освіти створить з багатьох мужчин і жінок сього стану особливо цінну помічну армію. Се власне малоби велитенське значіння. Тим способом повстане могутній штаб духових офіцерів, що звязаний тісно з собою завдяки спільній праці над одним ділом, уявлятиме з себе представництво спонтанічного освітнього змагання нації. Правительства й законодапні тіла безумовно мусілиби рахуватися з сим представництвом у всіх питаннях народньої освіти; тяжко навіть подумати, щоби вони могли довший час поминати без уваги його досвід, зачерпнений з поважної діяльної роботи, і його домагання, що впливалиби з досвіду, над якими розмірковано спільно і які оцінено як необхідні.

Піддаю ще одну справу під увагу, а саме студентські наукові курси, з ціллю притягати й образувати дальші сили для свобідної освітньої праці над народом. Досі можна було нераз зауважати, що часто декому з слухачів занадто недостає найелементарніших вступних відомостей; зродилася отже думка притягнути старших студентів не в ролі викладаючих, але як помічні сили при практичних вправах, особливо до приготовної елементарної науки. Се нашло живий відгук серед студентства, і сьогодні існують вже такі курси при багатьох німецьких університетах і вищих школах. На мою гадку се незвичайно важне й цінне з погляду на самих наших студентів і їх майбутнє життєве становище. Треба лише дуже радіти сьому, що так зовсім спонтанічно прокинулася охота до такої скромної праці над свобідною народньою освітою, як освіта робітництва, і що ця охота нашла майже всюди на диво придатний ґрунт серед нашої студентської громади. Подумаймо тільки, що таким способом збуджується цікавість і творяться сили для пізнішої, ширшої й глибшої участі академічно освічених одиниць в свобідній освітній народній праці, надто там, де не буде під рукою для такої праці учительських сил з вищих шкіл. Студентські наукові курси можнаби пляново перетворити наче в приготовну школу для майбутньої, більше поширеної і з вищою метою, свобідної освітньої народньої праці. Таким чином ми наблизилисяб о один крок до того, що від самих початків цілого сього руху признали за необхідне всі прозірливі речники: образування штабу добре вишколених народних учителів, при помочи котрих тільки можливе булоб поширення освітньої праці в науковому дусі на всі верстви народу аж до найнижчих, геть аж до найменших місточок і сіл.

І в цім бачу я незвичайно велику заслугу Ренськo-Майнського Союза, що спромігся створити знамениту організацію, котра зробила в багатьох напрямках стільки само доброго, щоби й курси, основані й ведені вищими школами. А все те через плянове притягання не тільки одиниць з університетською освітою, взагалі людей всякого звання з вищим образуванням, обходячися майже без помочи учительства вищих шкіл, у всякому разі не потребуючи опиратися виключно на них.

Чим довше одначе думаємо про органічне переведення такої суспільної освітньої праці, що з одного боку притягалаб усі придатні сили на вчителів, а з другого поширяла свою діяльність на найнижчі верстви народу, тим сильніше насувається декому з нас питання, котре хочу тут іще порушити як останнє у сьому викладі: чи така праця задержить стало характер добровільної діяльності, чи може швидше або пізніше, мусітиме вона якось стати складовою частиною публичних (державних) організацій над національною освітою? На університетах бачимо власне такий нахил до останньої розв'язки; тай дещо здається промовляє за тим. Загальна й рівномірна діяльність, здається, не може бути здана на добру волю поодиноких людей і на щасливий склад обставин, що завсіди удасться придбати приватні засоби у вистарчаючій кількості.

Але мені здається, що публичні установи, держава й громада, в засаді обов'язані дбати про обов'язкову освіту, а необов'язкова освіта — освіта дорослих повинна полишитися завсіди свобідній розвазі поодиноких людей — тут вказана тільки добра воля і вона одиноко цінна. Держава й громада повинні лише приходити з матеріальною помочю в разі недостаті засобів. Найкраще одначе буде, як свобідна освітня праця обійдеться без такої помочі. Освітня праця повинна бути незалежною, не зданою на поміч держави й громади; вона повинна опиратися в цілости на приватних жертвах й фундаціях. У всякому разі, якби призначувано публичні засоби, належалоби держатися тої засади, що прийяття засобів не зв'язане ніякими дальшими умовами, що через те ні в чім не потерпить свобідний рух, що публична влада в заплату за те не підносить ніяких прав до впливу на дух й устрій курсів і інших установ. Се можливе; так стоїть справа прим. у Відні; діється одначе й навідворіт і се останнє торкається ще й досі Німеччини, особливо на північ від лінії Мену; тому й треба змагати до того, аби зовсім обійтись без помочі держави й громади. Так доходимо зараз до того, що університети й вищі школи (вониж у нас державні заведення) яко такі не сміють брати в свої руки організаційний провід згаданої праці і не повинні сього вважати за своє право; у нас до певної міри булоб се рівнозначне з удержавленням, коли прим. в Англії або Зєдинених Державах Північної Америки про се не може бути й мови, бо там університети не є державними заведеннями. Коли ми, так мовити, не переймемося аж до костей духом, не зносити в цій справі жадної опіки з боку публичної влади, то не осягнемо нашої цілі; нам просто ніхто не повірить, хочби ми присягали на те, що хочемо виховувати до свободи, а не до рабства. Як доживемо такого дня (ми, старші, не доживемо його на певно), коли сама держава аж до останнього свого органу перейде духом свободи, тоді можна буде говорити про удержавлення — але ні одним днем швидше.

Всі отсі розважання наберуть що йно тоді правдивої ваги, коли ми в слідуєчому викладі, як природному закінченню всіх наших помічень, звернемо увагу ще на моральний, естетичний і релігійний, отже властиво гуманний бік сеї свобідної освітньої праці, в її зв'язку з повнотою завдання народньої культури відносно тіла, душі й духа.

Освітня праця над дорослими під моральним, естетичним і релігійним оглядом.

Освітня праця над дорослими не відповідалаби зовсім духови педагогії Пестальоцці, якби обмежалася тільки до формування розуму. Одним з найістотніших домагань швейцарського педагога було докладне й гармонійне пов'язання формування „голови, серця і руки“, себто інтелектуального, морального формування і формування фізичних сил. Протилежне йому не тільки занедбання морального формування в відношенні до інтелектуального й технічного, але також протилежний він такому стану, деби ці три роди освіти не шукали між собою стичності. Тільки шляхом такої здорової гармонії всіх душевних сил може освіта увійти дійсно в життя; під „життям“ належить розуміти одність, нероздільне, гармонійне співділення душевних сил, в котрім всі сили себе взаємно підпомагають або бодай не гальмують себе. В дійсності всякий односторонній, відірваний розвиток одної з тих сил може впливати розкладово на цілість людської істоти так, що вона не досягне свого повного „життя“. Бо чоловік не складається з якоїсь більшої кількості окремих істот; він рівночасно думає, хоче, творить; як що внутрішній устрій людини здоровий, кожна з цих сил помагає другим і потребує їхньої помочі; одна сила не може без других існувати. Все таки вони різні між собою, різний також спосіб їх формування. Таке саме відношення названих сил до сили естетичної творчості, і вкінці до глибоко укритої сили людського внутрішнього життя, в котрій коріниться релігія; при тім полишається на разі невирішене, чи та остання є зовсім що инше чи міститься яким способом в попередніх силах, ба навіть, чи взагалі вона існує.

На думку Пестальоцці, повинна всяка освіта впливати з одної одної, стихійної сили: з сили праці, творчого чину. Се для нього ґрунт, на яким усе: сила розуму й волі, мистецький нахил, а також дійсно жива релігія лучаться і вступають з собою у бажані гармонійні взаїмовідносини. Се відповідає правді. Ми вже бачили в нашому попередньому викладі, що все мусить виходити дійсно з сеї точки. З безпосередньої праці, чи буде се промисл, ремесло або сільське господарство і т. д., виростають два найважливіші відділи людського знання, які потім розгалужуються на багато галузей і галузок: наука природи і суспільні науки; від них стоять отвором на всі сторони шляхи наукової освіти. Коли ми говорили, ч о л о в і к мусить стати осередною точкою, то чоловік не є жадне абстрактне, але конкретне поняття: се точно означений чоловік, в точно означених життєвих відносинах, котрі означає у всіх подрібних об'явах головно його праця, його

життєва праця. Вона повинна й мусить стати першою зачіпною точкою, а тоді даліше ведення освітньої праці на так окресленім шляху подиктоване немов примусом.

З тої власне точки погляду приходимо до моральної сторони освіти, яка має бути зараз предметом нашого викладу. В кожній людській роботі не працює тільки один чоловік, кожда людська робота є в сути річи спільна; робота поодинокого чоловіка входить немов в організм одної великої цілості праці, одного світа праці, в яким сполучуються многі працюючі люде, котрі отже мусять шукати взаїмного порозуміння. Коли стежимо за матерією праці (себто за тим, що обробляємо), доходимо до природних наук, як її основи; коли стежимо за формою спільної праці, доходимо до соціальної основи. Вона одначе вже не є тільки справою розуму, але рівночасно справою волі; ріжнородні волі ріжних одиниць, не тільки сам розум мусять погодитися між собою; конечно отже доходимо до законів, на підставі яких воля одного чоловіка й воля другого шукають одности між собою. Такі закони, в найширшому розумінні, називаються моральними законами. Робітник є чоловік з хотінням, роботодавець не менше, і так усі люде, хтоб вони і деб не були, беруть завсіди участь у спільній роботі. Їхні відносини між собою не є тільки відносинами між частинами машини, але є людськими відносинами; спершу правового рода (заключають між собою умову); але над ними існують ще „моральні“ відносини, які зовсім не однозначні з правовими. Може бути моральною річю, коли жадаємо, щоби хтось зрікся свого права, або щоби виповнив супроти другого чоловіка яке домагання, котре зовсім не є правним домаганням. Так отже веде проста дорога від технольоґії і науки про господарство, котрі з собою тісно повязані, до студії над будовою суспільного твору, взагалі суспільного життя, отже до науки про право й державу, далі до історії права й держави, а вкінці до філософії права й держави. В них одначе вже всюди містяться етичні основні поняття, так що після такого підготування можна вже в основних рисах подавати також властиву етику, як кінцеву науку про закони, що подають, яке завдання має сповнити воля; буде це властива логіка волі.

Таким чином осягнулиби ми вже нашу ціль що до моралі — якби мораль була в першій лінії або виключно справою науки. Одначе люде давно вже се пізнали і се ясне при найменшій застанові, що мораль перше всього є справою вправи, чину, котрий можливий тоді, як його випереджає ясний погляд, але тут навіть найкращий погляд не вистарчає сам для себе. І коли наука звертається тільки до самого розуму, то зможе тоді лише щось зробити, коли вже передтим заложена основа морального життя. Наука може тоді відкликатися до сеї основи і може зробити поняттям те, що ми вже маємо в життю і що знаємо як найдокладніше. Добуте тим способом поняття може наука далі розяснювати, прочищати й скріпляти.

Правдиву й певну підставу морального пізнання і моральної волі може покласти тільки вправа у моральнім чині в морально угрунтованій спільноті. При тім можна розрізнити два ступні: перше, спільнота між собою всіх працюючих над спільною справою. Їх звязала вже спільність їхнього інтересу й становища. Ся солідарність не тільки може здаватися еґоїстичною, клясово еґоїстичною, вона навіть буде такою; все таки се солідарність, бо в ній живе й ділає поодинокий чоловік не тільки на свою користь, але для сеї і для найближчої спільноти. На се треба уважати і тому зовсім не легковажити, в найвузчім і найближчім звязку учиться одиниця не тільки хотіти для себе самої, вона учиться відчувати й пізнавати як конечну річ, що тут стоїть один за всіх, а всі за одного; тут тво-

риться перше всього те, що Руссо назвав спільною волею, себто спільним Я (Moi commun), котре раз угрунтоване становитиме без порівняння щось більше, багатше й глибше, ніж німецьке, відокремлене Я одиниці. Нехай родина, моральну вартість котрої слушно так високо ставить Пестальюці, буде егоїстичним звязком, коли инакше не може бути; а всеж таки вона власне тому, що є найближчим поширенням круга поза осібником, буде безумовно необхідною першою школою морального хотіння, себто такого хотіння, яке не хоче для себе нічого, чогоби не хотіло також для других. Сей вплив пояснює Пестальюці тим, що родина є спільнотою праці. Коли спільнота працюючих сягає не тільки на зверх до матеріальних, господарських і правових інтересів, але рівночасно також до гідного людини способу ведення життя, карности й ладу у власному крузі, до розумної культури тіла й плекання здоровля, до прикрашення й збогачення спільного життя, особливо до порядного плекання дітей і їх виховання, то вже у цім вузькім обсягу маємо взагалі школу морального хотіння, вплив якої буде дуже значний і дійсний. Власне тому, що обсяг такий вузький, вплив буде найпевніший. Такі спільноти треба підпомагати на всі можливі способи, треба додавати їм відваги, треба бути їм помічним, щоби вони могли розвинутися у всіх названих напрямках; побачимо тоді, що такі спільноти мають свою вагу самі по собі зовсім незалежно від особливої, може клясово егоїстичної ціли.

Друге: до сього власне потреба помічі і співпраці інших людей; можемо надіятися, що через те така спільнота підійметься понад вузину егоїстичного клясового інтересу. Вона буде рівночасно протиділати існуючому клясовому егоїзмови другої частини людей, не обнятих спільнотою. Правда спільнота може вирости тільки на ґрунті спільної праці, де воля і ціль спільно працюючих одна й та сама, а не частинно та сама, частинно протилежна. До промощення шляху такій спільноті причинюється в чималій мірі те, до чого ми змагаємо: участь освічених людей, котрі стоять поза боротьбою господарських кляс або релігійних партій, людей, котрі у всякому разі у тій своїй праці стоять поза боротьбою, а змагають до піднесення працюючих кляс, котрі не залежать від клясових інтересів, або інших вузько обмежених відносин, для котрих ці відносини і клясові інтереси не є міродатними, котрі змагають прямою дорогою до того, щоби створити людям більше людське існування.

Такий був погляд і настрої Рескіна, Тойнбі і інших товаришів по думці. Навіть спосіб, як вони свою роботу розпочали, має для нас чималий інтерес. Англійські університети, а властиво деякі нечисленні видатні учені звернулися до молоді, що покінчила університет, зробила іспити і була вільна від надмірного заняття на університеті, аби віддала свої сили на послуги загальній справі, заки віддасться своєму званню. Молоді люде мали присвятити себе зорганізованій на велику скалю опіці над збудуванням здорових мешкань для робітників, над культурою тіла і гігієнічними відносинами в робітничих кругах взагалі, над іграми, плеканням мистецтва і благороднішими розривками, вкінці і се головно над свобідною освітною працею. Обсяг, в яким діло поведено, викликає повну повагу; цінено високо, як хто з молодих мужчин або жінок відповідно до свого становища і хисту міг довший або коротший час посвятити себе тій справі; у східній частині Лондону була така поміч найконечнішою, бо там положення робітництва було найстрашніше. Там повсталала „народня палата“, де сходилося тільки на вечірні курси понад 5.000 слухачів, головно дорослих робітників. Не такий величавий, але має зате сердечніший характер Тойнбі Голь (Toynbee Hall), оснований в пам'ять названого вище рано помершого вченого; там мешкають спільно, як в англійськiм „колледжі“ всі ті, що посвячують себе

сій праці (не тільки студенти), цілком віддаючи себе на протяг якогось часу згаданому завданню. Викладають і ведуть курси (як се вже вище зазначено) перші мужі нації. У нас бачимо щось подібне у змаганню Гамбурзького Народнього Дому. В сього рода установах має найбільше значіння факт, що наукові курси не відокремлені, що освітна праця обіймає цілість опіки над робітниками, що все разом поставлено на один ґрунт: здоровий відпочинок і фізичний вишкіл, ігри і кожний благородний рід забави й приємности, а також вузша суспільна господарська й правна поміч, опіка й плекання родинного життя й огнища, родинного виховання. На сім ґрунті сходяться для спільної творчости й праці члени народніх кляс, котрі поза тим стоять супроти себе будь у ворожій відношенню, будь відносяться до себе зовсім байдужо. Вони сходяться для безпосередньої особистої виміни гадок, а їх спільна творчість і праця зовсім незалежні від їх клясового упередження або від клясових противенств. На мою гадку се важніше, ніж всякі поучення, які звертаються тільки до розуму, важніше, ніж всякі народні вечерниці сполучені з забавами, важніше, ніж все те, що досі чинять всякі товариства зі спорідненою метою.

Природна річ, що в теперішних часах така праця дуже утруднена наслідком існуючих глибоких противенств господарського, політичного й релігійного характеру. Показалося одначе, що й сю перешкоду можна побороти, коли праця поважна. Треба не тільки словами, але й ділом показати, що нами кермує не односторонній клясовий інтерес, але просто людський інтерес до людини. Треба наскрізь перейнятися переконанням, що ся справа важніша і тривкіша, ніж усе те, про що спорять партії. Се не можливо для такої одиниці, яка цілою душею потонула у партійних інтересах, яка вважає ті інтереси чимсь найвищим в світі; се можливо тільки для одиниці, яка живе переконанням, що жадна партія яко така не має права угажати, що є щось більше на світі за право чоловіка. Як покінчиться колись неминуча боротьба господарських кляс і політичних партій, не будемо тут над тим розводитися. Так само не важне для нас, як вона вирішиться, хто матиме слухність, по чийій стороні буде право. — Для нас важні люде, котрим можна помогти не инакше як по людськи й шляхом людяности, котрі як люде мають рівне право повно, чисто й здорово розвивати свою людську природу і котрим мусимь до сього помогти людським способом в найкращій мірі, о скільки будемо на те спроможні. Щоби се переконання Пестальюцці увійшло в нашу душу, на те не треба бути ні велитнем розуму, ні ангелом сердечности й доброти, треба бути тільки людиною, що має ясну голову і серце на відповіднім місці; дякувати Богу таких людей маємо досить у всіх народніх клясах.

Перше всього треба буде при тім рахуватися з певним опором самих робочих кляс. Тому я знову повторю: кожда поважна спроба, яку предпріято без задніх думок і з відповідним тактом, поборювала досі перешкоду в сім напрямі. Правда, що зле зрозумілий марксизм глибоко вкорінив погляд, що перемену суспільного устрою спровадить сам господарський розвиток; він має власний закон, який представлено як незломний природний закон. На думку марксизму спричинена природним законом перемена за одним махом створить для робітничих кляс достойне людини існування, погребас і знищить на завсіди клясову ріжницю. Ся догма, думаю, стратила вже багато на притягаючій силі серед самих робочих кляс — а може й ні; трудно про се судити. Зрештою все одно; о скільки нас обходить ся справа, про се ні потрібне, ні вказане спорити на сім місці. Навіть якби так було (скажемо робітникам), то мусите зрозуміти, що кожда сподівана перемена не має вигляду на швидке здійснення; а коли так справа стоїть, то не можна теперішнього положення велитенської

кляси людей полишити попросту своїй долі тільки тому, що десь там в далекій будуччині є вигляд на перемену положення. Вкінці сьогодні нам всім ясно, що такий глибокий переворот у людських відносинах, як собі уявляємо, не наступить ні в близькій, ні в далекій будучности инакше, як наслідком людських сил розуму й волі; він не принесе ніколи ні користи, ні спасіння, як не будемо мати великих, поважно й глибоко вишколених сил пізнання й хотіння не тільки в нечисленних одиницях, але в багатьох, по можности навіть у всіх людей. Зовсім слушно: сеж мусить бути дуже глибока, що сягалаб аж до дна людського існування, радикальна перемена людських відносин; її велике завдання буде: зробити край найтяжчій, найпогубнішій горожанській боротьбі суспільних клас, котра нас нищить як під фізичним, так інтелектуальним і моральним оглядом, і сотворити та на віки запевнити царство правдивої людяности, чистої взаємної людскости. Ми не можемо на правду дозволити вирвати собі сеї великої надії, сього вічно правдивого жадання соціалізму; я сам не мігби без сього жити. Одначе треба вкінці увільнити себе від дивної мани, мовби то щось подібне могло наступити механічним ладом; мовби то могло наступити шляхом законів, котрі не залежать від людського пізнання і волі, коли всяка перемена є вислідом тільки сих двох чинників. Найменший крок, котрий наближає нас до тої ідеальної ціли, ставить першу умову — попрацювати над піднесенням людського розуму й сили волі. Тому мусимо безнастанно звертатися до обох сих чинників; ми промовляємо, агітуємо, хочемо переконати, відкликуємося з цілою силою також до волі, осуджуємо й засуджуємо, взагалі поступаємо так, що признаємо пізнання і волю рішачими чинниками, від котрих ожидаємо поправи суспільних відносин; мусимо отже признати, що перше й остаточне наше завдання плекати сі сили. Господарські закони мають в собі щось механічне; як механічно лихо сконструований будинок мусить конечно завалитися, незалежно зовсім від пляну й хотіння будівничого або власника або мешканців, так розпадеться механічно фальшиво сконструована господарська система, незалежно від поглядів і волі всіх активних або пасивних, позитивних або негативних учасників. Одначе на звалищах не повстане ніколи гарніший будинок, коли не випрацюємо ліпшого пляну, не постаремося о кращий і випробований матеріял і не заберемося потім до плянної і розумно розложеної роботи. А до сього треба знову інтелігенції і волі тих, яким на справі залежить, які до сього мають хист і є в силі зайнятися справою. В нашім випадку ми всі покликані до сього.

Тому власне можна надіятися, що робоча кляса віднесеться з щораз більшою цікавістю до завдання образування розуму й волі. Се завдання становитиме осередок їхнього змагання. Нехайби се діялося навіть з наміром уоружити себе ліпше до майбутньої великої боротьби одної кляси проти другої, в котру робоча кляса так вірить; нехайби сей намір існував рівночасно й по противній стороні; коли обі сторони вибиратимуть найкращі шляхи задля образування розуму й волі, остаточне закінчення буде спасенне. Питомі закони такої праці доведуть до сього. І коли така сама воля найдеться в достаточній силі у всіх народніх клас, тоді перестрій суспільного твору, без огляду на те, як він виглядатиме, наступить здоровим, людським ладом без судорожних корчів, котрі провадять суспільний організм над беріг пропасти.

Вкінці одначе не даймо себе поривати сподіванням на далеке будуче; нам важне перше всього і серед всяких умов теперішнє й найближче покоління. Коли ми про його подбали, то воно вже далі дбатиме про наступне і так йтиме справа одним безпереривним тягом. Досить буде, коли кождий день в життю людства матиме свою власну журу. Нам полишиться надія і нехай вона остане у нас на гарніший і ліпший день людства; але ся надія

матиме тільки тоді якусь вартість, коли додасть нам сили дбати про нині й про завтра; і навпаки, зведе вона себе нінащо й нас покриє нечестю, коли відчужить нас від найближчого й найконечнішого обов'язку і скаже нам забути про нього. Тут також не без значіння, що ціла сила життя спочиває в турботах і творчій ділі для найближчих справ і для ближніх; високе літання не виходить на здоровля чоловікови й позбавляє його найліпшої його енергії. Се таке ясне й просте, що можна напевно рахувати на те, що здорова турбота про нині й завтра огорне що раз більше й більше наші робочі класи. Се нам зрештою легко зрозуміти й до певної міри виправдати. Бо у кого нема надії на нині й завтра, той гонить, сказатиб, за думками далекої будучности — яка може ніколи не здійсниться. І як довго положення промислових робітників рівналося страшенній нужді, про котру ми дякувати Богу знаємо тільки з оповідання, так довго був ґрунт для переконання, що колись прийде тут на світі до страшного судного дня. Тому перша доба соціалістичного руху має стільки схожости з часами первісного християнства. Певне поліпшення в становищі широких кругів робочих клас у всякому разі наступило, а бодай пробито для нього шлях; тим самим маємо доказ, що поліпшення відносин можливе навіть без катастроф. А також сам соціалістичний рух викликав енергійний зворот в напрямі самопомочі, яка вже довгий час не обмежується до необхідної політичної боротьби, але спричиняє піднесення життєвого ступня робочих клас природним шляхом їх господарського забезпечення і певного рода господарської самостійности. В сім ґрунт для спільної діяльности; від сього почалася дійсно робота, хоч вона ще досі дуже слабка; але на мою думку, для сеї справи усміхається велика, а разом близька й певна будучність. Правда, воно не пішло так швидко, як сього всі надіялися з початком 90-их років минулого століття, коли розпочалася перша сильніша акція нашого соціального законодавства. Енергійна й незалежна „соціальна практика“ надіялася швидшого здійснення своїх ключів. Не вистарчило одначе зробити тільки один крок; знову прийшла тяжка боротьба, ще тяжчі може чекають нас. Але наслідки сього першого кроку матимуть ту добру сторону, що вони допоможуть видержати неминучі кризи. Що більше, кожда нова криза посує нас о один крок наперед, бо чим сильніша сутичка, тим певніше зродиться й тим загальніше обійме всіх свідомість, що такий розбрат серед нації нестерпний і не до удержання. Ся свідомість кликатиме до нас, призадуматися над засобами, котрі булиб в силі ліпше забезпечити соціальний мир. Так розвивалася досі справа, так буде вона поступати й далі. Місце для розпуки булоб шойно тоді, якби ми помітили загальну знемогу народних сил. Але кождий день поучує нас, що знемоги нема, і то по жаднім боці; стверджує се нагальність в способі ведення боротьби. Вона приносить тяжкі потрясення на одну хвилю; але після кожного горячого спору повстає зрозуміння, що ліпше повернути свої сили до таких позитивних мір, які уможливилиби тривке й плідне спільне життя замість того, аби себе взаємно розривати на кусні.

Здається, що я переконав усіх у потребі такого погляду. Вертаймо отже назад до нашого завдання уладити по людськи життя робочих верств, щоби тим сотворити самотою певну підставу для здорової культури не тільки духа, але також волі. Маючи це завдання на увазі, не сміємо поминути одної важної справи, якої в отсих викладах я ледви доторкнувся, а саме справи естетичної культури. Я вмисне уживаю такої може непотрібно вченої назви, роблю це одначе тому, що вона стала вже збірною назвою для широкої області змагань до осягнення народної культури. А сі змагання не мають ще й досі достаточного відповідного означення. Бо назви „мистецька освіта“ або „образування в мистецтві“ говорять за

мало; тут важне не тільки саме мистецтво, але також повне освободження сил для благородного уладження життя відповідно до своєї людської внутрішньої потреби, для означення якої недостає нам на разі ліпшої назви; се спонукало нас до ужиття назви „естетична культура“, яка може ще найкраще, хоч в дійсності все таки доволі односторонно віддає нашу думку.

Я говорю про о с в о б о д ж е н н я. В дійсності, коли де, то бодай тут усміхається чоловікові свобода. Тут нарешті замовкає тяжка праця й жура про неї, тут мовчить вічне, не знаюче спочинку питання людського пізнання, тут навіть замовкають високі, а zarazом поважні й тяжкі вимоги обов'язку; це певного рода відпочинок, та проте не безділля, а лише в найвищій мірі жива, ущасливлія діяльність. Ущасливлія тому, бо покликає до життя найтайніші, душевні сили. Нагадує це ігру дитини, котра в часі забави дуже діяльна, але свобідно діяльна, і в цій свободі щаслива блаженним щастям. У всякому разі потрібна до сього свобідна хвилинка, що найменше деяке полегчення від такого тягару праці, що придавлює всі внутрішні душевні сили. Навіть в часі зовсім механічної роботи, а може головню в часі механічної роботи як довго вона не висмоктає всіх сил, можна заспівати собі свою любу пісеньку, можна буяти думками попід небеса, можна мріти про щось гарне, в памяти малювати й рисувати, відтворювати собі в уяві величний образ, красне вражіння з природи, пригадувати красну поему, оповідання або театральну виставу; можна надавати життєвої сили і ще раз переживати кожде мистецьке вражіння, котре наше око схопило з окруження, кожду пережиту подію, що носить на собі поетичну рису, коли тільки пробудиться у нас до сього змисл і схильність. І це зовсім не шкодить, що хвилини, в котрих ми віддаємо себе цілою істотю таким внутрішнім ущасливліючим мріям, скупю вимірянні. Тоді можемо тим повніше й інтензивніше відчути й зазнати наші внутрішні переживання. Бо чудесна сила, яка міститься в отсім душевним відтворюванню й оживлюванню пережитого, виконує своє діло і не дасть себе так легко убити. Ця властивість не повстає одначе сама собою; ми навіть не догадуємося, як багато в нашому життю, особливо в великих і промислових містах, противних течій, котрі не допускають до сього, аби вона зростала сама з себе або могла удержатися в боротьбі з противними вражіннями, що спинюють її розвиток. Найдємо її що найвище в нечисленних одиницях, завдяки тому лише, що відповідні дарування і сильний мистецький нахил одержали вони вже з роду; таких одиниць імовірно далеко більше в непересичених нижчих верствах, ніж ми думаємо. Уже нераз вказувано на те, як багато найбільших мистців вийшло з незначного середовища. Хто зна, чи не пропав без сліду, а може й не пропадає який великий талант, бо його придавлює тяжке життєве становище. Коли одначе глядимо на робітничу клясу як на цілість, то мусимо звернути найбільшу увагу на ті одиниці, в котрих мистецький нахил слабо розвинений і щойно потребує пробудження і відповідної духової поживи. Хто порозумів значіння мистецтва і став ним займатися, потребує деякої, передусім економічної помочі; а тоді він сам найде спосіб, як користуватися мистецтвом, і як собі самому найліпше допомогти. В дійсності воно навіть краще буде, коли під сим оглядом не будемо занадто накидатися з нашою помочю. Ми питаємо тепер за помочю для тих, в кого ще не пробудилася сама собою естетична потреба і через се ще сном оповитий хист естетичного розуміння і живішого користування мистецькими творами. Може дехто подумає собі: пощо збуджувати потребу у того, хто її зовсім не відчуває? Чиж не маємо досить праці, аби заспокоїти матеріальні, інтелектуальні і моральні потреби, недостачу котрих всі пекучо відчуваємо. На се одна відповідь: в питаннях, що торкаються естетики, міститься щось дивне й одмітне, а саме, що вже сама потреба,

о скільки вона правдиво відчута, підносить і ублагороднює чоловіка; в естетиці саме бажання становить щастя; одиниця, в котрій зроджується навіть зовсім несвідомо отсе бажання, робить усе, щоби придбати собі те, чого бажає, як щасливо закоханий малює сам собі в уяві усю розкіш, про яку мріє. Ми можемо це назвати естетичною грою або чимсь близьким до неї. Як любовні пісні становлять найсильніший живчик устно-словесного мистецтва, так всякий естетичний настрій має багато споріднення з половою любовю. В цілм світі не находимо щасливіших людей як дітей і закоханих. Крім них ще будуть всі ті, що живуть серед естетичної творби або в естетичнім розумінню природи й життя (не тільки самого мистецтва), або що найменше обертають на се ліпшу частину свого життя. Люде того поколю виставлені на иншу небезпеку, а саме, що вони наче упоєні своїм щастям забувають про инші важніші завдання і їх занедбують. Ся небезпека одначе певно найменче загрожує робітничій клясі, бо конечність журитися про удержання життя і про все, що стоїть з сим в звязку, приковує членів сеї кляси доволі важко до праці, бо ціле їх становише домагається від них напруженого змагання до дуже реальних цілей і не позволить їм загубитися в мріях і серед естетичної насолоди програти зміст життя. А в тім, і навпаки — здорове естетичне почування впливає уздоровляючо на духові сили пізнання і волі, і на фізичну силу праці. Зрештою людська душа становить нерозривну цілість, тому всі психічні сили тісно повязані з собою. Жива мистецька уява окрилює сили пізнання і підіймає могутнім способом волю; а знову з пізнання і волі черпає вона свою найсильнішу поживу; власне тому відкриваються звідсіля найпевніші шляхи до розвитку естетичного нахилу.

Найсамперід з боку пізнання. Правда, світ естетики своєрідний, до певної міри недійсний. Але його будуємо в цілости на силах і з сил дійсності. Говорю вмисне: з сил, а не з матерії; бо власне з дійсного природно скидаємо що раз більше матеріяльну шату наслідком мистецького преображення. Рисунок задержує з фізичних сил тільки зариси і світлові вражіння, позбувається матерії; малюнок добирає до сього краску, отже тільки ще инший рід світлових вражінь; плястика тільки вид тіла; послугується вправді матерією, одначе вона відмінна від природної матерії тіла і залежна зовсім від свобідного вибору мистця. А навіть в розумінню краси природи мистець не звертає своєї уваги тільки на матерію. Се буде завсіди сильна редукція до означених ліній і взаїмовідносин світла й тіней та красок. В дійсності не бачимо їх в природі відокремленими від себе. Це виділення з природного явища поодиноких частин у виді світла, тіней і красок становить власну творчість мистецької уяви, котру спонукало до свобідної праці помічення зверхнього предмету. Свобода й освободжуюча сила естетичного дійства лежить, негативно глядячи, власне в тім, що ми полишаємося незалежними від поміченого предмету. Ми беремо самі із себе вигляд, краску й усе, що схоплюємо дорогою уяви з образу, ми бачимо властиво те усе в предметі, не з предмету. Тому повторюю, мистецьке розуміння таке ріжне від помічення, стеження й від безпосередного ствердження шляхом обчислень, які dokonуємо на підставі загальних законів; бо сі заходи змагають до того, аби зовсім докладно схопити й ствердити те, що є таким, як є, аби воно відповідало дійсній правді, аби йому призначити відповідне чергове місце в цілм звязку законів повстання, який називаємо в науці „природою“. Мистецька й наукова творчість остають знову з собою в звязку, а навіть в науковім пізнанню находимо безчисленні складові частини, придатні, аби викликати заразом естетичну діяльність і покерувати нею в певнім напрямі. І навідворот мистецька уява працює дуже сильно враз з науковим досліджуванням. Найбільші наукові винаходи були спершу може тільки

поетичними творами уяви, яку ущасливляли, а потім щойно ставали науковою правдою завдяки дуже терпеливій дрібній праці; се найкраще помічуємо прим. на Кеплері.

Завдячуємо особливо естетичним дослідям Теодора Ліпса (Theodor Lipps), що він звернув докладнішу увагу на те, скільки мистецьких елементів має своє джерело в механічних відношеннях. Пестальоцці, котрий не вийшов поза перший ступень правдивого пізнання, бачив односторонню підставу мистецтва в математиці; хоч належить признати, що й в сім напрямі його здогад доволі влучний. Все таки сей погляд вплинув протягом довгого часу некорисно на науку рисування, хоч саме ця наука завдячує Пестальоцці й його школі те, що на потребу її звернено бачну увагу. Ми старші ще відчули се діймаючо. Нам веліли властиво зводити орнаментальні рисунки (орнаментальний рисунок був тоді в науці чи не головна річ) до їх основних геометричних форм. Ми не розуміли лінії як лінію краси (бо й її конструовано нам геометричним ладом), але як геометричну лінію. У всякому разі се перший ступень наче вступ до мистецтва, але дуже віддалений. Пестальоцці і його наслідники розуміли так справу, бо так далеко сягав їх погляд: оглядання форм це також геометричне констрування; а знов геометрія є ніщо інше як розвиток фігур з їх елементів. Також усяке явище природи, коли його розложимо на складові частини і заглянемо аж до останніх елементів, довершується шляхами, які допускають геометричну конструкцію. Всі рухи тіл, особливо рухи світла складаються вкінці з самих простолінійних доріг. В природі бачимо найчудовіші геометричні образи не тільки в формах кристалів (вистане пригадати мікроскопійний образ снігу), але також в органічних формах, як в мушлях, в рисунку крил метеликів і и.; тут належать головно так епопуляризовані Геклем радіолярії, сі так чудово й правильно збудовані мікроскопійні первісники, що мільярдами залюднюють моря у всіх глибинах. Всі явища, предмети й животики незвичайно розбуджують естетичну уяву; обов'язком такої живої науки геометрії було б (хоч це доволі рідка поява) отсю естетичну уяву піддержувати й розвивати. Як довго одначе ми поступаємо тільки геометричним ладом, себто шукаємо ствердження всіх тих появ в законах простору, так довго не вийде на перший плян специфічно мистецький елемент. Одним кроком далі провадить нас Ліпс (доволі докладно в „Естетиці простору“), вказуючи нам на механічний момент. Статика й динаміка, рівновага й взаїмовплив рухів, а не тільки саме існування фігур спричинює в нас мистецьке розуміння геометричних образів. В колі або еліпсі відчуваємо рівновагу частин, в лінії церковної вежі або гори, що знімається все вище, відчуваємо змагання до висоти, в лінії, що спускається в діл (як се стверджує негеометричний, але механічний вислів, подібно як вислів: знімання в гору) відчуваємо се спадання як повільну втрату сил; в гарно закроєній розгонній лінії відчуваємо енергію розмаху. Важкість маси, легкість руху, механічне опанування відчуваємо в плястичній постаті танцюриста, борця і т. д. Це все дальші наглядні приміри. Без сумніву вони могутній чинник естетичного вражіння; все таки сей чинник не міститься в механічному моменті. Механічний момент, подібний геометричному, є дальшим приготовним ступнем, є тільки одним з чинників, що причиняються до ліпшого розуміння істоти мистецтва. Істотний сполучник, що провадить нас від геометричного й механічного моменту до мистецького, знаходиться без сумніву в біологічному моменті; тобто не в об'єктивному пізнаванні законів життя, але в безпосереднім внутрішнім переживанню життя. Переживаємо його в кождім предметі природи, чи він живий, чи неживий. Це по правді значить: ми вкладаємо нашу думку в предмет, ми уявляємо собі, а те, що в нашій уяві зросло, переносимо на предмет, наче це його духовна власність. Ліпс називає

це „вчуванням“; вислів, який мусимо розуміти активно і творчо: ми самі наше власне життя, а саме життя нашої уяви, нашої свободної творчості переносимо чуттям на предмет природи, наділюємо його нашою уявою і велимо сій уяві бути уявою даного предмету. Певна річ, що свою роль грає тут також почування (пасивне), але воно не є першим і рішучим чинником; скажемо тільки, що воно не є відсутнє при того рода психічній діяльності. Першим і рішучим чинником є (активне) внутрішнє творення; бо тут важне повстання мистецького твору, котре впливає з властивого життєвого почування, а мистецький твір є для нас виразом сього нашого життєвого почування. Гляджу прим. на лінію листя, стебелини і відчуваю її як вплив і безпосереднє зображення життя не тільки подібного до мого власного, але такого, котре я сам враз з ним переживаю, споглядаючи на сю лінію. Буде воно схоже на поему, яку я з мого найтайнішого внутрішнього життя вспівую в предмет, на котрий гляджу. Це не змінє зовсім сути річи навіть в тій випадку, коли передо мною лежить лінія мертвого каменя, який зображує мені як орнамент форму живого листя або живої стебелини. А що життя є живе, тому не дасться воно вставити в якусь бездушну геометричну формулу або в закам'янілі механічні відношення, як прим. в лінії спаду, мету або рівноваги. Життя моделюється свободно, а цей процес відбувається так, як сього потребує момент, коли ми переносимо наше власне переживання на якунебудь постать або предмет, котрий маємо перед собою. Це відбувається так, як ми потребуємо, а не так, як це відповідало би даному предметови, судячи по його поверховним прикметам. Це все має свою важність передусім для пластичного мистецтва. Здебільша однак можна легко помітити, що подібні закони лягли також в основу музичних форм, котрі, що правда, в подробицях ще дуже слабо просліджені; додати належить, що їх взагалі тяжко прослідити. В словеснім мистецтві знову находимо багато моментів з музики. Сама форма пісні, взагалі віршу, музикальна. Саме ритміка є в рівній мірі питома всім родам мистецтва. Говоримо про ритм постаті; повищий огляд може переконати нас у тій, скільки слушности в наших словах. Сама постать ні не ступає, ні не танцює, але за те наше поетичне натхнення, яке вкладаємо в дану постать, ступає ритмічним кроком, а ця психічна акція перетвориться в чудовий танок, коли прим. ми стежимо за лініями ніжнього орнаменту. Отже ясно, що в поході, в цілім ході й танку нашого погляду лежить ритм; таким чином діється, що й наша душа враз танцює, коли або ми дійсно танцюємо, або приглядаємося благородному танкови. Тому поет може бачити своїм духовим зором, як спокійні небесні тіла виконують чудовий хорівід. Готфрид Келлер творить своє поетичне поздоровлення для величі звізд, котрі „мовчки колихаються в просторах етеру“. Я признаюся Вам отверто, що ще не бачив, аби яка звізда колихалася; але я вірю поетови на слово; такий Готфрид Келлер не плете небилиць. Почуття ритму — це однак динамічний, а навіть біологічно-динамічний момент; саме ритм є ствердженням нашої основної гадки. Те саме видно, коли прислухаємося, як звук кріпшає і слабне; на цій процесі, побіч ритму, спочиває найсильніше вражіння, яке викликає музика навіть у людей мало музикальних. Третя складова частина музики, а саме мелодія, виказує знову трохи споріднення з лінією і з грою ліній; а гармонія з відносинами згідности й незгідности в тійже грі. Впливає з сього, що тут всюди панують, вправді не ті самі, але близько споріднені, однорідні й правильні причини.

Прошу Вас дуже вибачити те невеличке збочення в область естетики; тим способом облекшили ми дуже завдання вишукати відповідь на питання, якими шляхами можна виховати до свободного естетичного розуміння. Найсамперед бачимо, що всяке наочання містить в собі склад-

ники, що можуть, а zarazом повинні впливати на естетичну освіту. На це треба звертати ґрунтовну увагу при всякім начанню народу; при виборі учителів мусимо головно на те зважати, аби вони посідали хист не обнижати наукових вимогів, а zarazом збуджувати естетичне розуміння. З сього не слідує перемішання науковости и естетицизму, як що тямимо завсіди про ріжницю, яку я вище зазначив, і стараємося, щоб сю ріжницю переняли від нас ученики бодай у негативнім змислі (а саме, щоб не мішали одного з другим). Таким чином можна науку геометрії, фізики й вкінці біольогії використати в значній мірі для естетичної освіти.

Як стоїть одначе справа з т. зв. духовими науками? Тут саме поставлення питання дає вже готову відповідь. Отсе удуховлення тілесного, природного світа полягає на тім, що духова сторона шукає тільки засобу, як себе висловити і в словесній формі представити, й на щастя находитъ його. Все, що ми вище сказали, належить немовби до ґраматики, до науки мови в естетиці; бо в мистецтві говорить щось до нас, говорить наша душа, отже се є мова. Але як наука про мову не вичерпує ще зовсім змісту бесіди, так само не вичерпують наші повищі уваги змісту мистецтва. Колиби Бетґовен не був спромігся на те, аби вложити в свої симфонії могутній духовий і моральний зміст, а Мікель Анджелио в свої твори, Рембранд в свої образи й гравюри, так сама гра тонів, ліній і красок, світла й тіней не викликалаби ніколи сього ґлибокого вражіння, не захопилаби цілого нашого людського ества, не просвітилаби його, себто не булаб в стані нас піднімати й убаґороднювати. Коли питаємо за правилами мови і хочемо знати, як повстає мистецький твір, то дуже тяжко порозуміти основи, на яких опирається того рода мистецтво. Коли одначе звернемо нашу увагу на те, що ми назвемо коротко змістом, тоді справа піде нам дуже легко, бо духова сторона мистецького твору найшла своєрідній вислов в мові. Мова знову, віддаючи свого духа, підпорядковується духовій і матеріальній стороні звуку й голосу. Цього не можна занедбувати. Колиб це було байдужне, тоді можнаби кожду поему перекласти на першу ліпшу мову і вражіння осталоб незмінне; а тимчасом, як відомо, справа стоїть зовсім инакше. Кождий переклад поетичного твору є що найвище свобідною перерібкою, отже самостійним мистецьким твором. Звичайно одначе виходить твір попсований, а його поетична сторона зведена нінащо, у всякім разі з естетичного погляду без вартости. Так само можнабч перекласти поетичний твір на мову музики або плястичного мистецтва. Це одначе полишиться ще більшою перерібкою, а навіть повною переміною мистецького характеру твору. Але що переклад певного рода з одного мистецтва в друге можливий, то це доказує, що й зміст про себе має свою вагу; не тому, аби він міг істнувати без якоїнебудь форми, але в сути річи той сам зміст у зовсім ріжних формах. Цей факт доводить заразом, що в музиці і в плястичнім мистецтві може міститися зміст, по своїй сути подібний до змісту поетичного твору; він мусить навіть міститися, коли мистець хоче своїм твором осягнути найвищий ступінь мистецтва.

Я не хочу і не смію на тім місці стежити тепер за тими всіми питаннями, а полишається мені тільки витягнути простий висновок; висновок подібний до того, який ми зробили, коли шукали за засобами мистецтва, що містяться в математиці і природних науках. Так само стоїть справа з науками, котрі займаються духовим життям-буттям чоловіка. Вони містять також естетично образуючі моменти. Сеж очевидне. Духове життя, взяте разом, представляється з наукового боку як історія. Соціольогія, себто наука про господарство, право й виховання дає нам абстрактний, zarazом незмінний пересічний образ; історія ставить перед нами духа в життю. Відношення першої науки до останньої схоже на відношення математики, фі-

зики й хемії до біології. Відповідно до сього степенується те, чим причиняється кожда з сих наук до естетичної освіти, а саме відповідно до основної ріжниці, що вічні закони економії, права й образування уперезають правдиве розуміння історичного ходу людського розвитку, але що йно в історичнім ході виявляється дійсно життя людства. Тому то в історичнім моменті міститься така сильна заохота до мистецького зображення. Історик стає нехотя поетом, коли відтворює з живостю те, що сталося. А в тім трапляється нераз велика небезпека, що він не розуміє досить цього завдання, котре нехотя й неждано стало його уділом. З другого боку ясно як на долоні, як історію запліднювала завсіди поезія. Говорячи про це, не треба мати на увазі тільки історію давно минулих днів; також зображення теперішности — в дійсности воно що йно — становить історію; бо по правді воно також минувшина, але найсвіжіша минувшина; як ми її зображуємо, то вона не є вже теперішнім моментом, але у всякому разі подія близька до теперішности; всеж таки минувшина, тільки для нас найживіша, бо найближча. Врешті не важне для нас це питання минувшини або теперішности; швидше важна будуччина, якою вагітна минувшина й теперішність; вкінці важне безконечно вічне як таке, що зображене в часі. Не станемо отже в суперіч з тим, що сказане, коли звернемо нашу увагу, що правдиво високе мистецтво бере свій предмет, і перше всього свій увесь настрій і розуміння з теперішности, а не з минувшини. Не реченець тут важний, коли відбувається подія, чи тепер, раньше або пізніше, але важна сама жива подія; а навіть і те не важне, чи подія відграється на правду так або инакше, але важні с и л и, котрі в події діяльні й виходять на яв. Їх змалюємо тільки тоді найживішими красками, коли їх знаємо найдокладніше, бо ми самі живемо безпосередно під їх впливом. Впливає ясно, і здається ніхто не піднесе противного голосу, що мистецтво осягає завсіди там свій найглибший вплив, де воно найбільш „актуальне“.

Духові науки це область науки, в котрій моральна сторона осягає свою наукову форму. Отсей зміст мистецтва, про який ми говоримо, є в дійсности без виїмку етичної природи, хоч що правда в дуже широкім значінню слова. Одначе як не є завданням мистецтва рішати про проблеми розуму, так само не важний для нього моральний вплив, який воно малоби виконувати. Взагалі нам не рѳзходиться тепер про науковий або моральний вплив мистецтва, але навпаки про поживу, яку воно тягне зі своґо боку з цілого змісту науки і з моральних відношень в життю людства. Мистецтво не бере взагалі ні звідки інших мотивів як тільки з сих обох родів; воно одначе з безмежною свободою перемінює, добирає і знову сполучує ці мотиви. Воно вяжеться так тісно з обома підставовими силами розуміння й хотіння, а все таки не розпливається в них, тільки з обох створює щось зовсім инше й нове, одночасно навязує тісні зносини між обома силами і їх звязує між собою. Тому власне інтелектуальна й етична освіта мусять доповняти себе і сполучуватися в естетичній освіті. В противнім разі полишиться людська істота без завершення, чоловік буде наче покалічений, а його ріжнородні функції будуть ділати завсіди тільки побіч себе механічно, замість того, аби існував між ними тісний органічний звязок, замість того, аби всі функції давали із себе одну завершену, повну гармонію. Тому при слові „освіта“ насувається нам на думку головно й непере-можно одночасно естетичне завершення людської істоти, підчас коли „виховання“ ставить на першім місці тільки моральну, а „навчання“ вкінці тільки інтелектуальну сторону людського розвитку.

Тепер хіба ясна для нас конечність і рівночасно можливість естетичної освіти. Сміло можемо сказати: де можлива інтелектуальна й етична

Освіта, там мусить найти своє місце також естетична освіта; бо вона так само необхідна як тамті обі. Власне ми змагаємо до гармонійної і тим самим вповні людської освіти для цілого народу; викінчити цю гармонію людської істоти, ось завдання естетичної культури. Її передумовою являються інтелектуальна й етична культура; тому вона не попаде ніколи в спір з ними, вона навпаки буде їм пособляти, хочби тому, що вона потрібує їх сама.

А тепер ще кілька слів про особливі засоби й шляхи естетичної народньої освіти. Кілько велитенського вкладу може й повинно достарчити тут навчання, впливає із того, що було в горі сказане. Але також усе, що спрямоване до морального піднесення народнього життя, становить рівночасно могутній чинник, який допомагає до естетичного піднесення; це все очевидне без ніяких застережень. Тут мушу головно піднести культуру тіла, котра в забаві, танку, а також в руханці містить сильні естетичні моменти, вкінці вяжеться як найкраще з тим в свобіднім руху в природі. Естетичне любування природою не приходить само собою, воно хоче, аби його навчитися. Для естетично освіченого буде це найбільша радість і найвдячніше завдання, викликати в тім напрямі розуміння у такого, хто менше освічений естетично. В часі мандрівок, хочби їх метою були природознавчі (геологічні, ботанічні) або історичні цілі (знання рідної історії) або оглядання пам'яток мистецтва, треба з усіх сил змагати до того, аби як можливо найбільше звертати увагу на красу природи і старатися викликувати розуміння цієї краси; це буде тим легше, що всі інші наміри з останнім дуже гарно годяться. Таким чином знання рідної землі стане спільним підложем для всякого роду й напряду людської освіти; тому буде для людської освіти майже смертю, коли чоловік не матиме рідної сторони; хиба не потребує пригадувати захоплюючих пісень, що висловлюють тугу за рідною землею. Три з них вбилися мені сильно в пам'ять: Піркера (Шуберт), Меріке (Г. Вольф) і Штернава (Брамс). З культурою тіла остає в звязку плекання здоровля. Воно має таке велике значіння для естетичної освіти, що його розмірів годі означити. Естетична освіта така природна для чоловіка, що він потребує бути тільки здоровий, аби мати для неї отверту голову і її відчути. В нездоровім окруженні, в гнилім, зіпсованім повітрі, в тілі, затроєнім алькоголем мистецтво не може чути себе в дома. Звідсіля то така велика тепер увага до впливу мистецького окруження, естетично задовольючого урядження дому. Що раз більше прийшли люде до пізнання, що до сього не треба надзвичайних засобів, що найменший простір, найбільше поєдинчий предмет домової утвари або домової прикраси спроваджує естетичний наслідок, як тільки одно відповідає одному, а все разом достроюється до вдачі й життя мешканців дому. Не може одначе вистарчати, щоби поодинокому простолюдинові щось гарне зробити і його посадити в готовім мешканні як куклу до вертепу. Коли передше нічого не зроблено, а бодай не посаджено кілька скромних зразків естетичної культури, так наш простолюдин зіпсує це і зведе нінащо, і кукла і вертеп найдуться в короткому часі викинені на смітник у страшнім виді. Треба будити його власну цікавість, треба заохотити його до власної праці у сім напрямі і потім треба веліти йому самому уряджувати собі своє окруження. Під сим оглядом відіграє дуже важну роллю спільнота, яка зросла сама собою. Народній Дім (Volksheim) має рівночасно стати зразком і в сім напрямі, зразком, по якому можнаби відповідно уладити власне домове огнище, коли воно ще існує взагалі у сьому розумінні. До естетичного уладження пристановищ спільної забави й освіти причинявсяби кождий, головно ті, що естетично більше освічені; таким чином булиби вони найвпливовішим чинником на менше освічених

так, що й ті другі старалися б дорівняти або бодай наблизитися до перших. Святочні обходи створюють нагоду до вокально-музичних вистав, до танку і драматичної гри. Не сумніваюся навіть у тім, що се не є жадною утопією, що народ може сам власними силами заспокоїти велику частину своїх естетичних потреб, розуміється під умілим проводом. Уладжуючи всякого рода вистави, притягати народ о скільки можливо до співділання, замість того, щоби він був тільки видцем або слухачем. Найдеться не один чоловік, котрий зможе що найменше гарно віддеклямувати поему, з розумінням дещо відчитати, не один, котрий потрапить виступити так добре, як справжній актор в скромних штуках, щось в роді творів Ганса Сакса. Як значний крок наперед належалоб повітати, коли б довелось нам почути, що народ творить сам з власного життя штуки того рода. Гарний хор є взагалі до осягнення бодай в тих наших племен, що наділені музикальним хистом (маю на увазі прим. країни над Реном). А що виконують звичайні робітники в різьбі й малярстві, або в зовсім поєдинчій що до засобів рисуванню, останні роки дали нам неодну спробу, яка могла здивувати кожного. Сили багаті, тільки уміти їх найти і освободити. Згадаю лише коротко виставу визначних творів мистецтва, відвідини музеїв і все інше, що остає з тим в звязку, бо про вагу таких способів тільки одна думка, і ними послугуються майже всюди, де є до сього нагода. Особливо Ліхтварк пізнав це, що в сім напрямі потреба розумного пров'оду, як звертати увагу на істотні риси; він вказав також на шляхи, які ведуть до сього. Справу треба провадити далі так, як кожний з нас поступав, коли закладав насамперіод основи під власну, хоч як скромну вправу в розумінню мистецтва; не буде се загальне правило, і може ніколи не буде загальним, що малоб вагу для всіх людей.

Мушу кинути сю область, хоч всі питання також під цим оглядом далеко не вичерпані. Бо не вільно мені полишити неторканим бодай на кінці ще одно важне питання, а саме релігійної освіти.

Релігія не дасться зробити; крім того вона не існує взагалі для великої народньої маси, і то власне для великої частини тих, для котрих на першій місці призначена наша освітна праця; тут не можна віддаватися жадному обманови. А все таки той не є людиною, у кого недостає цього останнього завершення його духової освіти; воно ж є найтайніше з усіх тайнств, тому й так тяжко умом схопити; рівночасно воно у певнім змислі перша й остання потреба.

Свобідна освітна праця над народом не може й не повинна мати на цілі з огляду на свій зміст, свій напрям, пануючі обставини й можливості, впливати на переконання народніх мас, і то у ніякому, хочби і як вільнодумному змислі, а також не у змислі релігійного примусу. А все таки воно не лицює, коли поминаємо питання звязані з світоглядом, коли робимо так, начеб цих питань зовсім не було. Робітник, простолюдін, як взагалі кожний, хто бере участь в життю людства, повинен бодай знати, що щось подібне існує і що воно є, яку вагу має для тих, котрі цим цікавляться. Кожний повинен знати й відчувати, і то відчувати в цілій його вазі релігійне питання. Нехай кожному чоловікови буде полишене заняти відповідне становище до цього питання; нікого одначе не можна звільнити, аби він не навчився його розуміти, кожний мусить не тільки основно передумати це питання, але також пережити. Для кожного з нас, до якого висліду він не дійшов би з поглядом на свою особу, полишиться воно сталим зиском і визначним моментом власного виховання. На мою гадку, ніхто не може з цього приводу підносити поважного заміту — хйба ті люде, для котрих уже само запитання являється гріхом і для котрих це справа совісти, не ставлячи запитань, приймати без-

критично непомильну відповідь. З такими людьми не будемо змагатися; вони знаходять своє задоволення, якого зовсім не думаємо їм відбирати. Ми звертаємося до голодуючих, а не до ситих. Ми звертаємося до тих, які чесно й широко шукають правди, до всіх, але не легкодушних скептиків. Легкодушні — бо вони у протилежному зміслі також такі, що для них ця справа рішена; не можна правда сказати, що вони ситі, бо вони відвикли, бодай про око, від сього, щоби почувати ще голод; у них спільне з ситими хіба те, що вони не голодують, хоч з зовсім протилежної причини; тому вони нас також не обходять.

Для кого одначе релігійна справа становить взагалі питання, тому не можна веліти стояти перед цим питанням, як перед зачиненими дверима. Яку маємо дати йому відповідь? Як сказано, жадної, якаб намагалася дати певну позитивну розв'язку; жадної догми, хочби в найслабшій формі; розуміється, що також жадної негативної догми. Отже насамперед неупереджене предметове представлення справи. Таке мусить бути можливе; без сумніву існує наука про релігію, яка не рішає догматично, а тільки питає: що є релігія, в чім міститься релігійне життя, в яким зв'язку остає воно з усіма іншими сторонами й умовами людського життя? Одначе таке, навіть історичне, розвоєво-історичне представлення буде скріпленим, поглибленим, всесторонньо виясненим питанням, а ніколи відповідю. Вкінці одначе ми таки домагаємося якоїсь відповіді; чи і як сміємо її давати, як і у якій мірі можемо й повинні ми її дати.

Ми працюємо над розвитком спільноти. Отже наша відповідь має бути докладно така, якій усі спільно можуть і мусять притакнути. Давніше містилася вона в мінімумі догматичного змісту, а саме в вірі в одного Бога. Алеж Бог є також проблематичний вираз. „Кому слід його називати, кому визнавати!...“ Навіть питання про Божі прикмети вводять нас у всякого рода сумніви: як можна погодити абсолютну справедливість і доброту сотворителя світа з тяжкою несправедливістю і страшенним, особливо моральним лихом світа і т. д.? Зовсім не присвоюємо собі права дати на це відповідь; ми не присвоюємо собі права переконувати когось, що Бог існує, або його нема, ми не беремося рішати ці питання ні позитивно ні негативно. Ми знаємо тільки одно: „Який чоловік, такий його Бог“; і де люде розділені на стільки ворожих собі таборів, те саме роблять і їхні боги, і тому монотеїзм може видаватися в дійсности фразою.

А щож може бути спільне, що є в ґрунті річи спільне? Одно-одиноке: моральна сторона в релігії. Тут знову не маю на гадці тільки якусь етичну догму. Марксісти мають в тім знову слушність, що особливі риси моральних поглядів і домагань залежать також від часу, умовин і суспільних інтересів; моральні погляди змінюються відповідно до трьох названих чинників так само, як і релігійні поняття. Одначе існує мимо сього остаточна єдина основа моралі, котру навіть той ділом признає, хто словами проти неї виступає. Ніхто не признає доброю річю зовнішню й внутрішню брехливість або трусливість і всяку підлоту, лінь, розтрачування життєвої сили, насильство або ошуку, кождий пізнає, що колиб названі хиби признати добрими, того рода стан бувби не до удержання, бо підкопувавби всяку можливість спільноти, а тим самим і людського існування. Знаємо це добре, що жадна будова не устоїться, де не виповнені певні механічні основні умови. Перш усього ніхто в ґрунті річи не сумнівається що до самої ціли, себто що до можности й дійсности людської спільноти взагалі. Ця єдність ціли у людства є осередком моралі; і це важне. Воно одначе є у всього людства одно і те саме, і міститься в кождій благороднішій релігії як один і то головний момент. Це єдина точка, в котрій сходиться в дійсности кожда благо-

дніща релігія. „Бог, це любов“, чиж не висказує воно домагання, щоби була спільнота? Нехай релігія буде всім іншим, чим хоче й може, ми їй цього не боронимо; у всякім разі одначе є вона також висловом, остаточно навіть однодушним висловом цього необхідного однодушного змагання до єдності хотіння в самім чоловіці, а в кінці і в людстві. Можна застерігатися проти того, щоби релігія була тільки справою людства; ніхто одначе поважно не перечить і не мігби заперечити, нехай він буде католик або протестант, християнин або жид або буддист або хто небудь інший, що релігія є також справою людства, що вона хоче заступати й завсіди заступала також ідею людства і то як єдність, як спільноту, по просту кажучи: як любов до людей, або скажім ще ясніше: як взаїмну людяність. Можуть противники сього погляду сказати: до сього не потребуємо ми жадного Бога, це зробить саме людство; та ми відповімо: так, людство; але це є ідея, щось невидиме, котре одначе існує в нашій душі, котре стверджує наше найтайніше нутро, хоч мусимо і це признати, що таке людство, яке ми з досвіду знаємо, зовсім не є виразником цього, а в багатьох випадках навіть не пізнати, щоби була воля до сього. Отже правда мусить знаходитися по стороні тих, котрі кажуть: мусимо мати смілість вірити, мусимо могли вірити, навіть як не бачимо, і ця віра у невидиме, це релігія.

На цім місці мушу ще раз, в останній раз завернути до Пестальоцці, щоби і під тим оглядом не полишити його образ невикінченим. Майже у нікого нема так ясно зображеної цієї чисто людської сторони релігії, ніхто не висказався так ясно й просто, так поглядово, а заразом так безпосередно практично не змалював цього. З безчисленної скількості чудових висловів піднесу тільки два, оба з його роману. В гарнім розділі „Наука дітям“ (в третій частині роману „Лієнгард і Гертруда“) читаємо: „Бог для людей є тільки через людей Богом людей. Чоловік знає Бога о стільки, о скільки він знає чоловіка, себто себе, і почитає Бога тільки тоді, о скільки себе почитає, себто о скільки він поступає супроти себе самого, супроти своїх ближніх з найчистіших і найкращих понук, які є у ньому самому. Тому не повинен один чоловік другого учити свого власного розуміння релігії образами й словами, але своїми ділами. Цеж дарма, коли говориш убогому: Бог є, а сирітці: ти маєш вітця на небесах. Образами й словами не научить один чоловік одного пізнавати Бога. Але коли ти убогому помагаєш, щоби він міг жити як чоловік, ти показуєш йому Бога; а коли ти сирітку виховаєш, начеб вона мала батька, то вчиш її знати батька на небесах, котрий дав тобі таке серце, що ти мусів її виховувати“; це все переведене дуже гарно на безпосереднім примірі з життя. В уста добродушного Марейлі вкладає Пестальоцці прекрасне ісповідання віри: „Помилився цей, хто збирається пояснити те, що хоче сказати боже слово або чого не хоче сказати, або те, що інші люде на це скажуть... Любі людоньки, ви самі добре знаєте, що є на світі доволі річей, котрі походять від Бога, і глядячи на котрі не можемо помилитися що до того, яким має бути чоловік на землі і як має ділати, аби це відповідало божій волі. Яж маю сонце, місяць і звізди і цвіти в городі й овочі в полі, а потім маю своє серце й рідню; чиж вони не говорять мені більше, як всі люде разом, що таке боже слово і чого Він від мене хоче? От возьмім вас самих; коли ви передімною стоїте і я дивлюся вам в очі, то я знаю вже, чого ви від мене хочете і що я вам винен. А ось і діти мого брата, за які я відповідаю: чиж не є вони питомим божим словом, яке звернене до мене та до мене належить і то так, як не звертається воно до нікого другого і до нікого другого не належить? І це зовсім певно походить від Бога і я не можу помилитися, як поясню собі лише слово Бога саме тим, а нічим ін-

шим“. Віддає воно майже дословно ту саму гадку, якою Фавст відповідає Маргареті: „Чиж не склепиться небо понад нами.... чи не дивлюся в очі тобі...“ Таким чином знаходяться Пестальоцці і Гете на одній лінії, але Пестальоцці має цю заслугу, що уживає протонародної мови, а при тім не тратить нічого із глибини погляду у Гете.

Нинішня Німеччина, може, дійсно ще найбільше релігійний край на землі, на жаль, дуже терпить від недостачі релігійного спокою. І колиб вдалося отсе можливе по собі (так належало б думати), а таке близьке порозуміння, зискали б ми безконечно багато, а тим самим був би це неоцінений поступ в напрямі змагань до духової єдності або бодай духового зближення. В релігії полишається отсе вічно правдиве моральне людське ядро, яке міститься в ній і якого ніхто не в силі заперечити; у ньому можемо усі найти спільну основу, хоч би ми мали як різнородні й протилежні думки про всесвіт і Бога, про життя на сім і на тім світі і вкінці про всі інші питання, які для нас ще не розв'язані. Тут важне у всякім разі це зерно, коли ставимо собі питання про спільноту, про спільне життя і спільну діяльність, про спільну участь в radoшах і турботах, в творчості й відпочинку, в пізнаванні й хотінню. Все инше нехай залишить кождий для себе, кожда релігія для себе; цього їй ніхто не відбере — як довго не загрожена отся єдність моральної цілі, спільнота від чоловіка до чоловіка. І цього вона не робить, як релігія, а тільки тому, що до релігії примішано за багато людських справок, котрі закидають на себе багрянну шату, аби у тій звабливій масці переводити в дійсности дуже небожеські справи.

Релігія — справа життя і діла, а не погляду і слів; ось на що раз у раз вказує Пестальоцці. Шлях, яким хочемо йти, це шлях життя і діла, і тому повна надія, що він допровадить нас до правдивої релігії.

Чоловік жажде хвилин підйому духа, хвилин, в котрих будилася б в нім свідомість спільноти в боротьбі о правдиву людяність. Також наші представники етичних змагань бачать, як народні маси що раз більше відвертаються від прийнятих релігійних форм і релігійних вправ. Вони відчують що раз більшу потребу найти на це місце щось инше, щось в роді світських реколекцій. Не сумніваюся, що й це можливе. Бо ми помічаємо завсіди ще, що релігійне мистецтво виконує свій глибокий, нераз потрясаючий вплив також на тих, котрі взагалі покінчили з буквами переказаної віри, або бодай так думають, що покінчили. Як назвати це, що нас так захоплює в Обідні Бетговена або в Страстях Баха, що велить нам здригтися аж до шпіку костей перед Мадонною Рафаеля або Пієта Мікель Анджеля без огляду, чи ми християне чи ні, і чи уважаємо в більшій або меншій або навіть в жадній мірі правдивим догматичний зміст цього, що там зображене? Цеж мусить бути щось людське, дуже глибоко людське. Всі наші великі поети, музики і плястичні мистці держалися сильно того людського моменту в релігії, і власне ці зображення, які навіть навязують до матеріальної сторони релігійних передань, є майже завсіди найбільшими, найбільше захоплюючими мистецькими зображеннями; зображення знову, котрі ставлять на першому місці зовсім инший зміст, підходять своїм настроєм так близько до релігійних, що це впадає всякому у вічі. Таким чином релігійний чоловік находить в світських творах висказаний свій релігійний настрій; на відвороті той чоловік, що думає, начеб він зірвав з релігією, находить також свій настрій в творах релігійного мистецтва. Кінчу: отже в сути й глибині річи мусить це бути одно й те саме. Видно, що це останнє, чого не вміємо означити, не може взагалі послужитися жадним иншим, як тільки символічним виразом; а на символі може надаватися

як одно так і друге. Тому правда по стороні слів Гете: „Всі серця на всіх місцях під божим небом говорять це, кожде своєю мовою — чому ж і я не маю говорити моєю?“

Так пояснюю я собі, що люде, котрі уважають передані формули релігії тільки фразами без змісту, релігійні звичаї чимсь незрозумілим перед-історичним, звичайно так рішучо застерігаються, коли їм хто до очей скаже: Ви не маєте Бога, не маєте релігії. „Хто посідає науку й мистецтво, має також релігію“. Мене завсіди дивувало, що Гете забув назвати тут щось третє, що ще зовсім не міститься в науці й мистецтві і без чого не найдемо найменшого релігійного моменту ні в науці ні в мистецтві; я назвав це: чоловіколюбне діло. Скажу більше: існує релігія праці. Відкрито вкінці безмежно наукове, а також не менше безмежно мистецьке значіння праці; власне в її мистецьких творах міститься нераз непереможно й це, що я називаю релігією праці: не тільки відчуття, але певність і присутність її вічного людського й людяного значіння, котре нас захоплює і робить покірними, котре провадить нас через усі пекельні челюсти до нового неба, через всі провалля провин до нового щастя, якому ніхто не в силі нічим загрозити. Це отже є релігія праці: свідомість її вічної ціли, тої ціли, про котру говориться: „не шукай її зовні... вона в тобі, ти добуваєш її вічно із себе“. Бо що ми будемо серед праці і через неї, це не є зовнішнім продуктом, але це є чоловік, це — людство в поодинокім чоловіці — „у власній особі і в особі кожного другого“, каже Кант, — якій все, що зовнішне, повинно служити. Признатися мушу, мене захопило, як почув я тут слова з уст робітника: жінка працює не тільки, як вона перепеленки для своєї дитини, або заходиться коло домашнього господарства, вона працює також, як читає добру книжку і через те стає здібнішою, образувати свої діти і їх виховати; так, вона працює також, коли йде на прохід і тим чином відсвіжує своє тіло й удержує його в здоровлю, а це знову для добра й здоровля дітей і для радости мужа, бо це належить також до відбудови людства. Пестальоцці говорить про зверхню й внутрішню працю, і домагається, аби зовнішня підпорядкувалася завсіди внутрішній. У цьому святому змислі є в дійсности всяка освіта працею, і сподіваюся, що нас приймуть дуже радо до високого чину працюючих людей.

У всякім разі ми розуміємо нашу освітну працю над народом у цім високім, святім змислі. І коли від цих наших обряд полишиться нам тільки ця свідомість: ми працюємо над вічним ділом, а то: будувати й удержувати людство в особі кожного поодинокого чоловіка, то це буде велитенський зиск. І коли тоді яке „солодке обличчя“ звернеться до нас з щиро висказаним сумнівом: „А яке твоє відношення до релігії?“ і може йому не вистарчить ще зовсім як відповідь ісповідь Фавста — то ми бодай самі скажемо собі і це нас потішить: це є для нас релігія; і нехай хто инший поясняє собі по переданим поняттям, инший по новим; пояснення, поняття тут не важні; в ґрунті річи ми згідні і не потребуємо єдності щойно шукати.

Позвольте мені на цій заяві покінчити; її саму можете уважати або філософічною дефініцією, або особистою ісповідю.

Про свободу й особистість.

Хотівби я дещо Вам сказати про „свободу й особистість“. Це не дві ідеї, тільки одна. „Свобода“, це поняття за обширне; в злучі з „особистістю“ спрямовує думки у більш означені тори. Свобода в розумінні особистости, свобода особистости, особистість свободи, це буде докладніше означення теми.

В дійсности одначе треба дещо приглянутися означеному ідеалови ведення життя в такім часі і серед такої духової атмосфери, яка не тільки не пригожа плеканню особистого життя, особистої свободи, але також цілою силою відбирає у неї право на життя і можливість життя. Ледви чи можна сумніватися в тім, що в нинішнім життю, а навіть в нинішній науці майже все противне змаганню, яке проявляє особистість, аби устоятися й свобідно розвинутися.

В нинішнім життю ми наче впряжені в кріпко сціплений життєвий лад, котрий звертає дуже мало уваги на особу поодинокого чоловіка, і з огляду на свій характер не може навіть звертати більше уваги, навпаки, в своїй невмолимій річевости покоряє тому самому примусови загальних правил життя й поведення кожного поодинокого чоловіка без різниці. Певна річ, що ні одна з установ ладу — а саме правного й морального ладу, в його ріжнородних ступнях — не є безумовно неоправдана розумово. Бо ні одної з них не принялоби життя, якби не була доцільна в певнім змислі, або в певних означених межах; ніодна не моглаб устоятися, якби вона не відповідала бодай в малій мірі цілям деяких гуртків людей. Ці установи не є незмінні, вони постійно підпадають переміні, хоч як далека неразця переміна від досконалости, хоч як нездарно вона пристосовується до змінливих потреб життя. І хочби це пристосування було ще ніжніше, гнучкіше й легше в рухах, ніж се досі діється, то вже в самій природі загальнообовязуючого ладу лежить, що він може відповідати фіктивному пересічному числови існуючих, на тисячні способи ріжнородних і безнастанно між собою суперечних життєвих інтересів, за те як цілість стоїть цей лад на перешкоді дійсним життєвим інтересам одиниці, для неї матиме він характер примусу, буде її на тисячні способи обмежувати. І то тим більше, чим індивідуально більше зріжничкований її внутрішній світ, чим менше вона з другого боку може виректися сього, щоби своє зовнішнє поведення, своє життя в спільнім світовім середовищі достроїти до своїх внутрішніх поглядів. Тому суспільний лад, яко такий — впливає неодмінно в тім напрямі, щоби чоловіка зшабльонізувати бодай в його зовнішнім поведенню, а його індивідуальність, о скільки він зможе її заховати, затіснити зовсім, себто спровадити у нього незгідність між внутрішньою вдачею й зовнішнім пове-

денням і таким побитом його виховати. Такий наслідок спрваджує далеко швидше суспільний устрій, котрий є можливо найліпший або найменше недосконалий, бо він розоружує всякий опір, коли тимчасом лихий устрій викликує опір вже самим своїм існуванням.

Та тут ми ледви зачепили глибші причини людської несвобідности. Признані постанови права й моралі є завсіди тільки виразом, і то дуже недокладним виразом, далеко глибших відносин; вони зовсім не є незалежним і незмінним, а навпаки аж занадто залежним чинником людського життя; вони примушують тільки тому, бо самі знаходяться під ще м'огутнішим примусом; сила примусу не міститься в їх первісній природі, вони лише оруддя в руках влади, яка закривається одягом права й моралі, аби під такою облудною заслоною тим певніше виконувати своєю потайну власть, щоб її не можна було зрозуміти. Ці постанови двоякого рода: примус зовнішньої життєвої потреби й усіх економічних наслідків, що з неї випливають; з другого боку духовий примус.

Що господарські відносини людського життя просто володіють всім, що людське, і його означають, це без сумніву така одностороння й силувана теорія, як тільки односторонною і силуваною може бути яканебудь наукова теорія. Одначе в ній є безмірно багато правдивого, що має саме для нашого питання далекосягле значіння. Удержання життя це перша конечність, передумова всього иншого. Тому чоловік стоїть перше всього під тим переважним примусом; у всякому разі зовсім увільнитися від нього може тільки тоді, коли підійметься дуже високо, героїчно понад себе самого, себто тільки рідко, в незвичайнім положенні. Людське життя зріжничковане. Воно тепер зовсім не схоже на життя звірини або дикуна, ціла увага котрих звернена до безпосередньої зміслової теперішности і котрі власне тому готові без застанови кожної хвилини його наражувати. Життя теперішнього чоловіка має бути тривке. В переживання хвилини входять як складові частини навіть давня минувшина шляхом памяти і далеке майбутнє шляхом передбачення. А щоби життя у цім розумінні могло удержатися і підноситися, треба також відповідно зріжничкованих, далекозорих господарських розважань. Тому виготовлення життєвих умов стає з конечности що раз більше р'озлоге й скомпліковане. Тому бачимо сьогодні народи, що найсильніше причиняються до розвитку людського існування у що раз вищі, себто зріжничковані форми, в правдивім шалі праці. Іхня праця звернена, певно не виключно, а все таки в переважаючій мірі на якість що раз трудніших обставин і умов так дуже складного життя. Одначе велитенська більшість працюючих не доходить попросту до того, аби дійсно ужити життя, бо вони застрягають в праці над засобами життя. Засіб щораз більше стає одинокою і цілою метою. Якість можливостей до життя впливає на піднесення самого життя, а також його можливости (у вищій розумінні). Пануюча досі тенденція розвитку зовсім не старається поволі змінювати це відношення, навпаки зі збільшенням засобів до життя бачимо, як життя для велитенської більшости людей що раз більше утруднене, пуста й убоге. Потреби зростають в безконечність, а в тій самій мірі заспокоєння їх стає неможливим для великої більшости. Цей розвиток не залежить по своїй природі від хотіння поодиноких людей, але втягає невмолимо у свій механізм більше або менше кожного — у всякім разі кожного, що не стоїть високо на суспільній драбині — і приковує його на протяг життя до тачок строго обмеженої праці. Нагороду за цю працю примірює односторонно до своїх інтересів, себто завсіди так, щоби система полишилася удержаною. З того випливає необхідно постійний примус, який набирає що раз більше характеру непорушности і відноситься, сказатиб, до всіх без виїмку. Бо навіть ті, що мають наймогутніший вплив на рух цілої машинерії, чи то зав-

дяки визначному уздібненню чи корисній ситуації, ті, що видаються гнобителями для тих, котрі стоять нище і тільки з заціпленими зубами слухають їхніх приказів, в дійсности стоять під не менше гнетючим примусом. Вони примушують, бо самі примушені. Вони гнетуть, бо на них спочиває найсильніший гнет: гнет конечности удержати цілу машинерію і нераз поставити на своїм проти власного благороднішого почування. Вони не бачать і не знають вже нічого иншого, як велику машину; вони в дійсности не є її панамі; вірю, що вони навіть дуже рідко собі це уявляють. У всякому разі вони не є панамі, але рабами рівними иншим, а може ще більшими. Великий у своїм роді, вічно правдивий образ, змальований Плятоном в його Державі, образ тирана як найнужденнішого, найбільше залежного, найбільше покаліченого у своїй правдивій людській природі, можна перенести риса за рисою на нинішних промислових тиранів, на ту цілу пануючу — позірною пануючу економічну клясу людей. І коли ще до сього не зовсім дійшло, то вже не далеко до такого стану, і ми робимо, здається, усе, по всім нашим силам, щоб як найшвидше дійшло до такого стану.

Деж одначе захист для особистого життя, особистої свободи? Річ у найприкрішій значінню слова, матерія, звичайна життєва нужда давить усіх, як тих, що стоять найвище, так і тих, що стоять найнище на суспільній драбині.

У всякому разі певна скількість особистої свободи може ще устоятися на вузькій посередній лінії. Високо розвинена господарська система потребує все таки багато інтелігенції; тому мусить її ховати й про неї журитися. А що дійсна інтелігенція не виявляє надто великих зверхніх життєвих потреб, тому система не потребує поносити для інтелігенції таких жертв, які моглаби відчути; і це робить система взагалі. А даючи їй працю, не надто використовує її. Завдання наукової, технічної, мистецької вриводи, які вона ставить, мають для робітника з інтелігенції також самостійний інтерес, котрий, яко такий, не залежить тільки від заробкової ціли, хочби вона стояла за цими завданнями. Робітник з інтелігенції візьме радо на себе завдання, яке стало його уділом, а не буде почувати себе рабом. Він з легкою усмішкою приглядатиметься, коли не він, але його роботодавець забиратиме матеріяльний зиск з його духової праці. Він це достоту знає, що в ґрунті річи навіть роботодавець не має дійсного й тривкого зиску, але система; система, котра налягла, може тяжким гнетом на всіх инших, його одначе одного, робітника з інтелігенції, ще властиво найменше з усіх гнете.

Серед ступнів загального розвитку знаходиться з правила певна посередня область, на котрій дозріває в розмірно широкім обсягу особиста свобода й особисте життя. Цеж очевидно фальшивий погляд, коли ми думаємо, що стан райської свободи існував в прачасах людського роду, поза лінією всякого суспільного ладу. Племена, котрі ще нині наближаються найбільше до тамтих часів своїми примітивними формами суспільного життя, доказують зовсім щось противне. У примітивних племен з їхнім зовсім не зріжничкованим життям не може бути взагалі мови про особистість, отже й про правдиву свободу, про свободу особи. Навпаки, там поодинокий чоловік се тільки кільце в ланцюгу цілости; він тільки в ланцюгу живе й відчуває, не знає жадного бажання, не має жадного поняття, що взагалі може бути инакше. Правда, він не чує також гнетючого примусу, та не тому, щоб він був свободний, а тільки тому, бо в нім ще не зродилася ідея можливої свободи. Поступаюче наперед зріжничкування праці, сил, а з ними також думок і почувань щойно збуджує цю ідею з дрімоти. Змагання до повисшеної, вільної від примусу теперішности культури, котра обіймає зором все дальші й дальші круги інтересів, створює й видає на світ завсіди нові душевні енергії, а їх могутній рух родить великий, розгінний ритм.

свободи, який ми спостерігаємо прим. в часі короткого розцвіту грецького життя або в культурі ренесансу. По правді кожний нарід, котрий щось творив для людства, переживав бодай раз таку пору; наш нарід в своїй дійсно великій епосі, маю на думці часи Канта, Гете і Гумбольдта. Економічно нарід голодних нуждарів, що поволи підіймався зі страшного упадку трийцятьлітньої війни; політично поневолений іще, але вразливий вже на подув раннього леготу свободи, пережив тоді наш нарід цю щасливу хвилину, коли могутній зрив нових, непережитих творчих сил розкошувався у високім почуванні особистости, коли творчий дух не зробив себе рабом свого власного твору, коли сам засіб не пожерав мети.

Чи ж неодмінно ще переводити щойно порівняння між тодішнім і нинішнім часом? Деякі з незабутніх пам'ятників особистого життя того часу відомі щойно від недавна; маю тут головно на гадці листування незрівняної пари Вільгельма й Кароліни фон Гумбольдт. Чи нині є бодай тільки можливість особистого життя на верхівях людства, яке судилося отсим двоім особам? Даремні булиб наші зусилля у тім напрямі; розвиток, який відбувся в межичасі, не дасться повернути назад. Ми багаті тепер й могучі, наше число зросло просто несамовито; височінь нашої технічної культури, енергія нашої господарської праці, яка перевищила може усе дотеперішнє, піднесла нас наче на крилах у небостежнім леті на одно з найвищих місць, на котрім ведеться супірництво за першенство між народами. — але свобідним народом ми на правду не є. Можна сказати, що таким не були ми й перед сто літами. А все таки тоді жила ідея в нашім народі і в найблагородніших його провідниках, і ця ідея, а була вона для народу щось реалне, — це горда, безумовно певна запорука свободи, котру нарід мав вибороти собі в недовгім часі. „Чоловік сотворений свобідним, отже є свобідний, хочби й родився в кайданах“, так співав, так відчував сучасний Німець, котрий ще коротав своє життя під ярмом Наполеона; він співав ті слова за своїм Шілером з найглибшого переконання, власне на перекір наложеним кайданам. Слушність була по стороні цього почування: в нім була воля до свободи, і отся воля — про неї сумніватися значилоб сумніватися про людство — вона мусіла вкінці побідити. Але тоді мала ідея ще силу, „свобідна мов птичка у воздушних просторах“ (як співає той сам поет), а саме у висотах чистої думки й чистого хотіння, мала силу задавити вічного ворога, духа рабства. Деж пропав сьгодні цей високий ідеалізм віри у те, „чогд ухо не чує, чогд око не бачить“? Де шукати нам в нашім публичнім життю, де в нашій поезії і літературі, музиці й плястичнім мистецтві могучого подуву його непереможної сили? В одиницях він певно живий; але — а може се тільки сентиментальна мрія, або може все таки правда, що тоді в народі як цілости було щось живе із цього духа і цей дух поривав до благородного, захопленого, жертвенного чину і зединював в поодиноких моментах в однім великім почуванні, таки дійсно усіх, від найвишого до найменшого? Пригадаймо собі хоч отсю незабутню хвилину, коли після глухих днів чужинецького панування піднісся народ як один муж і заприсягнув собі взаімно: „Переможемо або умремо тут солодкою смертю свобідних!“ В дійности, це була боротьба за свободу, а також боротьба свобідних людей проти рабства. Я не питаю, чи наша пора придатна видати на світ такого Гете або Бетговена, я питаю, чѳ вона здатна до національного підйому, на який спромігся наш народ тоді серед найглибшого пониження. Війна народів одначе без такого внутрішнього підйому почувань не буде ніщо инше, як тільки огидне мордування, жорстока спроба перемоги матерії над духом, буде виразником чудової техніки новітних часів, — як що не буде духа, що доказувавби істнування енергії примусити ці велитенські матеріяльні сили віддати себе

дійсно на послуги д у х а, на послуги найвищих духових завдань людського роду. Находить на мене спокуса сказати: отже це покоління не сміє дожити жадної війни, бб одиноке, що моглоб її освятити, отсе високе розуміння свободи, сьогодні не існує, і не може існувати. Чи ж можна виставити гірше свідоцтво якому вікови, або якійсь нації, як повище? А все таки, чи можна наділити ліпшим свідоцтвом наш вік, нашу націю, якою вона себе сьогодні представляє? Я не мавби до цього відваги.

А тимчасом — хто виноватий? Добровільно ніхто не позбувається внутрішньої свободи. Це мусить бути якесь тяжке призначення, котре нам її відобрало: призначення господарських конечностей, над якими запанувати не вдалося людству так швидко, як швидко вони стали паном над людством. Дійсно ніхто цього не бажав, ніхто їх не кликав, це прийшло наче через ніч. Примус машинерії поклався на нас усіх наче змора, а кожний духовий подвиг або мусить йому служити, або волічеться безсильно попри нього, без впливу на цілість суспільного життя. Я одного разу вже давніше заявив: в ґрунті річи існують тільки дві конфесії, оборонців авторітету й приятелів свободи. Перші з поглядом на дійсність, мають у всім слухність: вони бачать наглядно, що існує примус економічної машинерії і панує над усім; вони признають ф а к т цього примусу і клоняться перед ним; вони тим чи иным способом погодилися з таким ладом і почувають себе на загаль добре, бо боротьба проти незмінних конечностей не виснажує вже більше їхніх душевних і фізичних сил — як тамтим другим, еретикам —, і вони найшли шасливо шлях, як віддати себе без тертя на услуги устрою машини, хочби навіть у виді найдрібнішої її частинки. Сили інтелігенції і хотіння не потребують зовсім лежати при тім облогодом; велика машина, як це вище було сказане, може їх зужиткувати на відповіднім місці і перебрати на свої послуги; вона не занедбає їх винагородити, хоч не в міру праці яко такої, але в міру того, скільки вартости має отся праця для неї, себто для машини.

Власне таким чином примус стає щойно д у х о в и й і д у ш е в н и й; і це становить що йно найприкріщу їдкість для чоловіка, котрий духово й душевно зріжничкований. Чоловік бореться радо з фізичною нуждою, навіть як вона сильно налягає на нього, як довго він тільки може полишитися свободний у своїй душі. Як часто найбільші люде боролися з нуждою, і мимо сього не тратили духа! Подумаймо тільки про геройське життя такого Кеплера, який, будучи цісарським і державним математиком, мусів здобувати собі кусок насущного хлібця робленням календарів і ставленням гороскопів, а інколи зносити неодноразовно пониження зі сторони могучих панів. Завсігди одначе ошуканий, мусів дозволити подавати собі милостиню як той жебрак. Все те зносить він з гумором висшости, щоби тільки не закаламутити собі святої радости, що він може хвалити свого Бога своєю величною працею дослідника! Таким робом він був свободний. Одначе тепер працює духово усе проти такої свободи і змагає більш інстинктовно, ніж свідомо, задавити свободу. Примус любить одягатися власне в найвищі форми духовости, щоби тим певніше закувати духа. Бо „який чоловік, такий його Бог“: коли чоловік поневолений, так створює він собі надземну владу, котра находить приємність у тім, що може держати усе, а навіть самого людського духа в ярмі рабства. Він відчуває значіння безконечности, але тільки задля того, щоби почути її на собі як гнетючу силу, і аби з її ласки вижебрати для себе рабське життя духа й хотіння. А хто важить рвати отсей ланцюг, того уважають безбожником, поганцем, який „тільки служить свому череву, як богови“; по їхній думці, він мусить мати бога, себто мусить запродати себе у неволю комусь або чомусь; инакше не може бути, не повинно бути. Така ненависть до свободи — найновіші

часи не раз пригадують це, хоч як бажалося б їх забути — живе ще в дуже багатьох і є ще силою на сім світі, котра в більшій або меншій мірі угнітає ціле наше духове й моральне життя, наше виховання і змагає шляхом останнього себе увіковічити.

А якже взагалі стоїть справа з вихованням нинішного чоловіка? Чи воно таке, яке повинно бути, себто виховання до свободи? — Перше всього дім мігби бути певно місцем свободи. В пригожих умовах дитя бодай серед ігри свобідне, свобідніше в більшій часті ніж ми дорослі. Відтак забирає дитину школа у свої може й надто певні руки. Без сумніву вона повинна, навіть хотіла б плекати особисте життя; багато важних умовин задля цього вже сповнені, або могли би сповнитися при трохи добрій волі. В яким людським відношенню повинна швидше вітати свобода, коли не у відношенню учителя до учня? Одначе — не моє діло починати голосіння; окрім сього я зовсім не хотів би попадати у тон обвинувачення. Це ж ясне як божий день: школа, ціле нинішнє виховання молоді, вони самі не свобідні; яким отже чином можуть виховувати в свободі і до свободи? Школа угнітана на тисячні лади, подає свій гнет далі з механічною конечністю. Не її нам ганьбити, навпаки нам з тим більшою вдячністю признавати правдиве геройство того зовсім поважного числа одиниць, котрі уміють в нинішній школі удержати і засаджувати бодай троха духа свободи.

З середньої школи переходять деякі вибрані щасливці у вищу школу; для декого з нас одинока оаза на пустині життя! Не один, котрий зрештою стратив майже віру у можливість свободи, або чує жаль до неї, ховає ще цю одиноку побожну віру в „академічну свободу“. Дивним дивом, вона тішиться не тільки далеко йдучим потуранням, але також виразною протекцією таких людей, котрим зрештою свобода не лежить зовсім на серці; можливо тому, що вони помітили, що сильний глоток з пугару цієї свободи робить чоловіка невразливим супроти поважніших забаганок свободи. Звідкіля це походить? Ще раз заявляю: не виную нікого, я тільки стараюся це зрозуміти. Це попросту звичайний вплив контрастів: всюди зрештою старанно звязаний у своїх рухах, тут почувается молодий чоловік нараз звільненим із пут. Багато, дуже багато людей стає жертвами цього небезпечного переходу до наглої зверхної свободи, до котрої вони внутрішню зовсім не приготовані. І діється найзвичайніша дуже зрозуміла річ. Молодий чоловік переносить свою дотеперішню внутрішню несвобідність до цього життя, яке називає себе мнимо свобідним, і кує сам собі добровільно кайдани, без котрих пізніше ледви чи потрапить жити. Не хочу зовсім таким чином засуджувати взагалі всі академічні стоваришення. Був час, що й вони хотіли бути школою свободи (в часах давних буршеншафтів), самовідповідальної спільноти, і в певнім обсягу такими дійсно були. В пригожих умовах будуть вони також сьогодні зовсім певно як такі процвітати; я не маю відваги видавати про цю справу загальний присуд. Але одно бачу ясно, що ті, котрі уживали повними пригорщами так званої академічної свободи, не є з правила тими, котрі в пізнішій життю заступаються за справу свободи цілою своєю істотою, з найбільшою рішучістю і з найчистіших понук. Про них можна повторити ті слова, які вони самі співають: з опущеним в діл зором потягли назад у край філістрів! Бо й де могли б вони знайти пізніше місце для свобідної діяльності? Або мусять підпорядкуватися пануючій системі, і до цього майже усе дораджує, на те налягає і примушує; або, як хочуть боротися проти такого стану, так змушені закинути на себе нові кайдани, а саме кайдани стороництва (якеб воно не було); стоячи власними силами, нічого не вдіють, ледви чи могли б взагалі існувати; без милосердя роз-

терлиби їх млинові камені, котрі взялиби їх між себе з обох боків, з права й з ліва.

Полишається ще домашнє огнище. Та й тут рідка доволі поява, аби дві душі, настроєні однаково чисто й ясно на той самий основний тон свободи, звеніли гармонійно, а їхня гармонія не занечишувалася ніодним зовнішнім дісонансом. В противнім разі стане подружжя і домашнє життя знову новими кайданами. Для ніжної особи прийдеться носити їх може найтяжче з усіх життєвих кайдан. Подружжя — це найбільше особиста потреба серця, котре шукає у цім звязку свого задоволення. Та не раз як даремно! В такім несвобіднім життю, як нинішнє, дуже тяжко про те, щоби повна взаїмна свобода трівко вітала в цім найніжніщім відношенню, яке так легко задраснути! Тому то й не дивуємось дуже, коли почуємо про захитання подружжя навіть в таких кругах, в яких існує ще дуже вразливе почування задля чистоти й глибини особистих відношень від душі до душі. І в цім випадку не треба винуватити, але не треба також оправдувати, треба одначе це розуміти і почувати себе покликаним до поважної застави, куди властиво заведе нас наша духова й душевна культура.

Полишається останнє: утеча в обійми природи — як довго ще природа існує і як довго не знищить нам її зовсім дика жадоба техніки здобути її; або в обійми мистецтва — котре, на жаль, також не раз досить крику підіймає негармонійними тонами за здоровим повітрям свободи; або вкінці в обійми релігії — котра як гуманна — в розумінню наших батьків, коли її в собі плекали й нею жили — не менше потребує свободи і наслідком того очевидно терпить у нашім століттю, все таки може ще поставити собі віттар в отсій останній, найбільш укритій закутині серця. Тимчасом серед того рода відносин чуємо себе в наскрізь несвобіднім окруженню, наче викинені на чужину. Ховаємо в собі любов до свободи, як ховає в собі заказану любов до вітчизни той, кому чуже насильство зрабувало його вітчизну.

Так виглядає свобода в нинішнім життю. Чиж не зрозуміла річ, коли багато людей говорить і думає: Свобода це взагалі ніщо инше як гарна мрія деяких поетів і мрійників не „од світа сього“? Можлива річ, що в цих гризких словах і почуванню, в яким це говорить, зроджується все таки ще безсильний внутрішній протест; одначе у великої частини людей сьгодні зовсім не зроджується радісна віра у дійсність цієї ідеї; під цим оглядом нема найменшого сумніву.

„Правда освободить вас“, каже велике слово. Жажда правди це властиво жажда свободи. Деж те джерело, що заспокоїлоб отсю жажду? Звертаємось до науки як управненого сторожа правди. Та чи її відповідь не є знову „тільки глумом над тим, що питається“? Дехто з Вас знає книжку Карла Йоеля п. з. „Свобідна воля“. Він виводить перед нами цілий ряд живих розмов, і в них зображує свого „наївного“, котрий вірить ще в існування свободи, тільки що „просвітитель“ запустив уже кілька краплин їди сумніву що до свободи волі. „Наївний“ звертається по черзі до психольога, юриста, природознавця, психіятра, історика, теольога, статистика моралі — з усіх боків та сама відповідь, наче з одних уст: свобода волі ніщо инше, як велика світово-історична помилка; перед трибуналом науки вона засуджена, з нею покінчено, процес давно переведений аж до найвищої інстанції, де вона також прогнала справу. Правда, в названій книжці находимо ще раз зворот; наказано ревізію, процес ще раз переводять. Новий, ще більший ряд діяльогів ратує на позір страчену справу свободи. Не заперечують розмовники детермінізму, але підпорядковують його майже зовсім індетермінізмови: причиновість зображена як незломний закон нашого пізнання, тільки не як абсолютний закон

річей. Бачимо тут сумнів найновіших механіків що до всевледи механізму, бачимо віталізм новітних біологів, прагматизм таких теоретиків пізнання, як Мах і Авенарій, все тут виведене хиба на те, щоб угрунтувати новий метафізичний індетермінізм. Цей останній завершується в теїзмі, котрий ставить як останню річ — божу світову волю в ролі нездетермінованої детермінізації. Хто так скромний, що признає, що він нічого не знає про так високі річи й нічого знати не може, хто не хоче ратувати свободи на хиткій основі метафізики, кому залежить на свободі на цій нашій людській землі, для того отся повна духа й капітальна книжка не подасть ні краплини правдивої розради, о котру мігби опертися. Так отже вертаємо із нашого „хожденія“ до наук такі убогі й з пустими руками, якими ми до них йшли, а навіть ще убожші о одну велику, може останню надію: переше відчували ми болючо вправді нашу несвободу, одначе наше сильне противне почування боролося проти сього; тепер знаємо: всякий опір даремний, мусить, здається, бути даремний, коли наука зрештою все така бадьора, порішила проти свободи так однодушно й певно. Отсе відчуваємо так, начеб нас лиха сила перехитрила, що сама наука, котрій наш змисл свободи не вагається признати слушности (бож наука це відпоручниця правди, а тільки правда може нас освободити), та сама наука називає нашу віру в істнування свободи брехнею нашої власної душі і самообманом, зрозумілим задля таких і таких причин, отже самообманом, який остаточно можна простити.

Коли таким чином справа свободи заразом пропавша й програна в життю і в науці, деж вона шукатиме вкінці ще захисту? Доволі відваги у філософії стати судією над названими обома чинниками. Але чи не є це надто сміле домагання рішати про питання, над котрим життя і наука вже давно перейшли до дневного порядку? Або філософія сама коріниться в життю і в науці; а тоді не буде вона ні могти, ні хотіти противитися однодушній думці обоїх; або, коли ні, так вона взагалі щось нікчемне, а навіть пуста мрія, яка не може зробити нам дійсностю мрію про свободу.

А все таки: філософія не сміє позбуватися права рішати про це велике, ба навіть найбільше з усіх питань людства. Це питання не підпадає під компетенцію котрої небудь поодинокі науки, відповідь на нього може наступити тільки в звязку з усіма тими питаннями на границі людського пізнання і людського життя, прослідження котрих становить зовсім особливе й питоме завдання філософії.

Досвіди життя, хоч як згідно говорять до нас, все таки не дають нам однозвучного рішення; вони не доказують нічого більше, як тільки те, що свобода не є зовсім ласкавим даром небес, але що її треба завсіди наново здобувати у тяжкій, небезпечній боротьбі. Це ми повинні давно знати. „Тільки той заслугує на свободу і на життя, хто мусить їх щоденно здобувати“. Жорстокість боротьби, острість опору, проти якого свобода може устоятися тільки серед тяжкого змагання, доказує, що все таки щось в нас живе, що обурюється проти всякого примусу і це щось не можна убити. Воля свободи у всякім разі існує; ця воля не є ні фантомом, ні чистою мрією; у свідомості цієї волі показує вже себе свобода як щось реальне, отже таке, що має своє місце у світі, і може мати дійсний вплив. Докази одначе науки проти свободи, хоч як ріжнородні, зводяться завсіди до одного: що причиновість є основним законом досвіду; що всякий суд про факти, про що небудь, що діється в часі, чи фізичної чи психічної натури, підпорядковується цьому основному законowi законного звязку між тим, що випереджає і тим, що наступає, і що иншим способом не можна їх доказати як тільки на підставі

цього закону. Ця гадка уgruntована основно глибоким дослідом над підставами нашого пізнання, переведеним Кантом і від нього починаючи. З тої пори ніхто не підносить проти неї правосильного сумніву. Одначе ця гадка не спинювала ні Канта ні його наслідників, признавати ідею свободи, ба навіть ця гадка становить одну з істотних передпошилок, на яких основується їх доказ про існування свободи; значиться що тою одинокою гадкою не можна ніяким чином признавати справу свободи побитою.

Я не хочу зовсім мучити Вас тепер далеко йдучими розважаннями із царини критики пізнання; для нашого наміру вистарчить одиноке помічення, основне переведення котрого повинно бути швидше предметом окремої розправи ніж одного вечірнього викладу, а котре одначе у своїм головнім ядрі увійшло так далеко у загальну свідомість більше освічених людей, що доволі буде його тільки пригадати, аби могли на цім будувати дальші висновки з достаточною певністю.

Причиновість це основний закон досвіду; досвід одначе, і то власне досвід у стислім розумінню, науковий досвід не має і не може мати значіння абсолютної правди, що має свій кінець, але є вічно нескінченим і нескінченим процесом. Кожний крок на тім безконечнім шляху є вправді поступом, що веде далі поза пороблені досі кроки, але так само мусить стояти отвором місце для дальшого поступу, який виходитиме поза кожду, осягнену точку; ніколи не може досвід сказати: так річ маєтсья, а тільки: під тими й тими і ще такими умовами — умовами, котрі можна завсіди наново досліджувати й поправляти — необхідний такий і такий наслідок; без тих умов ні. Рахунок досвіду може найдокладніше вийти без останку — о скільки чинники будуть ті самі; одначе до цього рахунку приступають що раз то нові чинники, яким годі означити кінця, а навіть напевно можна сказати, що їм нема кінця, нема й не може бути, бо питання науки провадять від ясної, логічної конечности до безконечности і то такої, яка вкінці й абсолютно не дасться блище означити. Таке розуміння цієї основної прикмети нашого збірного пізнання річей, які відбуваються, відбувалися і будуть відбуватися в часі й просторі, міститься вже від часів Канта в слові „досвід“. Сам досвід це безконечний процес, в цій своїй безконечности зрештою строго законний; в противнім разі не може бути бесіди про ніяку релятивну правду, про ніякий запевнений поступ пізнавання. Закон причиновости це тільки один з фундаментальних висловів законности цього безконечного процесу; яко такий він нерушимий; цей закон і все те, що на його основі вискажемо, себто взагалі кождий емпіричний суд не може мати значіння в змислі абсолютного пізнання того, що „існує“ безумовно само собою, а тільки в змислі певного доказу гіпотетичних висловів про те, що умовно існує або не існує під такими і такими і знову такими умовами.

Власне з цього випливає щойно нерушиме право нового моменту, яке ми з Кантом для відріжнення від „досвіду“ називаємо „ідеєю“, а саме: ідеєю вигляду в безконечність.

Представмо собі образowo постійний, строгозаконний, але безконечний хід „досвіду“, як просту лінію в просторі, що тягнеться в безконечність. Можемо помітити дві очевидні прикмети. Перша, це поступ наперед від точки до точки в скінчености, на підставі котрого, коли ми поставили точку 0 і точку 1, ми означили вже точку 2 і точку 3 і так безмежно далі — а все те на основі законів додавання або множення. З другої сторони маємо те, що називаємо „напрямом“; є це постійно те саме відношення положень точок, відношення, котре існує в незмінній згідности з простою і тягнеться в безконечність (яка також не є щось

дане) незалежно від всякої означеності точок, а все таки означене. Це певне твердження про те, що не є дане, цей певний висказ пізнання про відношення, котре має істнувати поза скінченим обсягом, є у всякім разі тому можливий, бо момент напряду є більше первісний яко такий, що на нім ґрунтується всяке відношення в просторі, фундаментально більше уґрунтований ніж навіть всяке ставлення точок, хочби воно було скінчене; бо кожда оконечна точка простої, від першої до останньої, яку тільки ще можемо захопити зором, поставлена в напряду, котрий вже передтим означений, постійно той самий; цей напряд, який що до свого цілого поняття вже з гори стає підставою для оконечного ставлення точок на простій, не може ніколи бути залежний від першої прикмети.

У такім відношенню стоять до себе в пізнанню ідея і досвід. Ідея це дослівно вигляд, вид, отже напряд, куди глядаче духове око, себто зір пізнання бачить свою вічно далеку, в безконечности положену ціль; досвід навпаки в порівнанню з ідеєю це ставлення точок в скінчености на шляху, наміченим ідеєю. Перша не є від другого залежною, ані ним обмеженою; досвід одначе вже з гори означений ідеєю. Не малиб ми ідеї безумовної правди, то не булоби також умовної правди, котра має (і то виключно) значіння для внутрішнього поступу досвіду. Безумовність ідеї це початок, вона лежить основою як останнє обумовлення всіх условин досвіду, а не тягнеться позаду як якась тінь, або своєвільне поширення досвіду в напряду чогось неозначеного, невідомого або непізнаного. Ідея навпаки означена, і то означена безумовно так, як ніколи не можна означити чогось скінченого, емпіричного; отже вона предмет зовсім певного пізнання; так реальна як ніщо инше, що більше, всяка діяльність досвіду уґрунтована що йно ідеєю як останньою інстанцією.

Чи ж не міститься в цих словах дуже реальна „свобода“, чи ж не міститься погляд, що нашого зору, нашого суду не може вязати ніщо скінчене, емпіричне; що ми ніколи не приковані до цього, що підпадає під досвід в часі і просторі, що ми можемо й мусимо завсіди підносити наше душевне око вище понад досвід до моментів, які не почує (зміслово) ухо, до просторів, які не побачать (зміслові) очі? Дехто буде схильний дати таку відповідь: так, але це тільки негативне розуміння свободи, в повищих словах вичуваємо тільки те, що вона незвязана ніяким примусом чисто емпіричних, себто умовних конечностей. В ґрунті річи одначе справа стоїть противно, тут нема нічого негативного; навпаки бути звязаним значить бути обмеженим, значить не могли вийти поза межі, назначені досвідом, отже по цій стороні маємо негацію; освободження з пут цієї стримуючої межі, це вже наче здійснення оков, зиск свободи в повнім, позитивнім значінні. Межа поставлена досвідом кличе до нас: Досі і далі ані на крок! — мова свободи навпаки звенить: Далі, завсіди далі; не стояти на однім місці, тільки вічний поступ наперед!

Таким чином світ стає знову нашою власністю; нема місця для смерти, паном тільки життя. Правда, це життя кінчиться завсіди також смертю; одначе умирає тільки те, що смертне; безсмертне не умирає. Чи в ґрунті річи не дивний це сумнів, який питає: А може вкінці вічне це ніщо, а смертне усе? Чи ж не правдою радше гадка: тільки смертне око, котре не має сил піднести себе до розуміння вічного, переносить фальшиво свідомість своєї обмежености на те, що є? Такий погляд уважають навіть „критицизмом“. А тимчасом відкинь, чоловіче, перепаску з ока твого духа, піднеси твій зір понад решітку, яку ти сам збудував для себе — будь вічний, а тоді явиться перед тобою вічність не оповита безвиглядними сумнівами. „Світ духів не замкнений, твій змісл закритий, твоє серце мер-

тве. В гору, купай невтомно твою земну грудь у ясних проміннях ранньої зорі!”

Таким робом вже сказано, що свобода не тільки справа пізнання, але перше всього справа волі. Вона є справа пізнання, але справа своєрідного пізнання, яке само міститься в хотінню, і тільки шляхом хотіння можна її перевести. Фільософи називають це „практичним“ пізнанням. Чи ж воно вже тому не є пізнання? Чим воно різниться від чисто теоретичного, вияснили ми вже вище порівнанням, якого ми ужили до сеї ціли: теоретичне пізнання, досвід у звичайнім розумінню, відноситься до терпеливого, вічно далекого від ціли, мимо сього власне тому з нею не зриваючого, безупинного продовження в скінчености; практичне пізнання, пізнання ідеї, відноситься до спокійно спочиваючого зору, зверненого до вічно далекої, безконечної, мимо цього власне тому непорушної сталої ціли. Чи ж воно вже тому не є пізнання? Те останнє навіть перевищує емпіричне пізнання що до певности, „сили й віку“, як каже Плятон, себто що до вартости й первісности, воно корінь емпіричного пізнання. Полишилося б воно певно не живе й без впливу, коли б зір духа звертався тільки непорушно в безконечну далечінь, а не глядів назад із того безконечно далекого становища „під знаком вічності“ (sub specie aeterni) на те, що діється в часі, і не виконував на нім помірів. Тоді власне стане пізнання визначно „практичне“, себто творчо діяльне, коли саме оглядання того, що є або діється, таким ніколи не є і не може бути. Поміри того, що дочасне, у відношенню до того, що вічне, зроджують що йно велике, енергійне хотіння, через те воно само у своїм джерелі, жадним способом не порід чистого досвіду, не обтяжене вже з гори печаттю минучости, як в це радо вірить і це зображує наше століття, що терпить на тяжку хоробу абулії. Бо воля це значить напрям до чогось, напрям одначе провадить, як це вказує його зміст, тільки в безконечність. Тому у волі не може бути вже з гори якогось обмеження в розумінні скінчености, не може також на ній тяжіти проклін смертності, якій вона певно підпаде, як тільки сама своєю свобідною волею підпорядкується примусови досвіду. На ділі не воля підлягає досвідові, але досвід волі; похід досвіду від ступня до ступня не мав би найменшого зміслу, ні оправдання, жадного уґрунтованого значіння, якби не мав у вічності своєї ціли, що її можна пізнати; сю ціль, яко таку пізнає, після пізнання ставить і засвідчає не досвід, але таки воля. Уся праця емпіричного пізнання є, як праця ніщо инше, як здійснювання, реалізація вічної ідеї; ця ідея яко така, себто як „та к н а л е ж и т ь с я“ „існує“, але існує в без порівнання глибшим зміслі, в зміслі чогось такого, що розуміє свої права й обовязки. Ця праця не є предмет теорії, але волі і її своєрідного, практичного пізнання.

Аж до таких глибин абстрактних розважань мусіли ми зійти, щоби шойно найти безпечну точку зацепу для хиткого човенця, котре має понести нашу віру в існування свободи. А тепер Ви в праві жадати, щоби ми нашому човенцеві, як довго воно знаходиться в безпечній пристани, постачили сильні щогли й вітрила та гідне довіря стерно, аби човен сміло виїхав знову на бурхливий океан життя, і зорієнтований після вічних звізд горі продовжав далі без перерви свій біг, та не збочуючи ні разу, держався дороги, яка йому призначена. Кажучи просто: Ви жадаєте не тільки абстрактної, з критичного пізнання випливаючої свободи, але живо ділаючої. На це маємо друге велике слово, що стало кличем часу: „о с о б и с т і с т ь“. Сама ідея, себто сама думка про те, що повинно бути, не в силі ще освободити цілого чоловіка, хочби в ній, а саме в самій думці, містилося щось з правдивого освободження, щось з високого душевного розмаху;

абстрактно глядячи, вона сама ще занадто не особиста, ще занадто безпредметова, сіра теорія.

Правда, ми звязали ідею загально з волею. Через те одначе вона не набирає ще особистого значіння, як довго глядимо на волю тільки загально й абстрактно, а властиво тільки з боку пізнання.

У всякому разі стверджуємо, що тільки практичне пізнання угрунтовує особистість. Але справді практичне пізнання. Сама теорія є як така річева, неособиста; для неї також те, що суб'єктивне, має тільки негативну вартість як щось необ'єктивне, отже теоретично безвартне; в найліпшому разі матиме вартість чогось такого, чого об'єктивізацію треба щойно перевести, матиме вартість „явища“, яке треба пояснювати з поглядом на його „предмет“; пояснене раз з поглядом на предмет тратить всю свою питому вартість. З теоретичної точки погляду прояв є завжди тільки одним випадком загалу проявів; ціла його вартість пізнання йде на те, що на ньому як на всьому пізнаємо закон. З чисто теоретичної точки погляду ділаюча одиниця й одиничне дійство мають тільки статистичну вартість. Відкіля одначе набирає осібник іншого, а саме позитивного значіння, коли глядимо на нього з практичної точки погляду, себто з точки погляду ідеї?

Ідея, як сказано, означає напрям; вона ставить завдання; кому? Не завершеному ставить завдання завершити себе. Те незавершене одначе тепер не є тільки (хоча також) суб'єктивізмом у відношенню до об'єктивізму, а є це особа, яка змагає до звершення, і його бажає, це вже осібник; він має себе підносити до звершення, він має до нього що раз більше наближатися. І хоча він ще не звершений, а тільки призначений до звершення, а радше він сам себе означає, то мірою його буде ідея того, в чім хоче себе звершувати; таким чином набирає він позитивної вартости, якої йому ніхто не в силі відібрати. Ідея вказує напрям, а що осібник з поглядом на напрям ідеї означає себе самого, своє ціле буття і життя і діяльність, то разом його індивідуальне буття і його діяльність набирає позитивних признак. Без цього значка вартости, себто в абстракції чистої теорії осібник не представляє для нас ні щось позитивне, ні негативне, а тільки „абсолютне“, з огляду на вартість індиферентне, неособисте.

Таким чином угрунтована задля практичного пізнання питома вартість того, що індивідуальне. А індивідуальне вже не стоїть тільки одинцем, відріжене, але воно уявляє щось безперервне. Цілість власного індивідуального буття і діяльності твориться ступінь по ступневи на підставі одного закона, а саме на підставі індивідуального закона без прогалин. Індивідуальність стає таким робом світом для себе, мікрокосмом. А цей світ не існує сам задля себе, але мусить з іншими світами знову підпорядкуватися під спільне вище право, під всеобіймаючий закон (це поняття заступає саме ідея). Через те одначе індивідуальність не тратить, але зискує щойно на своїй істоті; бо її питома істота повстала з цілої суми особливих відношень; кожде відношення з осібна і усі разом оперті разом на спільноті — а саме на ідеї, що спільна всім відношенням. — Всі відношення шукають свого завершення в основнім відношенню до ідеї, що пронизує їх усіх. Саме до цієї цілості, яка збудована з огляду на спільне відношення до ідеї, отже до сеї спільноти, належить індивідуальність з усім, що в ній позитивне; і то кожда індивідуальність, а не тільки одна або друга, або яка відмінна, що виключає усі інші. Тільки спільнотою може вона удержатися у своїй позитивній вартости, як знов і на відворот спільнота тільки індивідуальностями. Тому не треба розуміти індивідуальности відразу як щось, що виключає спільноту.

Доходимо отже до висновку, що закон ідеї, хоч є сам собою законом спільноти, все таки є впливом волі осібника. Цей закон створює осібник сам собі, сам його на себе накладає автономно, а не гетерономно, говорячи мовою філософів. Всяка спроба осібника розірвати звязок з спільнотою заведе його до беззаконности — себто аномії. Аномія одначе буде рівнозначна з гетерономією, бо домагання загального закону існує нерушимо, а його значіння, хоч не хоч, простягається на кожду одиницю. І без того ясно, що аномія більшого числа людей наслідком їх взаїмного відношення мусить безумовно перемінитися в гетерономію.

Це розважання само собою абстрактне й загальне; але воно дає нам певну підставу, аби його ще далі конкретизувати. Бо осібник, що його розглядаємо у відношенню до спільноти, є конкретний. Осібник, розгляданий кождий для себе відокремлені від других, застрягне в пустій абстракції. В суспільних відношеннях всякого рода, від екомічної і правової спільноти аж до найвищої і найглибшої духової і моральної, осібник ріжничкується і вступає заразом в могучу течію розвитку. Це будуть головні умовини конкретизації осібника. Осібник стає чимсь конкретним, коли означає себе спеціальним напрямом своєї діяльности, отже виобразуванням свого хисту, а далі висотою і енергією свого розвитку. Я пробував (в творі „Суспільна педагогія“) ствердити загальні лінії напряду для цієї індивідуалізації, хоч тільки в кількох головних рисах. На цім місці можу мої гадки тільки коротко начеркнути.*)

Насамперід кілька слів про скалю, після якої міримо висоту розвитку. (Вонож простіше й загальніше.) Головні ступні вже від давна доволі влучно означені трьома групами: групою змислової непосредности, далі групою розсудкового переказування, котрого загальна ціха це свідомість правила й закону, вкінці групою, в якій головну ролю грає людський розум. Ці ступні, хоч як видаються абстрактними, показують нам перехід від найбільшого індивідуалізму до найбільшої загальности. Змисловість є і полишиться найбільше питома осібникови. Стан, у якому панує розум, являється підйомом до найвищої спільноти і означає нам підйом до остаточного закону ідеї, котрий царює над усім. Змисловість означає одначе відосібнення, піднесення до стану закону і вкінці ідеї означає зріст і поглиблення участі в життю спільноти; власне відосібнення не ріжничкує, участь в спільноті ріжничкує.

Названим трьом ступням відповідає стільки саме головних напрямів, спільної, а слідом за тим і індивідуальної діяльности; отже також індивідуального розвитку, бо всі людські сили мусять також розвиватися найкраще в їхній найсильнішій і невинній діяльности.

Безпосередно змислову діяльність назву зовсім загально господарською. Вона на ділі покривається вповні з тим, що розуміємо під словом „господарство“, тільки що ми рідко коли звязуємо ясне поняття з тим словом. У тім широкім розумінні господарська діяльність, це — коротко кажучи людська праця. (Розумію тут працю, яка має до діла з матерією і її перетворюванням). Ця праця ріжничкується на ріжні лади що до одиниць, але одиниці не є тут осібниками, а тільки підметами. Одиниця — це тільки число, а не особа, і як число підпорядковується праці, що її має виконати. Отся праця ріжничкує людей; але кожда складова частина отсеї для багатьох, для людства, а навіть для всіх людських поколінь істотно спільної праці, а тим самим також як цілість довершиться найліпше тоді, коли її виконуватимуть ті, що до неї найпридатніші задля роду й скіль-

*) Подрібніше про це в книжці „Філософія і педагогія“ (Марбург 1909) II. Індивідуальність і спільнота.

кости свого хисту і своїх сил. З того виходить, що одиниця взагалі прикована до тої частини спільної праці, яку їй раз приділено. Через те попадає розвиток одиниці вже з гори в небезпеку односторонньої виключності. І тут пізнаємо зараз одно з головних джерел того примусу, який ми відчували як ворожий, а навіть згубний для індивідуальності отже й особистої свободи. Розвиток індивідуальності не має на ділі жадної полекші з цього боку. Ця обставина стає тільки тісніною, межою для індивідуальності, односторонністю для осібника; а міра, яку прикладаємо до осібника, це не індивідуальні, але загальні, неособисті цілі. Одиниця стає тільки з а с о б о м на послуги цілям, котрі ні зовсім, ні на першій місці, ні взагалі безпосередно не є її цілями. Одним словом, зріжничкування відбувається на підставі з а к о н і в ч у ж и х поняттю індивідуалізації. Це на всякий випадок перша можливість індивідуалізації, разом сировий матеріал для неї.

Значіння індивідуальності більше позитивне в другім напрямі, а саме в розсудковім управильненню діяльності. Суспільну її форму представляє право, а особливо державна спільнота. Закон говорить правда завжди й неодмінно мовою загалу. Але власне тому змагає до забезпечення бодай поверховної свободи одиниці, без шкоди для иншої одиниці. І закон осягає це, докладно в такій мірі, в якій сповняє він свою ідею. Таким чином створює бодай сферу, простір для розвитку індивідуальності бодай одиниці. Такого простору не полишить їй на жаден спосіб звичайне, безправне запряження в життя праці спільноти, в життя „господарства“. Тому, хто бачить в правнім устрою, як таким перешкоду для індивідуальної свободи, стоїть на фальшивім становищі. (Аналогічно можнаби добачувати також перешкоду в звичаях). Певний, даний правний устрій може, що правда, обмежувати, а навіть нищити індивідуальності, особливо тоді, о скільки не сповняє своєї власної ідеї; як такий не нищить ніколи індивідуальності. Як такий він чисто формальний; навіть в своїй найкращій постаті створює тільки загальну можливість свободного розвитку індивідуальності; розвиток одначе полишає иншим силам, бо сам не має спромоги його перевести.

Повне невичерпане багатство можливостей індивідуального сформування людського життя зроджує що йно третій найвищий напрям людської діяльності. Його означуємо убогеньким, абстрактним словом р о з у м а б о д у х; якеб ми ні вибрали слово, означення буде невиразне. На ділі обнімає воно цілість духової, моральної і також мистецької, одним словом „гуманної“ о с в і т и.

Спробуємо тепер на тій найзагальнішій підставі змалювати собі дещо докладніший образ, як розвивається індивідуальність. Вже тепер ясно, чому найнищий ступінь, себто ступінь взагалі дитинячих літ, ледви може представляти дійсну індивідуальність. Моглоби правда здаватися, що власне на тім ступні повинна вона виступати в повній чистоті; в дійсности одначе індивідуальність в тій порі найбільш обмежена, найменше розвинена. Хоч як жива власне питома діяльність у найраньшій віці, все таки вона на найнищій ступні. Має завдатки майбутнього найбуїнішого розвитку, одначе ще нерозвинена. Тут що йно ледви непомітно заповідається зріжничкований напрям хисту, який зовемо т а л а н т. Талант, це тільки чиста потенція, як така загальна й неозначена. Він зроджується, означає себе і ріжничкується на другім ступні, коли вповні оживає праця волі і вона що раз більше набирає сил. Отсей стан означуємо дуже добре словом х а р а к т е р. Талант це властиво тільки капітал, яким обертає духово-моральний розвиток, це гріш, котрим він доробляється. Тому талант може бути підставою, в дійсности першою, необхідною підставою задля розвитку індивідуальності, але це не є ще індивідуальність. Вона розвивається тільки тоді, як до таланту

додамо волю, отже енергію характеру. Це слово малює нам дуже гарно також індивідуальну різницю, яка надає одиниці свій „відпечаток“. Характер відноситься також до певного означеного завдання і це завдання становить наче межу характеру. Обмеження це істотна умова для означення відпечатку, котрий вказує властиво характер. Таке необхідне обмеження впливає також з загальної точки погляду; тому характер означає знову певний загальний тип, в склад якого логічно входять різноманітні відпечатки індивідуальних характерів. Це останнє обмеження ми пізнали бодай як таке. Його можемо одначе також перемогти в певнім змислі, а саме, що повна безконечність завдань людства отже й окончне розуміння „свободи“ стоїть отвором для такого людського змагання, яке має відвагу йти щораз то вище. Від індивідуальності таланту й характеру тягнуться напрямні лінії різного рода до ідеї людства. Вони виходять далеко поза всяке обмежене завдання, яке може поставити характер талантови. Це є той останній і найвищий ступінь, котрий становить zarazом найвищий підйом понад індивідуальне обмеження і найвищий ступінь правдивої індивідуальності. У своїм завершенню зроджує цей ступінь те, що називаємо генієм. Вигляд у цю безконечність нікому як такий, не замкнений. Тому отже, що він доступний всякому, назв'їм його скромніше, хочби людськи й розум. Цю назву розуміємо на тім місці не як загальну, але як індивідуальну розсудливість одиниці.

А тепер з точки узисканого пізнання освіт'їм ще цілість виховуючих чинників. Під цим оглядом маємо тепер догідніше становище, як з початку, коли то вже за першим поглядом часто стісняла нас отружаюча дійсність, яка була впливом досвіду. Виховання може поступати тільки загально — така засада буде завсїди слухна. Йогож завдання, провадити осібника до злуки з спільнотою. Тому виховання мусить перше всього стояти на предметовій і суспільній точці погляду. Але власне тому не звертається воно неодмінно проти індивідуальності, як довго воно само себе розуміє. Виховання не треба навіть спрямовувати в напрямі індивідуальності, бо індивідуальність мусить сама себе розвивати, її не викликають зверхні впливи, і навряд чи зможуть і повинні її викликати. У всякім разі талант — не домагається може, але дається погодити з індивідуальним трактуванням. Одначе талант це ще завсїди односторонність. Навпаки, характер не розвивається, коли ми занадто ніжно обходимося зі свідерідністю одиниці; характер розвивається тільки через опір — це ясне і загально признане. Вкінці геніяльності не можна собі дати, але геній находить сам себе, саме в тім моменті, коли відвертається від спільноти, а навіть ставиться проти неї. Раз геній найде себе, так знову звертається до спільноти, але не в тій цілі, щоби серед неї розсісти ся як найвигідніше, а тільки, щоби її збогачувати і о скільки це можливе, підносити її до себе, своїми новими творами.

Один талант може образувати другий талант у вузькім, індивідуальнім спільнім пожитт'ю і серед спільної праці. Характер виховує до характерности у всякім разі приміром, котрий заохочує, і суперництвом. Геній набирає огню від генія, але не через примір і наслідування. Саме відчуття його існування мусить вистарчити, щоби геній найшов себе самого. Іншим способом не зроджується геній.

Для таланту завдання ще спільне, і можливе тільки серед спільноти, воно зріжничковане з точки погляду спільноти; те саме відноситься до праці над завданням. Для характеру завдання також ще спільне, працю одначе мусить кожний виконати сам за себе. Для генія нема вже спільного завдання; бо як воно безконечне, так безмежні також характеристичні прикмети, безмежна індивідуалізація.

Тому безперервність духового змісту представляється найкра-

ще на ступні генія. Талант розділює; характер зводить до купи і ставить в ряд; що йно геній дає внутрішню сполуку. Таким робом вищому ступневи індивідуальности відповідає вищий ступінь спільноти й на відворот. І коли це правда, що до геніяльности не можна виховати, то геній найбільше могутий вихователь; він одначе виховує нас через те, що ставить нас в найглибший звязок річей.

Мушу відмовити собі цього, аби з осягненої висоти освітити ще поняття історії, ідеї людства. Ви бачите самі добре, що на того рода поняття треба дивитися під великим кутом, щоби могли піднятися до тої останньої висоти й ширини помічення. І що йно на тій останній висоті й ширині історичного пізнання людського розвитку набирають ідеї свободи й особистости наглядного відпечатку, до якого вони придатні і якого потребують, коли не маємо їх розуміти абстрактно, але в повноті „життя“. Чим індивідуальність більш конкретна, тим більше мусить наближатися до історичної вартости, одинокою мірою якої це розвиток людности. Безпосередно ясно впливає це також з поняття генія, котрий є зовсім історичне поняття. Бо в генієви творить, працює — цеж і змісл слова — геній людства.

Не вільно поминути мені ще останньої річи. Індивідуальність осягає що йно в мистецтві, загально в естетиці свою найбільш означену питому вартість. Тоді має також ідея свободи своє найчистіше індивідуальне значіння. В теорії головно означає загаль, а індивідуальність можна тільки з загалу означити, як один випадок закону; в практиці загальний вислід закону відноситься до індивідуальности, як також на відворот індивідуальність до загальних вислідів закону. В естетиці знову і тільки в ній має індивідуальність зовсім безпосередно вартість і вона тільки є мірою, яка надає рису естетиці. Загальні правила не мають тут жадного значіння, хйба що вони находять свій вираз в індивідуальности. Тут не може бути мови про „буття“ у емпіричнім зміслі. Усе, що має звязок з естетикою, засуджене з точки погляду досвіду, як не дійсне, як удане. Так само нема місця для слів „так повинно“ бути. Естетичні творива не підпадають приказам і не приказують. Взагалі у цій області не можна ставити питання у жаднім напрямі. Те що є, треба брати таким, наче воно таке мало бути, а те, що має бути, таким, наче воно було. Тому тут не має значіння жадний „закон“ в розумінні чогось такого, що подавало би загальні означуючі правила; під цим оглядом нема ні загально обовязуючого правила, ні норми в роді приказу. А тільки кождий індивідуальний твір мистецтва має свій закон, має свою конечність, яка тільки для нього має значіння. Це вже не є більше тільки „індивідуальність“ (яка все пригадує загаль), це є своєрідність (Individuität), котра не допускає розбору на „риси“, котрі мав би один мистецький твір спільно з іншими. Як такі, вони зовсім неспільні, вони стоять поза розумінням буденної вартости. Їх не можна ні порівнувати, ні наслідувати. Всякий намір наслідування в мистецтві заздальгидь осуджений. А навіть не можна приложити до мистецтва, бодай на його найбільшій висоті, точки погляду розвитку, бо розвиток ставить завсіди справу „так повинно бути“, ставить як норму певний напрям ціли. У чистім мистецтві не шукай завершення поза ним самим, перед мистецьким твором нема дальшого, вкінці безконечного поступу; мистецький твір мусить завершуватися сам в собі, або він не має права до жадної мистецької вартости, або бодай не може домагатися цієї вартости у найвищій формі (хйба тільки технічної вартости). Тому правдиве мистецтво не має (нехай мені Вагнер вибачить) жадної будучности, так само як воно ніколи не минає; воно живе, як боги, у вічній теперішности. Що має будучність і минувшість, доказує вже тим самим, що воно не мистецтво.

І тому мистецтво підходить найблище до ідеї; а тим самим до найвищої свободи. Слово „ідея“ походить властиво з естетичного на-пряму свідомости; бо воно значить „погляд“, поглядовість, споглядання; отже зображення в індивідуальности, мимо сього і власно тому, що її зміст є наскрізь загальний; вона не тільки закон, але закон закона: метода. Тому не тільки найвище розуміння освіти естетичне, але також свобода як ідея має своє завершення і очищення що йно в естетиці. В естетиці вона не являється вже тільки вічним завданням, але вона так представлена, як лише може вона представлятися нам „дочасним істотам з безконечним духом“ (як це одного разу сказав Бетговен).

* * *

Киньмо ще раз оком позад себе: Ідея свободи, в ній ідея особистости, а тепер можемо ще додати й індивідуальности, для нас забезпечена. Заразом виповнена таким змістом, якого надмірне багатство не дозволяє нам навіть приблизно його вичерпати, особливо у таким короткім викладі, як отсей. Схопити цю ідею зором, поставити її ясно в нас самих, значить, її полюбити і затужити за нею і посвятитися їй цілою душею. Отся свобода ані протизаконна, ані протисупільна. Вона не тільки в згоді з спільнотою, але вона домагається її безумовно. Дійсно свобідний чоловік не може зовсім дихати в атмосфері несвобідности, він мусять бажати також для всякого иншого свободи, котру хоче мати для себе.

Позвольте, що закінчу отсею пригадкою: Плекати особистість, це не значить відтягатися від спільноти, від тяжкого й твердого обовязку супільної праці, а також і від політичної боротьби. Це значилоб, ловити фантом; бо ціле наше змагання полишиться фантомом, як схочемо вправді для себе самих вибороти свободу й особистість, а позволимо, аби довкруги нас уносилося задушливе повітря несвобідности, панувало дике насильство зі сторони матеріяльної річи і мертвого механізму над особою. Тому бережимося: несвобідність дуже заразлива; і ніхто не є більший тиран, як той, кого самого далять кайдани. Не можна жити на довшу мету як свобідний чоловік серед самої несвобідности. Правда, молодь головно має високе й святе право до тісного, чисто особистого співжиття; одначе народня свідомість, під котрою розуміємо спільну боротьбу за спільне добро, це найвищий обовязок. Також ті всі велитні, як Кант і Шіллер і Гете і Гумбольдт і як вони там називаються, вони не проповідували субективізму. Вони не тільки абстрактно учили нас ідеалів свободи й особистости, не тільки в захопленню співали нам про них. Їхне ціле життя це примір і образ для нас. Вони змагали у повнім розумінні ваги діла, щоби надати своїй індивідуальности найвищу обективну вартість, а тим самим найвищу вартість задля спільноти і задля людей. Навіть для Фавста найвищий і останній вислов мудрости: „стояти на свобіднім ґрунті з свобідним народом!“.

Полишимося вірні цьому переконанню, а тоді покажемо, що ми розуміємо духа свободи, особистости так, як його розуміли наші велитні, ті найбільші Німці з поміж усіх Німців, котрі враз з Фіхте визнавали, що „бути Німцем значить бути свобідним“. Розуміймо ці слова так, як їх розуміли найбільші люде з поміж усіх людей.

Показчик змісту.*)

А б б е (Abbe) 57.
А в е н а р і й (Avenarius Rich.) 91.
Автономія — гетерономія — ан-
омія 96.
А г і с, король Спарти 3.
А й к е н (Euken, R.) 59.
Алькогольне питання 39, 40, 43.
Аномія гл. Автономія.
Антропология 62.

Б а з е д о в (Basedow) 13.
Батьки й школа 28.
Б а х (Bach) 82.
Безбатьченки, гл. Діти неправі.
Б е т г о в е н (Beethoven) 76, 82, 87, 100.
Біология і мистецтво 74.
Б о г 80, 88.
Б о д м е р (Bodmer) 3, 26.
Боротьба за свободу 87.
Б р а м с (Brahms) 78.
Брацтва честі (П.) 40, 44, пор. 49.
Бургдорф (Burgdorf) 12.
Буршеншафт 89.
Буття гл. Повинен.

В а г н е р Р. (Wagner Rich.) 99.
Верлі, школи (Wehrlichulen) 5.
Війна 28.
Військова служба гл. Служба.
Віра 81.
Віталізм (Vitalismus) 91.
Виклади для народу 23 і слід., 54
і слід., 61—63.
Виховання, пор. Освіта. Індивіду-
альне й спільне виховання 98.
Виховання, державно-громадянське
26, 46.

Виховання, запобігливе 7.
Вища школа (гл. Школа і Універ-
ситет). Участь у викладах для
народу 63; Життя на вищих шко-
лах 89.
Власність і виховання, матеріальна
й духовна власність (П.) 11, 39.
В о л ь т е р (Voltaire) 2.
В о л ь ф Г. (Wolf, Hugo) 78.
Воля, свобода волі 90, слід., Воля
і пізнання 94.
Вчування 75.

Г а р і с о н (Hartsson Fr.) 54.
Г е б б е л ь (Hebbel) 45.
Гельветська республіка (П.) 10, 12.
Г е к е л ь (Häckel) 74.
Г е р б а р т (Herbart) 18.
Г е р д е р (Herder) 1.
Гетерономія гл. Автономія.
Голосування, Загальне право 56.
Господарські конечности, вплив на
свободу особистости 85, 96; Го-
сподарське виховання 4, 34
і слід., 40.
Громада, Шкільна (Дерпфельд) 28.
Гумбольдт (Humboldt, W. v.) 5, 52,
87, 100.

Геній 98 слід.
Г е т е (Goethe) 1, 5, 62, 82, 83, 87,
91, 94, 100.
Г р у н е р (Gruener) 15.

Демократія (П.) 10 і слід.; Демокра-
тія і виховання народу 10 слід.,
55—56.
Держава й осібник 97; Держава й

*) (П.) - Пестальюці.

виховання 10 слід., 21 слід.; Держава й школа (П.) 15 слід., 27 слід.
Держава, Шкільна 30, 32.
Державна поміч, гл. Поміч.
Державний соціалізм, гл. Соціалізм.
Державно-громадянське виховання гл. Виховання.
Д е р п ф е л ь д (Dörpfeld) 28.
Детермінізм 90 слід.
Децентралізація 12, 22, 36.; Децентралізація в шкільництві 28 слід. 39.
Дискусія 63.
Дівчата—матері 45.
Ділетантизм 61.
Дім, Домашнє виховання (порівн. Рідня).
Д і с т е р в е г (Diesterweg) 15
Діти, Неправі 44 слід.
Дитинний вік гл. Літа.
Діточі садки гл. Садки.
Діточі союзи гл. Союзи.
Догма й релігія 80 слід.
Домашнє огнище гл. Огнище.
Доповняюча школа гл. Школа.
Досвід 92 слід.
Драматичні вистави 79.
Д у м р а й х е р (Dumreicher, Frh. von) 57.
Дух 97; Духові науки 62; їхній вплив на естетичну освіту 76 слід.
Елементи, Елементарна освіта (П.) 12 слід.
Етика 67.
Життя і наука (П.) 19 слід.; „Життя образує“ 53, пор. 66.
Життя, Полове і безладдя у ньому 39 слід., 41 слід., 43 слід.
Загальне право голосування гл. Голосування.
Запобігливе виховання гл. Виховання.
Звання, Освіта в гл. Освіта.
Злочин 7, 35 слід., 37 слід., 44 слід.
Ідея (безконечне завдання) 60, 92 до 96, 100; Ідея людства 81; Ідея людства і історія 99.
Індивідуальність 95-100; Умови індивідуалізації 96; Індивідуальність і

особливість, своєрідність (Indiv-
duität) 99; Право індивідуально-
сти у вихованню 9.
Інтензивна й екстензивна освіта гл.
Освіта.
Історія 99; Історична освіта 62, 67;
Історія і поезія 77.
Історія рідного краю 78, (П.) 13.
Іфerten (Iferten, Yverdon) 12.
Й о е л ь (Joël, K.) 90.
К а м п е (Campe-Robinson) 9.
К а н т (Kant) 5, 14, 83, 87, 92, 100.
Капітал 11.
К а р л е й л ь (Carlyle) 5, 54.
К е л л е р (Keller Gottfr.) 75.
К е п л е р (Keppler) 74, 88.
К е р ш е н ш т а й н е р (Kerschens-
teiner G.) 5, 26.
К і н г с л і (Kingsley) 54.
Коллідж-англ. (College) 49.
К о м е н і й (Comenius) 13.
К о н д о р с е́ (Condorcet) 54.
Критицизм 93.
Криминологія гл. Злочин.
Культура ренесансу гл. Ренесанс.
Культура тіла 42, 78.
Курси вищої освіти 47.
Курси й поодинокі виклади 62 слід.
Курси, Студентські наукові 64.
Л і п с (Lipps) 74 слід.
Літа, Діточі 1, 18 слід.
Література, Популярно-наукова 61.
Л і х т в а р к (Lichtwark) 79.
Л і ц (Lietz) 23, 30.
Людство гл. Ідея.
Л я н г е р м а н (Langermann) 30, 44.
Л я ф а т е р (Lavater) 12.
Мандрівки 43, 78; Мандрівники 30.
Марксизм 47, 69 слід.
Математика (П.) 13.
Мати й дитя 18 слід.
М а х (Mach) 91.
М е н і е (Meunier) 5.
М е р і к е (Mörke) 78.
Механізм господарських законів 70,
85 слід.
М і к е л ь А н д ж е л ь о (Michel-
angelo) 76, 82.
Мистецтво й природа 73.

Мистецтво й релігія 82; мистецька освіта 72 слід., 78 слід.

М і й є (Millet) 5.

М і л ь (Mill, J. Stuart) 54.

М о р (Morus, Th.) 7.

Мораль 84, 97; мораль і релігія 80; моральна освіта гл. Освіта.

Моріс (Maurice) 54.

Музика й поезія 76; музична освіта 75 слід.

Найгоф (Neuhof) 4, 18.

Народній Дім (Volkshaus, Volksheim) 24, 25, 68 слід., 78, (Wiener Volksheim) 63.

Народній університет 24.

Народній учитель гл. Учитель.

Народня академія 25, 47.

Народня палата (Льондон) 68.

Народня школа гл. Школа.

Наука 61; Предметовість науки 47 слід., 59 слід.; Наука й воля 90 слід.; Наука й життя (П.) 19 слід.

Неправі діти гл. Діти.

Неутральність 60 (пор. Сторонництва).

Обовязок військової служби 56.

Образовання учителя 49.

Обходи, Святочні 45, 79.

О в е н (Owen, Rob.) 5

Огнище, Домашне, мистецьке ула-дження 78 сл.

Освідомлення, Сексуальне 48.

Освіта 61, 77, 97, 100. Інтензивна й екстензивна освіта 14.

Освіта в званні і людська освіта (П.) 5 слід., 9.

Освіта, Естетична 71—79; Моральний вплив 42, 77 слід.

Освіта, Моральна 67; мораль і релігія 80.

Освіта, Словесна й річева 5 слід., 13, 26.

Освіта учителя 49 слід.

Осібник і спільнота 9, 11 слід.

Особа, особистість 84, 94—100.

Педагогія, Суспільна 8, (П.) 9, 36 слід.

П е с т а л ь о ц ц і (Pestalozzi) 1—16; Молодість 3; Заведення в Найгофі 4 слід., 18; „Вечірня годи-

на“ 5; „Лієнгард і Гертруда“ 6 слід., 18 слід., 81 слід.; „Законодавство й убиство дитини“ 7, 44; „Христоф і Еліза“ 9; „Швайцарський Листок“ („Schweizerblatt“) 9; Політичне становище 10 слід., 69; Станц, Бургдорф, Іфертен 12; Доля його заведення 14 слід.; „Як Гертруда учить свої діти“ 19 слід.; „Книга матерей“ і інші твори 19, 53; Особистість і діяльність, Пам'ятники 18; Поняття освіти 62; Гармонія інтелектуальної, моральної і ділової просвіти 66; Праця і виховання до праці (гл. Праця); Рисування 74; Релігія 81 слід.; Домашнє виховання 17 слід., 67 слід.; Шкільне виховання 17—20, 25, 26 слід., пор. 56 слід.; Позашкільне виховання молоді 34, 39 слід., 43 слід.; Святочні обходи 45; Виховуюча праця над дорослими 51 слід.

Питання, Алькогольне 39 слід., 43.

Пізнання 13; Практичне й теоретичне пізнання і воля 92 слід.

П і р к е р (Pyrker) 78.

П л ю т а р х 3.

П л я т о н 7, 12 слід., 60, 86, 94.

Повинен і буття 94.

Поглядовість (Ausschauung) 2, 13 слід., 19.

Податок особисто дохідовий, прогресивний (П.) 11.

Подружжя, Захитання подружжя новітнім життям 21, 40 слід., 44 слід., 90.

Поезія 76.

Полове життя гл. Життя.

Поміч держави (для союзів родин) 22 слід., (задля народніх викладів) 65.

Право голосування, Загальне гл. Голосування.

Прагматизм 91.

Право й мораль, Відношення до особистої свободи 84, 97.

Праця, зовнішня й внутрішня (П.) 83; Зріжничкування життя праці людини 96; Релігія праці 83 сл.; Виховання до праці (П.) 3—5, 9, 13, 26, 34 слід., 37, 53, 66 слід.

Природа (в розумінні Руссо) 1—3,

13 слід., 31; Природа й мистецтво 73 слід.; Любування природою 78, 90.
Природознавство 62, 67; Вплив на естетичну освіту 74 слід.
Причиновість і свобода 90 слід.
Промисловий розвиток гл. Розвиток.
Професійні союзи гл. Союзи; в розумінні Trade-Unions 55.
Райн (Rein, W.) 28.
Рафаель 82.
Рацель (Ratzel) 58.
Революція, Французька 10 сл., 54.
Релігія (чоловіколюбне діло) 2, 52.
Релігія і мораль 80 слід. [79—83.
Релігія і свобода 90.
„Релігія праці“ 83 слід.
Релігія і мистецтво 82 слід.; Наука релігії 80.
Рембрандт 76.
Ренесансу, Культура 87.
Ренсько-Майнський Союз (Rhein-Mainischer Verband) 17, 24, 64.
Рескін (Ruskin) 54, 68.
Рисування (П.) 13, 74.
Ритм 75.
Робітник. Роботодавець і робітник 11; Опіка над робітником через роботодавців 11; Домашнє життя робітника 20 слід.; Освіта робітника (Кондорсе) 54; Цікавість робітників до власної освіти 70; Організації робітників 24 слід., 46 слід., 55, 67 слід.; Робітники з інтелігенції 86.
Робота гл. Праця.
Родина й родинне виховання (П.) 5 слід., 8, 17 слід., 67 слід.; захитання основ родини через промисловий розвиток 20 слід., 90 (пор. Подружжя); Родина й школа 28; Значіння родини для полового виховання 43 слід.; Союз родин 21 слід., 35 (пор. Союзи).
Розвиток 42, 96; Розвиток в мистецтві? 99 слід.
Розвиток, Промисловий (П.) 4, 11 слід., 51; Вплив на виховання 7 слід., 20 слід., 41 слід., 54.
Розум, Ум 96 слід.
Руссо (Rousseau) 1, 3 слід., 13, 16, 26, 30, 68.
Рюссель (Russel, J.) 55.

Садки, Діточі 21 слід.
Сакс, Ганс 79.
Самопоміч, Самоопіка народу над власним вихованням 8, 9, 10 сл., 12, 21, 22 слід., 24 слід., 28 сл., 53, 71.
Свобода гл. Боротьба.
Свобода. Ідея свобода її угрунтування 92 слід., 100; Свобода й особистість 84—100 (passim); Свобода й спільнота 16; Свобода наукового переконання 60 слід.; Свобода й виховання 10 сл.; Свобода й школа 16, 27 слід., 29 слід., 89; Академічна свобода 89.
Святочні обходи гл. Обходи.
Сегантіні 5.
Сексуальне освідомлення гл. Освідомлення.
Скринка на запити 63.
Словесна й річева освіта гл. Освіта.
Служба, Військова 49, 56.
Солідарність 25, 32, 35, 67.
Соціольогія 62, 67.
Соціалдемократія 55 (пор. Марксізм).
Соціалізм (П.) 11, 70, 71.
Соціалізм, Державний (П.) 11.
Союзи, Значіння задля виховання 23, 35 слід., 55; Союзи діточі 23; Союзи мандрівників 30; Союзи молоді 89; Професійні союзи 55, (в розумінні Trade-Unions) 55; Союзи родин 21 слід., 35; Брацтва молоді (П.) 40, 44, пор. 49.
Спільнота, Будова людської спільноти на думку П. 5, 36 слід.; Спільнота й мораль 80; Спільнота й свобода 16; Спільнота й осібник 9, 11 слід., 95; Що значить: Спільнота виховує? 36, 67 слід. (пор. Суспільний, Педагогія).
Спонтанічність освіти 13 слід.
Станц 12.
Стоваришення, Університетські й вищих шкіл 89.
Сторонництва 46 слід., 59 слід., 68, 69 слід., 89 слід., партійна наука 61.
Студентські наукові курси гл. Курси.
Суспільна педагогія гл. Педагогія.

Суспільний. Суспільний лад, Відношення до свободи особистости 84 слід., 97; Суспільна праця 100; Суспільне законодавство (П.) 7 слід., 35; Суспільні кризи 71; Суспільна патологія і гігієна 7; Суспільні науки 62, 67.

Талант 97 слід.

Тіло, Культура гл. Культура

Т о б л е р 13.

Т о й н б і (Тоунбее) 54, 68; Тоунбее-Налл 68.

Т р ю п е р (Trüper) 28.

У л я н д (Uhland) 45.

Університет 47, 58, 89; Обовязок участі в освітній праці над народом 54—56; Право до проводу? 63 слід., 65; Поширення університету 54.

Устрій, Февдальний (П.) 9.

Учитель і ученики 8 слід., 25 слід., 49. Образовання учителя 49 слід.

Учитель, Народній, Участь у викладах для народу? 64.

Фабрична нужда (П.) 3 слід.

Февдальний устрій гл. Устрій.

Фільософія 60, 62, 91.

Фіхте 5, 14, 21, 30.

Франкфурт, Вплив Пестальоцці 15 (пор. Ренсько-Майнський Союз)

Фребель (Fröbel) 21 слід.

Характер 97 слід.

Х о д о в е ц к і 13.

Чоловік, Осередна точка всяких студій 62, 67; Чоловік й обставини (П.) 11 слід., 22 слід.; Людська освіта й образування в званні (П.) 1, 5 слід., 9; Ціль моралі 80 слід.

Ш і л л е р 5, 87, 100; „Воно не зовні...“ 14, 25, 83.

Шкільна громада гл. Громада.

Шкільна держава гл. Держава.

Школа; Шкільна нужда в часах Пестальоцці 3 слід.; Шкідний вплив шкільного виховання супроти домашнього (П.) 17 слід., 20, 25; Наука праці в школі (П.) 8; Загальна народня школа 15, 26 слід.; Самостійна вартість школи для виховання 26 слід.; Свобода й несвобідність школи 16, 27 слід., 38 слід., 89.

Школа, Вища (пор. Університет); Участь у викладах для народу 63; Життя на вищих школах 89.

Школа, Доповняюча 23, 48, 57.

Школа, Народня загальна 15, 56.

Школа для всіх аж до 18-го року життя 48, 57.

Школи Верлі 5.

Ш л я е р м а х е р (Schleiermacher) 29.

Ш т а й н (Stein, Frh. vom) 29, 30, 52.

Ш т е р н а в (Sternau) 78.

Ш у б е р т (Schubert) 78.

Зміст.

Наторп а „Суспільна педагогія“	III—XII
Передне слово	XIII—XV
Суспільна педагогія Пестальоці	1—16
Домове і шкільне виховання, як підвалини народньої культури	17—33
Виховання молоді в позашкільному віці	34—50
Праця над освітою дорослих під інтелектуальним і техніч- ним оглядом	51—65
Освітня праця над дорослими під моральним, естетичним і релі- гійним оглядом	66—83
Про свободу й особистість	84—100
Показчик змісту	101—105

Перед читанням прошу справити оці помилки:

стор.	рядок	надруковано	має бути
2	13 згори	нелюдським	нелюдяним
4	6 „	Найгофі	в Найгофі
10	6 здолу	єасіваєш	засіваєш
11	6 „	робітника	робітника
12	14 „	самого	самого,
15	13 „	назовні	на зовні
17	11 згори	виливати	впливати
21	10 „	Гляньмо	Гляньмо
24	4 здолу	перепробують	перепробовують
26	17 „	мавіть	навіть
28	14 згори	Land-	Land-
42	2 здолу		по „руках“ додати „;“ і слова: я хотівби
45	2 згори	зобов'язує	зобов'язує
	13 „	всі.	всі,
46	22 „	бюрю	бурю
	23 „	Темлу	Темну
48	6 здолу		непляновому
56	20 згори		завзятости
64	2 здолу	майте	майже
68	3 „	але має зате	але зате сердечніший ха- рактар має
74	16 „	ліні	лінії
75	19 згори	моделюється	моделюється
80	26 здолу	неєсправедливістю	несправедливістю
87	6 „	чо	чи

Ціна 10-00

1/08

Б303044

кв
(РК/П)

5/4